א.מ. האראַפ

אזוי זענען זיי אומגעקומען

„כך הם נספו"...

א.מ. האראפ

אזוי זענען זיי

אומגעקומען

כך הם נספו...

תשל"ה ישראל 1974

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

רוטא (רויזא),

די קינדער: יעקב, דוד און אהרון

שנחנקה, שמשרפו...

ווי אזוי עס זענען אומגעקומען די יידן פון קאלא און אומגעגנט אין די פויזנער און אין אנדערע לאגערן ווי אויך אין קאלא גופא בעת דער נאצי־אקופאציע

ערשטער יזכור־אַוונט נאך די קאַלער יידן,
וועלכער איז פאַרגעקומען אין דייטשלאנד אין יאַר 1946

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

אינהאלט — תוכן

פאַרוואַרט פון מחבר	9
פתיחה — פרופ׳ ד״ר אהרן בראנד־אורבן	13
כעלמנאַ	15
עפיזאַדן	21
אפיזודות	26
דער פינצטערער שבת	30
חיים מרדכי ענגעל, דער קאַלער דאַזאַר	32
בוגאי	35
בוגאי (עברית)	37
מסירת נפש	38
מפרקי העבר	41
נישט ווי שעפסן צו דער שחיטה	54
מיכאל אשר, ,,דער לוסטיגער״	58
דער משוגענער מרדכי	61
יהושע משה קראַשניעווסקי	63
ישראל כהן און זיין ברודער יעקב־לייב	65
יעקב פראַסט און זיין זון לעמל	67
משה און אליעזר, איטע רעכעלס	68
זלמן יוסף גערמאן	72

גבורה, אַדער אַפהיטן דעם יידיש־מענטשלעכן כבוד 75
תתית המתים (יידיש) 77
תחית המתים (עברית) 83
יעקב מאַנטשיק 88
אַברהם לאכמאן 93
ר׳ יחזקאל אדלער, דירעקטאר 96
דרייַ עמד־יידן 98
פישל קאַרן 101
אַראַקטעריסטישע טיפן פון קאַלער פאַלס־יידן 106
דמויות וטיפוסים מקולו היהודית 114
אזוי זענען זיי אומגעקומען 121
שמחה מארקאַוויטש 126
ישעיהו רעסלער 131
הונגער 135
רעב 138
אז עס איז באשערט צום לעבן 140
מעדיצינישע הילף אין לאגער 146
זכור און די נעמען פון די אומגעקומענע 153
הירשביין חנוך 165
ענגלישער טייל — צום סוף
אדער אנהויב פון דער לינקער זייט.

פאר־וואר־ט

אין משך פון יארן נאך דער מלחמה זענען שוין דערשינען פיל באשרייבונגען פון היסטאריקער, פארשער פון דער חורבן־תקופה, ווי אויך באשרייבונגען און זכרונות פון עדי־ראיה, וועלכע האבן אליין אדורכגעלעבט פארשידענע טויט־לאגערן, וועלכע דאס היטלער־דייטשלאנד האט ארגאניזירט אין פארשידענע לענדער אין אקופירטן אייראפע, און באזונדערס וועגן די פיל טויט־לאגערן אין פוילן. ס׳זענען בדרך־כלל באקאנט די טויט־לאגערן אוישוויץ, טרעבלינקע, סאביבור, בעלזשעץ, כעלמנא, מיידאנעק און אנדערע. ס׳זענען אבער ליידער כמעט נישט באשריבן געווארן די מארד־לאגערן אין פויזן און אומגעגנט, וועלכע זענען אייגנטלעך אנגערופן געווארן ארבעטס־לאגערן, אבער פאקטיש זענען דאס געווען מארד־לאגערן, אין וועלכע ס׳זענען פארפייניקט געווארן דורך שווערע פיזישע ארבעט, הונגער, שמוץ און אלערליי מינים אנשטעקנדיקע קראנקהייטן צענדליקער טויזנטער יידן, מענער און פרויען, פון אזוי גערופענעם ,,וואר־טעגאו״. אין די פויזנער לאגערן זענען צווישן די טויזנטער פארפיניקטע קרבנות אויך געווען עטלעכע הונדערט פון מיין געבוירן־שטאט קאַלאַ.

איך בין נישט קיין געשיכטע־פארשער און איך ווייס נישט צי עס זענען פארבליבן דאקומענטן פון די פויזנער לאגערן, און אויב יא,

האט זיכער די היינטיקע פוילישע רעגירונג געזארגט דערפאר, אז עס זאל נישט דערגיין צו דער ברייטער עפנטליכקייט דער אמת, אז אין די פויזנער לאגערן **זענען אומגעקומען נאר יידן.** און נאך עפעס: די דאזיקע לאגערן זענען אפיציעל אונטערליגן דער געסטאפא, אבער די פאקטישע אנפירונג ווי צום ביישפיל די לאגער־אנפירונג, די וואך, שפייז־צושטעלער, בריגאדירן, מייסטערס, און פארשידענע אויפזעער און אנטרייבערס ביי דער ארבעט זענען באשטאנען 90% פון פאליאקן. אט די פאליאקן זענען עס געווען די, וועלכע האבן געטומען א דירעקטן אנטייל אין אומבערענגען די יידן אין די דאזיקע לאגערן. און זיי טראגן נישט קיין קלענערע אחריות פארן אומקום פון די יידן, ווי די דייטשן גופא!

איך, אלס קאַלער ייד, וועלכער האב זיך אליין געפונען איבער 2 יאר אין די פויזנער לאגערן, און איז איינער פון די ווינציקע, וועלכער האט אדורכגעלעבט אויך די טויט־לאגערן אוישוויץ און בוכענוואלד אין משך פון עטלעכע יאר, אליין אן עד־ראיה פון די פיל פארברעכנס; איינער אלס אזעלכער, וועלכער האט אליין געזען דעם טויט פון פיל לאגער־חברים, בין נישט אומשטאנד און בכוח צו באשרייבן אלץ גענוי, באנוצנדיק זיך מיט נעמען און ציפערן פון די אלע לאגערן אין פויזן און אומגעגנט. איך בין געקומען אבער צו דער איבערצייגונג און אויך אייניקע חברים און פריינט פון קאַלאַ זענען ביי דער זעלבער מיינונג, אז עס איז מיין מענטשלעכער חוב צו פאראייביקן דעם הייליקן אנדענק פון די קאַלער קדושים, וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש-השם אין די אויבן־דערמאנטע לאגערן.

אויף וויפל מיין זיכרון דינט מיר און מיט דער הילף פון לעבנ־געבליבענע חברים, וועלכע האבן מיך דערמאנט פיל פאקטן און איינצלהייטן, האב איך געמאכט דעם פרואוו צו באשרייבן די קאַלער יידן, זייער לעבנס־שטייגער זייערע אייגנשאפטן. איך האב באשריבן יידן פון פארשידענע פראפעסיעס, פון פארשידענע סביבות, זייער ארט לעבן אין דער אלטער היים און זייער טראגישן טויט.

אין מיין בוך בין איך אויסן צו באווייזן, אז יעדער קדוש איז געווען א העלד, וויל גבורה הייסט אויך צו קריגן אין ינע שוידערלעכע באדינגונגען א שטיקל ברויט, א קארטאפל, אדער א שיסל זופ, בכדי אונטערצורהאלטן דאס לעבן און נישט אוועקצופאלן פון די כוחות. גבורה הייסט אויך אין יענע לאגער-באדינגונגען קענען אויפהאלטן דעם צלם־אלוקים און נישט פארוואנדלט צו ווערן אין א חיה.

איך וויל אויך אראַפרייסן די מאסקע פון די פאליאקן, וועלכע

באמיען זיך איצט צו דערווייזן, אז זיי האבן געהערט צו דער אונטער־גרונט און האבן כביכול געהאלפן יידן. איך שטרייך אונטער מיט דער פולער אחריות, דאס **קיינער פון די לעבן־געבליבענע** האבן זייער הילף נשט געזען און נישט געפילט, טראץ דעם וואס ביים גוטן ווילן האבן זיי יא געקענט פיל פארלייכטערן אונזערע ליידן, וועו זיי וואלטן כאטש אויסגעאיבט א דרוק אויף די פוילישע מייסטערס און ארבעטס־אויפזעערס, אז זיי זאלן אונדז נישט שלאגן מכות־רצח, יאגן און פייניקן ביי דער ארבעט.

יארן לאנג באמי איך זיך צו דערמאנען און באשרייבן דאס אלץ וואס מיר, די על־פי־נס לעבנגעבליבענע, האבן אדורכגעלעבט. מיט מיין דאזיקן בוך דערפיל איך מיין חוב און א מין חסד־של־אמת פאר די, ווועלכע האבן אונדז אפגעלייזט...

איך האב זיך באמיט אין עטלעכע און צענדליק קאפיטלען ברייטער צו באשרייבן וועגן די יידן, וועגן וועלכע איך וויים מערערע פרטים, וועגן די, ווועלכע איך האב נישט גענוגנדע אינפארמאציעס, דערמאן איך בלויז די נעמען; פון די ווועלכע זענען געווען מיט מיר, און ווי אויך די, ווועלכע זענען געווען אין אנדערע לאגערן און אויך וועגן ווועלכע אנדערע האבן מיר דערציילט. (חוץ דעם אויך וועגן עטלעכע קדושים, וואס איך געדענק און דערמאן וועגן זייער אומקום אין קאַלאַ גופא באלד אין אנהויב פון דער מלחמה).

זאל דאס באשריבענע זיין אן אנדענק נאך די קדושים און אויך א דערמאנונג פאר די לעבנגעבליבענע וועגן זייערע משפחות, פריינט און שכנים.

„אזוי זענען זיי אומגעקומען"

איך וויל אויסדריקן מיין בעסטן דאנק די חברים און פריינד־געווענע לאגער־מענטשן פון דעם בוך־קאמיטעט און די חברים פון ערן־קאמיטעט, ווועלכע האבן מיך געמוטיגט און צוגעהאלפן, אז דאס בוך זאל דערשיינען:

פראפ' אהרון בראנד־אורבאן, ירושלים
הענעך הירשביין
קויפמאן פראנקאווסקי, (אמעריקע)
סול מאריסאן, (מאכאראווסקי)

יוסף פוקס
חיים אליעזר שולץ
שלמה כמיעלניק
יעקב שולץ
בנימין ראזענטאל
משה כמיעלניק
אסתר נאשעלסקי

א דאנק מיין פריינד און בן־עיר שלמה נוימאן, וועלכער האט מיט יארן צוריק מיך כסדר געמונטערט דאס איך זאל באשרייבן די זכרונות, און ליידער, צוליב זיין קרענק, נישט געקאנט אקטיוו מיטהעלפן.

א האַרציקן דאנק מיין חבר פון אמעריקע ראובן פוקס, וועלכער האט געשפענדעט די ערשטע סומע געלט און האט אויך אליין געזאמלט פאנדן פארן בוך.

א ספעציעלן דאנק מיין ליידנס־חבר און בן־עיר חיים אליעזר שולץ, וועלכער האט מיט מיר מיטגעמאכט זער פיל שווערע טעג און חדשים אין אוישוויצער לאגערן און איצט לייסטעט ער פיל צו דערמעגלעכן ארויסצוגעבן דאס בוך.

א דאנק דעם חבר און ידיד פון יארן — ישראל בענעדיקט, פאר זיין העברעאישער איבערזעצונג און פאר זיינע פאכמענישע עצות.

א דאנק מיין חבר און בן־עיר לייב קרויזהאר, פאר געוויסע איבערזעצונגען אין עברית.

א דאנק אויך דעם סטודענט פון אמעריקע שמואל נאריק, פאר זיין ענגלישער איבערזעצונג.

אדעלאיז — פאר דערמוטיקן. אין די שווערסטע שעהן ביים דער־מאנען דאס איבערלעבטע — מיין בעסטן דאנק.

דער מחבר

פתיחה

פרופ. ד״ר אהרן בראנד־אורבן

בלבו של מי מניצולי השואה לא ניצנצה אי פעם התקווה הסהרורית, לא עלה מנבכי הנשמה כערפל החלום בהקיץ, כי אולי, אולי, יופיע הפליט מגיא ההריגה, משממת החורבן, אולי מישהו מן התינוקות שנשבו בין הגויים, אולי מרדכ׳לה, חיימ׳לה, נטע׳לה או גיט׳לה, אולי יגיעו הם בדרך נס לזרועותיך הפתוחים יתרפקו על לבך הכמה ובחיבוק תשמע מילמולם, אבי, אחי, אהובי. לעת כזאת בהמצא לו גם אחד מן האובדים, יתיפח אדם ודמעת כאב ואושר על לחיו והיא תתגלגל אל פני המלאך הפעוט ונשיקת פה של אהבה תיצמד לשפתיו התמימות.

תמיד הבריחה אל הזכרונות! הם מבצבצים ועולים יום יום ולילה לילה. לרגעים מפכה דרך חרכי הנפש ברק ילדות רחוקה כגלי נהר־הכסף הפזז, זיק תקווה בוקע ועולה מאור גנוז של עלומים ומתגעשים רעיונות הגברות העולה מרומי־רקיע־שירה חדשה, אך, מניה וביה נזרע הנוף אשי המוקדות מתבערות תהום — דליקה אוכלת מאופק עד אופק ועשן מכסה מרחבי השחק. ושוב ושוב שאלת הזעקה — האבד הכל? האין כבר כל ממצא? שוב נדחף האדם אל אחורי פרגוד האימים, לחזות שוב, להמצא בקרבתם של הטבוחים, השרופים, לשוות לכל הפחות את הדמויות נגד העין, להזכר, להזכר!

והנה נמצא הפליט. הגיע ממדורי השכול והאבדון, אברהם, ממחנות פוזנן, אושוויץ, בוכנוולד... והוא נושא בלבו מגילת זכרון, חורט פ״נ על מצבת ספר. עט סופר מהיר לו, נפשו רגישה לבו רתת הוא מעלה בפנינו, בני עירו, תמונה רחבה של דמויות שהכרנום מילדותנו על כל עוז רוחם, לבם הרחום ואצילות נפשם, אך גם על חולשת אדם שבעתות צרה ומצוקה.

ולפנינו מסמך אנושי על אלה שחיינו עמהם, אהבנום מכל ונפשותינו קשורה היתה בנפשם. אנו יכולים לראותם ברעבונם, בכאבם, בהשפלתם, להתייחד פנים אל פנים עם המעונים והנרצחים.

אולם המסמך הזה הוא גם מגילת זכרון לדורות ומתוכו זועק הדם מבינות איי החרבות מן האדמה שנטמאה לעולמי עולמים ע״י מלאכי חבלה שמשלו בתבל. והוא אומר לנו להמשיך בזעקה כל עוד שיוותר עוד יהודי אחד בעלמא די לא איכשר הדין. כי אם לא התחולל הנס לו ציפינו, ננהג פרסומי חילול השם של עולם ומלואו אשר לא היה כמותו לזוועה. כי. . .

נדע היום עוד פליט לא יבוא
פה תעתוע רק חזון ושלדים משדה גויים
ורעם קללת דורות בליל הלילות יתגלגל
עשן המוקדות העולה באפינו
מסמא כל עין טורף עשתונות
גופנו זה עריה בגיא צלמוות
רעד בכתף, אגרוף אל שמים
ושל דם ומוח קונם
לא עוד כזאת
לא עוד כזאת
לכל תינוק ברחובנו קונם
לכל רגב בשדנו
לא עוד כזאת
לא עוד !

כ ע ל מ נ א

דאס ערשטע מארניכטונגס־ארט אין פוילן פאר ידן און אנדערע.
שוידערלעכער דאקומענט צו דער געשיכטע פון יידן־פאר־ניכטונג אין ווארטעגאו, פארעפנטלעכט אין דער „לאנדס־בערגער לאגער צייטונג״ (ארגון פון שארית־הפליטה אין דייטשלאנד) אין ערב ראש השנה־נומער 1947. דאס פארעפנטלעכטע דאן האט געמאכט א גרויסן רושם אין דער יידישער וועלט.

זער פיל איז שוין געשריבן געווארן וועגן די פארניכטונגס־לאגערן טרעבלינקע, אוישוויץ, מיידאנעק א.א.וו. ביי אלע געלעגנהייטן, וואו עס קומט אויס צו דער־מאנען דעם חורבן פון אייראפעאישן און פוילישן יידנטום, שווימען אויף די דער־מאנטע טרויעריקע נעמען. עס איז אבער פאראן אן אַרט אין פוילן, וועגן וועלכן מען רעדט גאר ווייניק, וואס אִיז נאך ווייניק, אדער כמעט ווי גארנישט באשריבן געווארן. דאס ארט רופט זיך כ ע ל מ נ אַ, 12 קילאמעטער פון קאָלא, אין דער ריכטונג צו לאדזש. אין דעם דאזיקן ארט האט היטלער דאס ערשטע אנגעהויבן צו פארגאזן מענטשן. דאס איז אייגנטלעך געווען דער ערשטער פרואוו פון מאסן־פארניכטונג און אויף דעם מוסטער זענען שפעטער אויפגעבויט געווארן מיט אויסבעסערונגען די טרויעריק־בארימטע גאז־קאמערן טרעבלינקע, אוישוויץ און מיידאנעק.

קודם כל אביסל וועגן קאָלא גופא. קאָלא איז א שטעטל, וואס האט געציילט ארום 16 טויזנט איינוואוינער, דערונטער ארום 5 טויזנט יידן. קאָלא ליגט ביים טייך וואַרטע, אויף דער הויפט באן־ליניע וואַרשע־פויזן (פויזנער וואיעוואדזטווא). ביזן אויסברוך פון קריג האבן די יידן געלעבט פון האנדל און מלאכה. דאס יידישע רעליגיעזע און קולטורעלע לעבן האט פולסירט מיט די שולן, חברות שטיבלעך, פארטייען, אינסטיטוציעס, קיבוצים, טעאטער, קאפעען, א. דגל.

מיטן אויסברוך פון דער מלחמה, גלייך ווי דער דייטשער שטיוול האט באַ־טראטן דעם באדן, האבן זיך אנגעהויבן צרות פאר יידן; די צאל יידן האט אנ־

געהויבן ווייניקער צו ווערן. וואס עס איז פארגעקומען דאמאלס אין אלע שטעט און שטעטלעך אין אזוי גערופענעם ווארטעלאנד, האט אויך קאַלא נישט אויסגעמיטן. די ערשטע אויסזידלונג איז פארגעקומען סוף 1939, און האט ארומגענומען איבער טויזנט נפשות, וועלכע מען האט אפטראנספארטירט קיין איזשביצא לובעלסקא.

ראש השנה 1940 זענען אוועקגעשיקט געווארן 150 פאמיליעס אין א דארף בוגא, 20 ק"מ פון קאַלא. אין יוני 1941 זענען אוועקגעשיקט געווארן מענער אין ארבעטס־לאגערן אין פוזן. יום כפור 1941 האט מען ארויסגעשיקט יידישע מיידלעך אויף ארבעט אין פויזנער קרייז. דאן זיינען נאך פארבליבן אביסל פרויען, קינדער, עלטערע מענער און קראנקע, די גמינע־באאמטע און ארדנונגס־דינסט.

מיר מענער, וועלכע זענען דאן געווען אין די פויזנער לאגערן, האבן געמיינט, אז מיט אונדזער אוועקשיקן וועט זיך דאס ענדיקן, און אונדזערע פאמיליעס וועלן בלייבן אויף די ערטער עד יעבור זעם, און מיר וועלן ווי עס איז אדורכשטופן די שלעכטע צייט.

סוף 1941 איז צו אונדז אין לאגער דערגאנגען א ידיעה, אז פון קאַלאַ איז ביז איין ייד אויסגעזידלט געווארן קיין כעלמנא אויף ארבעט. קיין געניוערעס האבן מיר זיך נישט געקאנט דערווייסן, ווייל מיר זענען געווען אונטער דראטן. די קארגע ידיעות, וואס פאַליאקן האבן איבערגעגעבן, אז מען האט אלע יידן אומגעבראכט, האבן מיר נישט געוואלט נעמען ערנסט, און ווען איין ייד פון קאַלא מיטן נאמען מאכל פאדכלעבניק, איז דארט אנטלאפן און איז ארומגעפארן געהיים איבער די שטעטלעך און האט דערציילט, וואס ער האט געזען אויספירן איבער יידן, האט מען אים געהאלטן פאר א חסר דעה. ערשט די צייט האט באווין די טרויעריקע ווירקלעכקייט.

אין זומער 1945 בין איך צוריקגעקומען אין מיין היימשטעטל קאַלא און דארט האב איך געטראפן 40 גראטעווטע יידן. פאריתומטע, עלנטע, אַן א היים און אַן א מארגן. פון זיי האב איך באקומען א דאקומענט, געשריבן דורך א פאליאק מיטן נאמען אנדזשעי מישטשאק וועגן כעלמנא. דעם דאקומענט וויל איך דא וועדטלעך איבערגעבן:

„ענדע נאוועמבער 1941 איז אנגעקומען געסטאפא קיין כעלמנא און פארנומען די קירכע, דעם פאלאץ „זאמינא" און נאך פיל פריוואטע הייזער. די ארטיקע באפעלקערונג איז געווען זער איבערגעשראקן דערזעענדיק די פארבערייטונגען און נישט געוואוסט צו וועלכן צוועק דאס אלץ וועדט געטאן. דעם 10־טן דעצעמבער 1941 איז אנגעקומען דער ערשטער טראנספארט יידן פון קאַלא — טעגלעך צו 700 מאן, און דאן פון דאמביע, קלאדאווא, און נאך שכנותדיקע שטעטלעך. צו פרילינג האבן זיך די טראנספארטן פארגרעסערט און דערגרייכט א צאל פון 2000 מאן יעדן טאג. די גרוילטאטן זענען פארגעקומען אויף פאַלגנדיקן אופן:

3 ק״מ פון כעלמנא (צווישן כעלמנא און קאַלא) האט געסטאפּא באזעצט א טייל פון וואלד און אים געהיטן. פאר ציווילע האט דאס באטרעטן דעם ארט געדראט מיט טויט־שטראף. אין מיטן וואלד האבן זיי אויסגעהאקט די ביימער אויף א שטח פון איין קוואדראט קילאמעטער, אויסגעפארטיקט לאנגע גריבער, 6 מעטער די בריים און געגוג טיף. די טראנספארטן, וועלכע זענען אנגעקומען, זענען אראפגעלאזט געוואָרן פארן דערמאנטן פאלאץ, וואו א געסטאפּאוויעץ, געקליידט אלס פריץ, האט געהאלטן פאר די מענטשן פאלגנדע רעדע: „דא וועט אײר אלע ארבעטן אויפן לאנד, איר וועט האבן זער גוט, נאר איר מוזט אן וויידערשטאנד אויספירן אלע מיינע באפעלן. אלע מוזן ארבעטן און דאן וועט דייטשלאנד זיגן אין דער מלחמה״.

נאך דער רעדע האט מען אלעמען אריינגעפירט אין א גרויסן זאל אין פאלאץ און געהייסן זיך אלע אויסטאן נאקעט, מענער, פרויען און קינדער צוזאמען, ווייל זיי וועלן פארן אין אן אנדער געבוידע זיך באדן. יעדער זאל זיינע זאכן אוועקלייגן באזונדער אויף אן ארט, נישט אויסמישן מיט די זאכן פון א צווייטן, כדי יעדער זאל טרעפן זיין פעקל נאכן צוריקקומען פון באד. נאקעטערהייט האט מען די מענטשן געפירט צום ארויסגאנג, וואו עס איז געשטאנען דער גאז־אויטא באשטעלט מיט האלב־שיכורע געסטאפּא־לייט, זיי האבן אויף אן אומרחמנותדיקן אופן מיט ביקסן און שטעקנס אריינגעטריבן די מענטשן אין אויטא, אין וועלכן מען האט זיי אויסגעשטעלט ענג איינעם ביים צווייטן. דער אויטא איז געווארן פארשלאסן און אנגעהויבן פארן. נאך אייניקע מינוטן האבן די מענטשן אינעווייניק, אונטער דער וויירקונג פון גאז, אנגעהויבן שטארבן. אייניקע מינוטן האבן זיך געהערט געשרייען און קרעכצן און דערנאך איז אלץ פארשטומט געווארן. דער אויטא איז שנעל אפגעפארן אין דער ריכטונג פון וואלד, וואו די גריבער זענען פאר זיי געווען צוגעגרייט פון פריער, כדי זיי צו באגראבן. דאס איז געגאנגען אין א זער שנעלער טעמפּא. יעדע האלבע שעה האט דער אויטא געמאכט א קורס. אזוי האט דאס אנגעהאלטן ביז יוני 1942. דאן איז דערקלערט געווארן אן איבער־רייס, ווייל די פארגאזטע קערפערס אין די גריבער האבן אנגעהויבן צו פערמענ־טירן און עס זענען אויפגעבויט געווארן צוויי גרויסע אויוונס, אין וועלכע מען האט די פארגאזטע קערפערס אנגעהויבן צו פארברענען. דאס האט געדויערט 3 חדשים.

שפעטער האט מען געבראכט צו פארניכטן טראנספארטן מיט יידן פון אונגארן און רומעניע, טשעכאסלאוואקיע, דייטשלאנד, פראנקרייך. אויך נישט יידן פון די דערמאנטע לענדער. אַביסל שפעטער האט מען דארט אריינגעפירט פוילישע אינ־טעליגענץ, ווי: גלחים, לערער, געווען אפיצירן און פוילישע קינדער. די דאזיקע אקציע האט זיך געענדיקט ביים סוף פון יאר 1942. נאך דעם ווי די דייטשן האבן אוועקגעפירט די זאכן פון די קרבנות, האבן זיי פארריבן אלע שפורן פון פארברעכן, און אויף דעם ארט פארזייט גראז. דעם 7־טן אפריל 1943 האבן

זיי אויסגעזעצט אין דער לופטן דעם פאלאץ, ווי אויך די אויוונס און די ארטיקע מארד־אייניריכטונגען. דעם 11־טן אפריל זענען די מערדער פון דארט אוועק. לויט א מער ווייניקער אויסרעכענונג, זענען אויף דעם ארט אומגעקומען איין מיליאן און 300 טויזנט פערזאן פון פארשידענע נאציאנאליטעטן, דער רוב יידן. די נעמען פון די מערדער, וואס האבן זיך באטייליקט אין דער פארניכטונגס־אקציע, זענען פאלגנדע: געסטאפא־פירער **לאנגע**, שפעטער — **באטמאן**, פארטרעטער — **אטא**, טראנספארט־קאמאנדיר — **בים**, אפנעמער פון גאלד און ווערט־זאכן — **בריסטינגער**, פונקציאנירנדער דאקטאר — **לעץ**, ווירטשאפט־לייטער — **הייפעלע**.

אין מערץ 1944 איז ווידער געקומען געסטאפא קיין כעלמנא. זיי האבן פאר־נומען א שפייכלער פון אן אמאליקן הויף און האבן אייניגעארדנט אין אים צימערן, כדי דארט צו באזעצן גרופן ארבעטער, ווי: שניידער, שלאסערס, שוסטערס א.א.וו. דאָן האבן זיי אויפגעשטעלט צוויי בארַאקן, איינעם צו באהאלטן גאלד און ווערט־זאכן, און דעם צווייטן פאר די זאכן פון די אומגעקומענע טראנספארטן. אין וואלד זענען געשטאנען 2 גרויסע אויוונס צו פארברענען די קערפערס פון די אומגעבראכ־טע און דריי בארַאקן. אין איינעם פון די בארַאקן האבן די אנגעקומענע זיך געמוזט אויסטאן נאקעט, דער צווייטער בארַאק האט געזאלט זיין א באד־אנשטאלט און אויפן דריטן בארַאק איז געווען אויפגעשריבן אמבולאנס אדער דאקטוירים־צימער. אין יוני 1944 האט זיך ווידער אנגעהויבן די יידן־פארניכטונג אין כעלמנא. דאס מאל איז אלץ פארגעקומען אויפן שטח פון וואלד. אנגעקומען זענען די מענטשן מיט דער קליין־באן פון קאָלא, וואו זיי זענען אריינגעפירט געווארן אין דער קירכע. דארט האט מען זיי געהאלטן אין ענגשאפט א גאנצע נאכט, אָן עסן און אָן טרינקען. אויף צומארגנס זענען געקומען לאסט־אויטאס, אין וועלכע די מענטשן זענען געווארן אָיבערגעפירט אין וואלד. דא האבן זיי זיך אויסגעטאן נאקעט און אונטער צוואנג האבן זיי געשריבן בריוו צו זייערע פאמיליעס (געווען אזעלכע, וואס האבן נאך איבערגעלאזט פאמיליעס אין לאדזש, אדער אין אנדערע לענדער), אז זיי זענען אנגעקומען קיין מינכען, אדער אנדערשוואו אויף ארבעט און עס פעלט זיי גאָרנישט. שפעטער האט מען זיי אריינגעטריבן אין די גאז־אויטאס און דערנאך פארברענט זיי אין די אויוונס.

געווען פאלן, וועז די געסטאפא האט לעבעדיקע מענטשן אפגעקאכט, אפגע־צויגן דאס פלייש און די שקעלעטן אפגעשיקט קיין בערלין. די דאזיקע שוידער־לעכע ארבעט איז געווארן איבערגעריסן, וועז די רויטע ארמיי האט זיך געפונען הינטער וואַרשע.

וועז די רויטע ארמיי האט זיך דערנענטערט, האבן די מערדער־היטלעריסטן געמוען אייליק ליקווידירן די ארבעטס־אייניריכטונגען און איבערגעלאזט 87 יידן. ביז ענדע פון דער ליקווידאציע האבן זיי פון די 87 אומגעבראכט 40 און איבער־געלאזט בלויז 47 — אלע פאכלייט. פון 16־טן אויפן 17־טן ינואר 1945, וועז די רויטע ארמיי האט פארנומען לאדזש, און איז געגאנגען פארויס, האט די געסטאפא

אויף שנעל צוזאמענגענומען די 47 יידן פאכלייט און זיי געהייסן זיך אויסלייגן אויף דער ערד און געגומען שיסן אין זייערע קעפ. נאך דעם ווי 20 זענען שוין געלעגן טויט, האבן די איבעריקע, זעענדיק וואס דא קומט פאר, געגומען זיך ווארפן אויף די מערדערס מיט די בלויזע הענט, און דערביי דערהרגעט 2 געסטאפא־לייט. די געסטאפא איז אבער געווען מער אין צאל און זיי האבן מיט געוואלד אריינגעשליידערט די איבעריקע יידן אין א שפייכלער און אים אונטערגעצונדן. איינעם פון זיי איז געלונגען צו אנטלויפן, זיין נאמען איז מיעטשיסלאוו זשוראווסקי פון וולאצלאווק. אויך א געוויסער שמעון סרעברניק, א לאדזשער יינגל, 15 יאר אלט, האט פארוואונדעטערהייט באוויזן צו אנטלויפן. דאס דאזיקע יינגל האט זיך אויפגעהאלטן ביי דעם דערמאנטן פאליאק אנדזשעי מישטשאק און האט ביי אים אויך באקומען מעדיצינישע הילף.

נאך דער אפגעטאענער ארבעט זענען די דייטשן דעם 17־טן יאנואר 1945, 10 אזייגער פרי פון דארט אוועק.

די לעצטע מערדער זענען באשטאנען פון הויפט־פירער פון געסטאפא באטמאן, פארטרעטער — פילאר, קאסע־שעף — בערמייסטער, ווירטשאפטס־לייטער — לויטנאנט, עקספעדיטאר פון גאלד און ווערטזאכן — גערליך, מייסטער איבער די אויוונס — רינג און קלעטשער, קאנטינע־שעף — שמידט, שעף פון סחורות — ריכטער.

געצייכנט: אנדזשעי מישטשאק"

עד כאן דער דאקומענט.

נאכן איבערלייענען דעם דאקומענט בין איך אוועק אנקוקן דעם גאז־אויטא, וועלכער איז געשטאנען אין הויף פון אסטראווסקיס פאבריק, און דערנאך ארויס־געפארן קיין כעלמנא מיטן זעלבן וועג, וואו אונדזערע טאטעס, מאמעס, פרויען און קינדער האבן געמאכט זייער לעצטן וועג. אויפן פלאץ — שטיל, רואיק, ווי איבער־געהאקט דאס לעבן אין דער מיט. די האלב־פארקויולטע ביימער, נישט ווייט פון דעם ארט, וואו די אויוונס זענען געשטאנען — אוי, וועו די ביימער וואלטן געקאנט רעדן! לאנגע רייען פון ברודער־קברים, איין ריי נעבן דער צווייטער, שטיקער ציגל פונעם אויפגעריסענעם קרעמאטאריום, אייזערנע רושטן, ענלעכע צו די רושטן פון בוכנוואלדער קרעמאטאריום, אויף וועלכע די קערפערס זענען געברענט געווארן, און פון אונטן האט אראפגעטריפט דאס פעטס פון די מענטשן, פעטס, פון וועלכן מען האט געמאכט „ריף"־זייף... קופעס אש, אלטע שמאטעס, קאפטשעס, צעווארפענע פושקעס מיט דראטלעך, וועלכע האבן אמאל געדינט צום עסן פאר די לעבעדיקע מתים, ברוכווארג נאך א גאנץ פאלק.

איך האב געזוכט, געוישטערט צווישן מיסט עפעס צו געפינען פון אייגנס, פון א לעבן, וואס איז דא פארשניטן געווארן. עפעס א קינדעריש שיכעלע האט זיך

דארט פארוואלגערט, איין שיכעלע פון צענדליקער טויזנטער געשאכטענע קינדער, און ביינער, מענטשלעכע ביינער, אזוי פיל!

און פארנט, אויפן ערשטן פעלד — א קליינער ברודער־קבר מיט א קראנץ פון אויבן, געלייגט דורך די פאַר ביים לעבן פארבליבענע קאַלער יידן, און נעבן קראנץ א שטעקן, וואס האט געהערט וואַרשיינלעך צו אן אומגעקומענעם זקן.

וועו איך בין נאך אַ שעה׳דיקער איינזאמקייט פון דארט אוועק, האט מיר געעקבערט אין מוח איין פראגע: פארוואס???

דאס איינציקע, וואס מיר איז פארבליבן נאכן דארטיקן באזוך איז דער דאקו־מענט, א פאר ביינער פון מענטשן, וועלכע איך האב צוזאמענגענומען פון גרוב, און א גרויסער ריס אין הארצן, וועלכער וועט זיך קיינמאל נישט פארהיילן.

עפיזאדן

געווידמעט די פארטיליקטע משפחות:
האראפ, בראנד, קארא, סאכאטשעווי־
סקי דערמארדעט דורך די דייטש־
נאצישע רוצחים.

די וואָך וועו מ׳האט דאס ערשטע מאל אויסגעזידלט, אין א גרויסן פארנעם, יידן פון קאַלאַ קיין איזשביצע־לובעלסקא (געווען איז דאס ענדע יאר 1939), וועו די איבער טויזנט נפשות זענען נאך געזעסן פארשפארט אין בית־המדרש, אדער אין די שקאלעס אויף דער ווארשעווער פארשטאט — האט מען גלייך פון די יידן, וועלכע זענען געבליבן אין שטאט, געגומען גרופעס אויפצורוימען די וואוינונגען פון די פארטריבענע, בכדי זיי צוצוגרייטן פאר די נייע בעלי־בתים, די באלטן־דייטשן, וואס זענען דאן געבראכט געווארן קיין קאַלאַ אוו אזוי בין איך, צוזאמען מיט נאך עטלעכע פערזאן, באגלייט דורך א דייטש אלס שומר, אריינגעפירט געווארן אין דער דירה פון וואלף לעווין, דעם אייזן־סוחר, וועלכער האט שוין דאן געוואוינט אין אלטן מארק אין הויז פון משה ברוך זשולאווסקי, וואו פארנט האט זיך געפונען זיין אייזן־געשעפט.

פאר מיינע אויגן האט זיך אנטפלעקט אזא בילד: אויפן טיש איז נאך געשטאנען דאס אנבייסן פון עטלעכע טעג פריער, שטיקלעך ברויט אפגעביסענע אוו ניט דערעסענע, גלעזער קאווע, פון וועלכע מ׳האט אביסעל אפגעטרונקען, אבער ניט באוויזן אויסצוטרינקן ביז ענדע, אוו די לעפעלעך זענען נאך געלעגן אנגעלענט אויף די טעצלעך, אויף א מעסער האט נאך געקלעפט א שטיקל פוטער צו באשמירן א שטיקל ברויט, א געביס ציין אין א גלאז וואסער אוו דערנעבן א פאר ברילן; אויפן שטול האט ארומגעהאנגען א קורץ פעלצל, אלץ האט אויסגעזען אזוי ווי דער בעל־הבית וואלט אריין אויף א מינוט אין געווען אוו קומט באלד צוריק. א פארגליווערטער וויי־געשריי פון א איבערגעהאקט לעבן.

וואלף לעווין, דער ייד וואס האט געקוקט מיט טויזנט אויגן אויף די קונים, די פויערים, דינסטיק אוו פרייטיק אין די מארק־טעג, אז זיי זאלן, חלילה, אים

נישט באגנבענען, וועלכער האט זיך נישט געקענט מוחל זיין, אז עס האט ווער צוגענומען א פאר טשוועקעס; וואס איז תמיד ארומגעגאנגען פאר׳דאגה׳ט, ווען א סוחר׳ל אדער בעל־מלאכה איז אים שולדיק א פאר זלאטעס און גיט אים נישט אָפּ צו דער צייט; א ייד וואס איז שטענדיק, זייט איך געדענק, געווען פארשמאיעט און פארהאוועט מיט וועקסלען און פראצענטער, און דאך געפירט א שיין בכבודיק לעבן, געלאזט לערנען זיינע קינדער, איינגעפונדעוועט א געשעפט אין משך פון צענדליקער יארן — האט געמוזט אלץ לאזן שטיין און ארויסגיין מיט צויי זעקלעך אין די הענט און פארלאזן אויף אייביק זיין האב און גוטס, וואס ער האט זיך פארשאפט אין משך פון יארנלאנגער מי און הארעוואניע.

און אין אט דעם זעלבן טאג זענען ארויף צוויי דייטשע זשאנדארמען צו גרינבערגן אין דער שול־גאס און האבן אים געגומען אזוי ווי ער גייט און שטייט. און ווען ער האט געפרואווט עפעס זאגן, האט אים דער דייטש אנגעכאפט און אראפגעשליידערט פון אלע שטיגן. אין גרויס בהלה און צער האט ער נאר באוויזן צו זאגן צו זיין שכן (כמיעלניק): „טייערער הער, היט מיר מיין פארמעגן״.

אברהם ברענער, א ייד א פישער, געהאנדלט אין מארק און דערצו געהאלטן אין שטוב צום פארקויפן פארשידענע סארדינען, שפראטן און אלערליי קאנסערוון. זיין ווייב ראכע גייט אין זעלבן טאג ארום צו פארשידענע מענטשן און בעט זיך: „קומט, נעמט זיך פושקעס, אָן געלט, עס איז דאך שוין סיי־ווי נישט מיינס״.

יצחק ריטשקע — געוואוינט אין אלטן מארק און געהאט א לעדער־ און פאפיר־ געשעפט. א ייד א עושר, האט פארמאגט א סך געלט און קעלערס אנגעשטאפטע מיט סחורות. ער איז געווען באוואוסט אלס קמצן, וואס האט זיך געאמפערט מיט די טרעגער וועגן א פאר גראשן ביים אפלייגן ביי אים די בעלעם פאפיר און פעק לעדער..

שבת אינדערפרי זענען אריין צו אים צוויי דייטשן און אויסגעשריגן: „יודע הערשאפט!״ זיין פרוי איז נאך געגאנגען אין די שטעק־שיך. האט זי זיך גענומען בעטן ביים דייטש ער זאל איר ערלויבן אנצוטאָן די שיך. פאלט דעם דייטש איין און ער באפעלט איר אנטאן איין שוך, און אזוי איז זי ארויס פון שטוב מיט א זעקל אין דער האנט.

און אין צוויי טעג שפעטער, ווען עס איז געקומען א באפעל, אז די אלע ארויסגעטריבענע יידן פון זייערע הייזער טארן נישט האבן מער ווי צו 50 מארק, האבן די יידן, פארשפארטע אין בית־המדרש, געגומען אריינווארפן אין אויוון און פארברענען דאס איבעריקע געלט, כדי עס זאל נישט אריינפאלן אין די דייטשע הענט... שטייט דער זעלבער ריטשקע ביים פענסטער פון בית־המדרש און שרייט ארויס: „יידן, ווער דארפט געלט — קומט אהער, וועל איך אייך געבן, ווייל איך האב צופיל!״ ...און צומארגנס בעט זיך דער ייד רחמים ביי משה־מאָטע, דעם אויפזעער אויף דער קוך, ער זאל אים געבן נאך א ביסעלע זופ... (די גמינע האט

דאן געקאכט עסן און אריינגעשיקט פאר די יידן, וואס זענען געווען פארשפארט אין די זאמל־פלעצער).

און אט שטייט פאר מיינע אויגן א קאַלער ייד מיטן נאמען יוסף קירשטיין. געווען א שוסטער, געהאנדלט מיט שטיוול און גאנצע יארן ארומגעפארן אויף מערק. שטייט ער אין יענע חשוכדיקע טעג אין דער פישער־גאס, וואו ער האט געוואוינט, און זאגט צו די שכנים: „מיין גאנץ לעבן פאר איך אויף מערק, הארעווע בייטאג און ביינאכט, יעצט אז איך האב אפגעשפארט אביסל געלט, וויל איך עס אוועקגעבן אין יידישע הענט. קומט, וועט עס דארף זאל זאגן".

אין די גרויליקע טעג זענען יידן געזעסן „מקלכם בידכם". יעדער געפאקט מיט זיינע פעקלעך. און וויפיל האט מען געקאנט מיט זיך נעמען, אויב מען איז נאך געווען א מטופל מיט קליינע קינדער, וואס מען האט געדארפט טראגן אויף די הענט? האט זיך יעדער אנגעטאַן צו עטלעכע העמדער און הויזן, א צוויי מאנטלען, פרויען — צו עטלעכע קליידער און געשטאנען גרייט און געווארט אויף די „אונטערפירער". דערווייל זענען די „בארמהערציקע" פאליאקן־שכנים אריינ־געקומען זיך געזעגענען, און אזוי „באדויערנדיק" אונדזער לאגע, זיך דערווייל אפגעקליבן שטוביקע זאכן, איידער די דייטשן קומען אריין, ווי האבן זיי דאן געזאגט: „מיר זענען געקומען ראטעווען"...

יידן, ביי וועלכע יום־טוב׳דיק געפעס איז איבערגעגאנגען בירושה פון דור צו דור, אוֹן ווען עס האט אמאל פאסירט, אז א ליימענער טאפ איז צעבראכן גע־ווארן איז עס געווען ווי א וואונד אין הארץ — וואס האבן דאן געפילט אט די יידן, ווען זיי האבן געמוזט אלץ לאזן און ארויסגיין פון זייער האב און גוטס, פון דורות־לאנגער מי און הארעווניע?

און אט זע איך די יידן אין די לאגערן פון פויזן און אוישוויץ. די דייטשע מערדער האבן זיי געבראכט צום ראנד פונם אפגרונט. און אט אין די אימה׳דיקע באדינגונגען זענען אויפגעשוואומען חיה׳שע אינסטינקטן, ווי איין מענטש איז געווען גרייט אויפצוסן דעם אנדערן פאר זיין נאקטן קיום. אבער אין די מורא׳די־קע באדינגונגען זענען אויך געווען מעשים פון דערהויבענער מענטשלעכקייט, וועו איינער האט דעם צווייטן געהאלפן מיט א ביסן ברויט. און אפשניידן א שטיקל ברויט, פון די 20 דעקא, וואס דו האסט באקומען, פאר א ברודער, אדער א חבר, איז דאך געווען ווי אפגעשניטן א אבר מן החי.

איך האב געזען דארט אין גיהנום, קאַלער יידן, וואס זענען אמאל געווען בליענדע מענטשן, וועלכע האבן געשפילט א ראלע פון אנגעזעענע, רייכע און בכובדיקע יידן, זענען זיי ארומגעגאנגען געשוואלענע פון הונגער, מיט צוויי גירי־קע אויגן און געזוכט אין הויף א שטיקל קארטאפל־שאַל...

עס שטייט פאר מיינע אויגן איטשע זילבערבערג, טראטל זילבערבערגס עלטסטער זון, איינער פון די שענסטע, שטאלצסטע און עלעגאנטסטע מענער

אמאל אין קאַלאַ. ער שטייט און וואַרט אויפן „ריקטראנספארט" מיט לאַמע פיס, געבונדן אין שמאטעס, דאס פנים דעפאסאנירט, געשוואלענע אויגן, עפעס גאר קיין צורה פון קיין מענטש נישט.

איך זע אויך הערש קאנינסקי, בוצקערס איידעם, וועלכער איז אין זיינע לעצטע טעג אראפ פון זינען. ער שטייט מיט א געשפאלטענעם קאפ, דאס בלוט גיסט זיך פון אים און ער שרייט פון ווייטיק. זאגט דער „יידן־עלטעסטער", אז ער וועט שוין פון אים דאס משוגעת ארויסשלאגן...

און אט איז בלום, מרוז'ס איידעם, מען האט אים פארשריבן אויף סעלעקציע אין פויזן. בעט ער זיך ביים יידן־עלטעסטן: „שיק מיך נישט אוועק, דו ווייסט דאך, אז דו שיקסט מיך צום טויט. פארוואס זאל איך שוין שטארבן, אפשר וועל איך נאך קענען איבערהאלטן"? ענטפערט אים יענער: „אז דו קאנסט נישט ארבעטן — טא וואס זאל איך מיט דיר טאַן! — דו מוסט גיין!" און בלום טוט זיך אן דעם טלית און זאגט ווידוי. און דאן וועגדעט ער זיך מיט געוויין צו די ארומיקע: „אויב איר וועט איבערלעבן, דערציילט מיין משפחה ווי אזוי איך בין אומגעקומען"...

וועג בעריש קעניג איז געגאנגען אויף „ריקטראנספאַרט", האט זיין עלטסטער זון משה זיך מיט אים געזעגנט אויפן לאסט־אויטא. און די יאמערנדיקע געוויינען האבן די הימלען געשפאלטן...

אין ווינטער 1943 האב איך געזען אין פויזן אויף א פלאטפארם טויטע, פאר־שטארטע, נאקעטע קערפערס פון קאַלער יידן, וועלכע מ'האט צוזאמענגענומען אין די לאגערן און געפירט צום פארברענען. יעדער איינער פון זיי איז דאך אמאל, אינדערהיים, געווען א בעל בעמיו, ממש א קעניג ביי זיך אין שטוב. צו מיין גרויס מזל האב איך אליין נישט געזען ווי מען האט אומגעבראכט אונדזערע יידישע קינדער פון קאַלאַ. איך וויס נאר, דאס די לעצטע חדשים פון מיין זיין אינדערהיים, וועו עס איז געווען פארבאַטן פאר יידן צו קויפן אין קריסטלעכע קראמען, זענען יידישע קינדער, די בלאנדע און שווארצע משה'לעך און שרה'לעך, איינשטעלנדיק זייערע לעבנס, געגאנגען אין די גויישע געוועלבער קויפן עסנווארג פאר זייערע עלטערן און נאענטע.

וועגן א פאל מיט א קינד פון קאַלאַ האט מען מיר דערציילט פאלגנדעס: —

עס איז געווען ערב ראש־השנה 1940, וועו מ'האט אויסגעזידלט פון קאַלאַ 500 נפשות קיין בוגאו. איך בין נישט מסוגל צו שילדערן דעם גאנצן פארלויף פון דער אקציע. איך וועל בלויז דערציילן דעם לעצטן עפיזאַד. די יידן זענען אנגעקומען קיין בוגאו. זיי זיצן אויף די וועגענער מיט זייער באגאזש צוזאמענ־געפרעסטע, צוגעדעקט מיט שמאטעס און פלאכטעס אַנע דערלויבענעש אראפצוגיין. די נאכט איז געווען א רעגנדיקע. די דייטשע פאליציי האט דערווייל זיך פארנומען מיט באזייטיקן די פוילישע פויערים פון זייערע כאטעס, אין וועלכע עס האבן געדארפט אריינגיין די געבראכטע יידן. פלוצים איז געקומען א באפעל: „שנעל

אראפ פון די וועגענער"! די יידן אין טויט־שרעק זענען אראפ. מען האט זיי אריינגעטריבן אין א סטאַדאַלע, מיט אמאל האט זיך דערהערט א מורא'דיק געשריי פון א פרוי:

„גענאלד, וואו איז מיין קינד?!" — אין שנעלן געלויף און אין איילעניש האט זי פארגעסן אויפן וואגן איר פיצעלע קינד, וואס איז געלעגן פארפאקט און צוגעדעקט מיט שמאטעס. עטלעכע דרייסטע יונגעלייט זענען שנעל ארויס פון דער סטאַדאַלע, ארויף אויפן וואגן און געגומען זוכן צווישן די צעווארפענע שמאטעס. געפונען האבן זיי אבער שין א טויט קינד, די מאמע פונם דאזיקן קינד האט געהייסן שיינדל בוימאן, פון דערהיים חיימאוויטש.

ווי איך האב שוין פריער דערמאנט איז קאַלאַ געווארן ענטגילטיק „יודן־ריין". דעם 10־טן דעצעמבער 1941, דאס הייסט שבת כ' כסלו. געגומען האט מען די רעשטלעך יידן פון קאַלאַ און זיי געשיקט קיין כעלמנא צום פארגאזן. דאס פירן איז אנגעגאנגען אן איבערראַיס ביז דאנערשטיק, וועו מען האט אוועקגעשיקט די לעצטע יידן צוזאמען מיט די גמינע לייט. עס זענען אבער פארבליבן דריי יידן, וועגן וועלכע איך וועל עפעס דערציילן. די דאזיקע דריי יידן האבן געארבעט ביי „וויכטיקע" ארבעטס־פלעצער פאר די דייטשן. זייערע דייטשע ארבעטס־געבער האבן זיי אין יענע שטורעמדיקע טעג אויסבאהאלטן. וועו עס האט זיך איינגעשטילט, דאס הייסט נאכדעם ווי אייכמאנס מערדער־קאמאנדא האט אפגעטאן די בלוטיקע ארבעט און אפגעטראגן זיך אין א צווייט שטעטל, האבן די דייטשע ארבעטס־געבער געפרואווט די דריי יידן לעגאליזירן. די יידן האבן אבער פארציכטעט אויף דער טובה און האבן דייטלעך דערקלערט זייערע דייטשע פאטראנען: „מיר ווילן זיין צוזאמען מיט אונדזערע פאמיליעס. וואס עס וועט געשעען מיט זיי, זאל אויך זיין מיט אונדז".

זייערע הייליקע נעמען זענען:—

שמואל סאכאטשעווסקי, הערש יוסף סאכאטשעווסקיס זון.

משה קאבער, הערש יוסף סאכאטשעווסקיס איידעם.

מאַטעק פשעדעצקי, אברהם דוד פשעדעצקיס זון.

די ערשטע 2 זענען געווען באשעפטיקט אלס ראדיא־מאנטערן ביים דייטשן לאנדראט און דער לעצטער מאַטעק פשעדעצקי ביי די פעלד ס"ס פון קאַלאַער גאר־ניזאַן אלס אויטאַ־מעכאניקער. די דאזיקע פאקטן האט מיר דערציילט א פאַליאק פון קאַלאַ מיטן נאמען יאניצקי, מיט וועלכן איך האב מיך צופעליק געטראפן אין א לאגער אין דייטשלאנד אין יאר 1945, און וועלכער איז אליין פארשיקט געווארן, ווי ער האט מיר דערציילט, אין יאר 1944.

אזוי איז געהתמעט געווארן דאס קאפיטל יידיש קאַלאַ. דער גרויזאמער גורל פון אונדזערע נאענטע און טייערע מאַנט און וועקט, און קיין טרייסט איז נישטא.

אפיזודות

בסוף שנת 1939 התחיל גרוש כללי של יהודי קולו לאיזביצה־לובלסקה.

למעלה מאלף יהודים נכלאו בבית המדרש ובבתי־הספר בפרבר הורשאי. הגרמנים ארגנו קבוצות יהודים, מאלה שנשארו בעיר והכריחו אותם לעשות נקיון בדירות שבעליהן גורשו והכינו אותן בשביל הדיירים המיוחסים; הגרמנים הבלטיים וככה לקחו אותי יחד עם עוד יהודי עירנו לדירתו של וולף לוין, סוחר דברי ברזל. אותו הכניסו לביתו של משה ברוך ז׳ולבסקי. באותו בית היה בית המסחר שלו. והנה התמונה שנתגלתה לעיני: על השלחן פרוסות לחם לא גמורות, כוסות קפה שרק התחילו לשתות, כפיות, סכין, חמאה, כוס מים ובה שיניים תותבות, משקפים, פרוה קצרה תלויה על הכסא, היה הרושם כאילו בעל הדירה קפץ לרגע לחנות ותיכף חוזר. זה היה מראה מזעזע מלא כאב. וולף לוין היהודי שעמד כל היום בחנות, הקונים שלו היו הכפריים שבאו לעיר בימי השוקים (שלישי וששי) שמר על רכושו, הסתכל בעינים בוחנות אחרי הקונים שלא יגנבו חס וחלילה משהו, מלא דאגות על חובות של סוחרים ובעלי מלאכה, שטרות ורביות. היהודי שהתפרנס בכבוד, דאג להשכלת ילדיו, נהל את בית המסחר שלו במשך עשרות שנים, הכל שאסף בעמל רב, בידיעת כפיו ובלילות חסרי שינה, נאלץ להשאיר הכל ללא התנגדות, ללא וכוח וכי עם מי היה לו להתוכח. בצער וביגון עם שתי שקיות ביד עזב את ביתו ללא שוב.

באותו יום נכנסו שני שוטרים (ז׳נדרמים) גרמניים לביתו של גרינברג ברחוב של בית־הכנסת, הוציאו אותו מדירתו רק בבגדיו, כשניסה לומר משהו, תפס אותו אחד מהשוטרים וזרק אותו מכל המדרגות. ברוב בהלה הספיק רק להגיד לשכן שלו בשם חמליק „אדוני היקר שמור על רכושי״.

אברהם ברנר סוחר דגים, סרדינים וקונסרבים, כל השנים עמד עם הסחורה שלו בשוק. קצת מכר גם בבית, באותו יום ההשוך פנתה אשתו לאנשים שונים בבקשה, קחו את קופסאות הקונסרבים בלי כסף בחנם, ממילא זה לא שלי.

יצחק ריטשקע, יהודי עשיר סוחר עורות וניר, היה לו הרבה כסף, מרתפים מלאי סחורות, קמצן שעמד על המחיר של כמה גרושים דמי סבלות. לביתו נכנסו הגרמנים בצעקות. יהודים החוצה (יודע ראוס), אשתו שהיתה יחפה, בקשה להרשות

לה לנעול את נעלי הבית שלה, הגרמנים הרשו לה לנעול רק נעל־בית אחת וככה בבושת פנים עם שקית ביד עזבה את הבית.

אחרי יומיים פורסם צו של השלטונות הגרמניים, האוסר על היהודים המגורים להחזיק יותר מ־50 מרקים גרמניים. היהודים שהיו כלואים בבית המדרש דאגו איך להתפטר מיתרת הכסף שברשותם. הרבה אנשים שרפו את עודף הכסף. אותו יצחק ריטשקע הנזכר למעלה, צעק בעד החלון של בית המדרש: „יהודים מי צריך כסף אני נותן לו, יש לי יותר מדי, אחר כך פנה למשגיח על המטבח משה מאטע (סבל מקודם) שיתן לו קצת מרק (לקהילה היהודית היה מטבח משם שלחו אוכל ליהודים הכלואים).

הנה רואה אני לפני תמונה של יהודי מקולו בשם יוסף קירשטיין, סנדלר במקצועו, כל השנים נסע לשוקים כדי למכור את המגפים מעשי ידיו, אותו יהודי עמד ברחוב מוכרי הגדים ואמר לשכנים. „כל ימי נסעתי לשוקים, עבדתי קשה יומם ולילה, עכשיו כשחסכתי קצת כסף אני רוצה למסור את זה לידים יהודיות, בואו, מי רוצה כסף שיגיד".

בימים האיומים האלה ישבו היהודים על החבילות כמה שאפשר היה בכלל לקחת, כמו ביציאת מצרים עם מקל נודדים (ומקלכם בידכם). מי שהיה מטופל בילדים קטנים שהיה צורך לשאת אותם על הידים, לבש הרבה בגדים על עצמו, כמה חולצות, זוגות מכנסיים, כמה מעילים, הנשים כמה שמלות וככה חכו למלוים שלהם. הפולנים נצלו את המצב הזה, בפנים של מצטערים ובני רחמנים בהסואה של מצילים מידי הגרמנים, שדדו לעצמם כל מה שעלה בידם.

יהודים שהיו להם כלי חרס מיוחדים לחג הפסח, זה היה רכוש חשוב שעבר מדור לדור, כשקרה שנשבר משהו, התיחסו לזה בצער, מה הרגישו אותם היהודים כשהיו צריכים להשאיר את כל מה שהשיגו ביגיעת כפים ובעמל רב ולעזוב את ביתם ללא כלום.

הנה רואה אני את היהודים במחנות רכוז של פוזן ואושויץ. הרוצחים הגרמנים הביאו אותם עד התהום. בתנאים האיומים האלה נהפכו לחיות ללא רגש לשני ממש חיות המוכנות לטרוף אחת את השניה, הם אבדו את צילם האנושי, למרות זאת, בימים הקשים האלה אפשר היה למצוא אנשים נעלים, שעזרו לאחיהם ולחבריהם עם חתיכת לחם האחרונה, כי בתנאי רעב כאלה, להתחלק עם אחרים עם מנת הלחם של 20 דעקא היה כמו לחתוך אבר מן החי.

בגיהנום הזה ראיתי יהודי קולו שהיו מקודם פרנסי־העיר, עשירים ונכבדים הסתובבו נפוחים מרעב, עם עינים נפולות וחפשו קליפות מתפוחי־אדמה כדי לשבור את רעבונם.

הנה רואה אני לפני את איטשע זילברברג, בנו המבוגר של טרייטל זילברברג, אחד הבחורים הנאים והאלגנטיים של בני עירנו. הוא עומד ומחכה לטרנספורט, עם רגלים נפוחות, עינים נפולות, פנים משונים, אין לו צורת אנוש.

הנה הרש קאנינסקי החתן של בוצקר חולה רוח, הוא עומד עם ראש פצוע ממכות הגרמנים, הדם זורם ממנו והוא צועק בקולי קולות מכאב. ראש היהודים מטעם הגרמנים (יודען עלטסטער) אמר כי יוציא לו את השגעון מהראש, באיזו צורה מובן מאליו.

הנה בלום החתן של מרוז נכלל ברשימה לחיסול (סלקציה) בפוזן, מתחנן לפני ראש היהודים (יודען עלטסטער) אל תשלח אותי למות, אולי אוכל עוד להחזיק מעמד. התשובה היתה: אתה לא יכול לעבוד, אין לי מה לעשות אתך, אתה חייב ללכת. בלום לבש את הטלית ואמר ודוי, אחר כך פנה בבכי לאלה שעמדו סביבו ואמר „אם מישהו מכם ישאר בחיים תספרו למשפחתי מה קרה אתי".

כשלקחו את בריש קניג לטרנספורט ובנו המבוגר נפרד ממנו באוטו־המשא, הבכי והיללות בקעו שמים.

בחורף 1943 ראיתי בפוזן אוטו משא עם גויות ערומות של יהודי קולו, אספו אותן במחנות רכוז והובילו למשרפות. כל אחד מהם היה מקודם מכובד, ממש מלך בביתו. למזלי לא ראיתי איך חוסלו ילדי העיר קולו. מה שידוע לי, כשהגרמנים הוציאו צו האוסר על היהודים לקנות בחנויות של הגוים, הלכו ילדי היהודים החינניים, הבלונדינים והשחורים בסכנת נפשות, לקנות מזון בחנויות של הגוים בשביל הוריהם וקרוביהם.

הנה מה שסופר על ילד מקולו. זה היה ערב ראש־השנה שנת 1940, כאשר הגרמנים העבירו 500 נפשות מקולו לבוגאי. אני לא מסוגל לתאר את מהלך הפעולה, אני רק רוצה לספר על האסון שקרה. היהודים הגיעו לבוגאי בעגלות עם החבילות שלהם, צפופים, מכוסים בסמרטוטים, בלי רשות לרדת מהעגלות, מזג האויר היה גשום, המשטרה הגרמנית היתה עסוקה בהוצאת האכרים הפולנים מבתיהם כדי להכניס לשם את היהודים, והנה נשמעה פקודה „מהר לרדת מהעגלות". באימת מות ירדו היהודים מהעגלות, הגרמנים גרשו אותם לגורן, פתאם נשמעה צעקה נוראה של אשה (געוואלד) איפה הילד שלי? מרוב חפזון ובהלה השאירה את התינוק על העגלה המכוסה בסמרטוטים. כמה בחורים אמיצים העיזו לצאת מהגורן, עלו על העגלה, חפשו בין הסמרטוטים, מצאו את הילד, אבל כבר לא בחיים. האמא של הילד היתה שינדל בוימן מבית חיימוביץ.

העיר קולו נשארה ללא יהודים (יודען ריין).

ב־10 בדצמבר 1941 זה היה בשבת כ' כסלו, אספו הגרמנים את היהודים שנשארו ושלחו אותם לחלמנו לחיסול בתאי הגזים. המבצע הזה ארך עד יום חמישי בו שלחו לחלמנו את אחרוני היהודים יחד עם פרנסי העיר. השאירו שלושה יהודים עליהם יש לי מה לספר.

היהודים האלה עבדו אצל הגרמנים במקומות עבודה חשובים. הגרמנים המעבידים שלהם החביאו אותם בימים מקשים האלה. אחרי שהמצב נרגע זאת אומרת אחרי שאנשי הקומנדו של אייכמן גמרו את מרחץ הדמים שלהם ועברו

לעיר אחרת, רצו המעבידים הגרמנים לעזור להם להחזרת זכויותיהם. שלושת היהודים האלה ויתרו על הטובה ותשובתם לאפוטרופסים הגרמנים היתה: אנחנו לא נפרד ממשפחותינו, גורלנו קשור בגורלם, מה שיקרה להם יקרה גם לנו.

והנה שמות הקדושים האלה:

שמואל סוכאטשעווסקי בנו של הרש יוסף סוכאטשעווסקי

משה קאבר חתנו של הרש יוסף סוכאטשעווסקי

מאטעק פשעדעצקי בנו של אברהם דוד פשעדעצקי

שני הראשונים עבודו אצל לנדרט גרמני בתור טכנאי־רדיו. השלישי עבד בגרניזון של ס.ר. בקולו. הספור הזה שמעתי מפי פולני מעיר קולו בשם יניצקי, אתו נפגשתי במחנה רכוז בגרמניה בשנת 1945. הפולני הזה כפי שספר לי נשלה למחנה רכוז בשנת 1944.

זה הסיום של פרשת יהודי קולו. זה היה גורלם של קדושי עירנו, קרובינו ויקירינו ואין מנחם.

דער פינצטערער שבת

יעדער קאַלער ייד ווייס, אז די ערשטע 2 קרבנות פון די דייטשע ס.ק רוצחים דעם שווארצן דינסטיק, עשרת ימי תשובה ת״ש, דעם ערשטן טאג, ווען די דייטשן האבן פארשפרייט זייער פינצטערע ממשלה אויף קאַלא, זענען געווען ר׳ יוסף ראזן, אן אנגעזעענער אלטער בעל־הבית און פארזיצער פון דער גמילת־חסדים קאסע אין קאַלאַ, ער איז געלעגן קראנק אין בעט און דארט האט אים באלד אין דער פרי א ס.ס.־מאן דערשאסן. און מיטאג־צייט האבן זיי דערשאסן אין מיטן מארק, דאכט זיך ביי יאזשווינסקין פארן הויז, פייוויש ביערשווינסקיס עלטסטן זון פון שרייב־געשעפט, אן איידעלער און אינטעליגענטער בחור, ווייל ער האט עפעס געטאן אן ארבעט און נישט געמאכט אזוי ווי דער ס.ס.־מאן האט אים געהייסן.

איך וויל אבער דא דערמאנען וועגן דעם אזוי גערופענעם אפיציעלן קרבן, וועגן א ייד, אויף וועמען עס איז געווען אויסגעפירט אן עקזעקוציע לויט אן אורטייל פון א קריגס־גערייכט דאס ערשטע מאל אין קאַלאַ.

יצחק סיוואש מיט זיין משפחה האבן געוואוינט אין אלטן מארק ביי מיכא־לאוויטשן אין הויז און געפירט א שיין געשעפט פון קאלאניאל און שפייז. די פרוי איז געווען א טאכטער פון מארדאוויטש. געהאט האבן זיי 2 זין: בנימין, לעבט היינט אין חיפה, און דער יינגערער יעקב, וועלכער האט געדינט אין פוילישן מיליטער און בעת דער קליינער מלחמה מיט טשעכן וועגן זאאַלזשע האט ער זיך עפעס אויסגעצייכנט און באקומען פון זיין אפיציר א מתנה עפעס אזא מין סואוועניר א קוילן־געשטעל און ער האט דאס אהיים געבראכט.

בעת דער מלחמה מיט דייטשלאנד האט ער געקעמפט און געפאלן ערגעץ ביי קוטנע. ווען די שלאכטן האבן זיך געענדיקט און מ׳האט אידענטיפיצירט די געפאלענע, האט מען די יידישע קרבנות געוואלט ברענגען צו קבר ישראל, און דאַס האָט מען געמאלדן זייערע משפחות. ר׳ יצחק סיוואש איז געפארן צו דער לויה פון זיין זון יעקב.

אין צווישן האבן די דייטשן ארויסגעווארפן די משפחה סיוואש פון זייער

וואוינונג און פון געשעפט. דאס געשעפט האבן זיי איבערגעגעבן א פאלקס־דויטש פון קאַלאַ. יענער, איבערנעמענדיק אזא רייכע ירושה, האט אנגעהויבן מאכן ארדנונג אין שטוב און אין די שענק, אין וועלכע זיי האבן געמוזט אלץ איבער־לאזן. געפינענדיק די סואוועניר פון ביקסן־קוילן, האט דער פאלקס־דויטש זיי איבערגעגעבן צו דער דייטשער פאליציי. וועז סיוואש איז צוריקגעקומען פון זיין זונס לויה, נישט וויסנדיק וואס אין דער היים איז פארגעקומען, און האט געוואלט אריינגיין אין שטוב, האט אים פארהאלטן דער דייטשער פאליציסט, וועלכער האט אויף אים געווארט און האט אים מיטגענומען.

איך געדענק נישט ווי לאנג עס האט געדויערט ביז דער עפנטלעכער עקזע־קוציע. נאר א צייט שפעטער בין איך געזעסן אין תפיסה אלס זאקלאדניק מיט נאך א קאַלאַער ייד, דער געלער ראזנטאל, אהרן באכורסקיס איידעם, און דער האט מיר דערציילט, אז ער איז געזעסן יענעם שבת איז תפיסה אין קאַלאַ צוזאמען מיט יצחק סיוואש. פלוצים זענען אריין צוויי זשאנדארמען און מיטגענומען סיוואשן. בערך א שעה שפעטער האבן זיי אים צוריק געבראכט א מוראדיק צע־שלאגענעם. סיוואש האט אים דערציילט, אז מ׳האט אים ארויפגעפירט אין זאל פון שטאט־ראט. דארט זענען געזעסן עטלעכע דייטשע אפיצירן, אזא מין קריגס־געריכט. זיי האבן אים פארגעלייענט, אז ער ווערט באשולדיקט אין האלטן אום־לעגאל געוואר אין שטוב. וועז ער האט געוואלט עפעס זאגן און דערקלערן, האט דער זשאנדארם, (באקאנט מיטן צונאמען שמיעטניק), וואס האט אים געפירט, דערלאנגט א זעץ אין פנים און אים באלד אויסגעהאקט אן אויג. דאן האט ער געהערט ווי מען לייענט דעם אורטייל: **צום שיסן.**

די עטלעכע יידן, וועלכע זענען דאן געזעסן צוזאמען מיט אים אין קאמער, האבן געמיינט, אז ער איז חלילה אראפ פון זינען פון די קלעפ. זיי האבן עפעס נישט געקאנט טופס זיין די גאנצע געשיכטע. סיוואש האט מיטן פולן באוואוסטזיין געזאגט וידוי און קדיש נאכן זון און נאך זיך אליין.

נאך מיטאג, דעם זעלבן טריבן שבת, האט די זשאנדארמעריע ארויסגעפירט אלע ארעסטירטע צום נייעם מארק (געווען דארט אלע יידישע לערערס, טייל פוילישע לערערס, אינטעליגענץ, ווי אויך רייכע סוחרים). מ׳האט זיי אלע אויס־געשטעלט און ארויסגענומען פון דער ריי רב יצחק סיוואש, אים צוגעפירט צו דער וואנט הינטערן טעאטער. דארט איז געשטאנען גרייט א פלוטאן שיסערס. נאך א קורצער צערעמאניע, א באפעל — „פייער!" און ס׳איז געווארן אונטער־געהאקט א יידש לעבן. יצחק סיוואש ז״ל.

חיים מרדכי ענגעל — א קאלער דאזאר

די מוטער פון דאזאר איז געווען א ווייטע משפחה פון מיין מאמע ע״ה. זייט איך געדענק, איז מלכה ענגעל געווען אן אלמנה און געוואוינט אויף דער קאלך־גאס ביי זביקעלסקין אין הויז, אויפן ערשטן שטאק, אין א בוידעם־שטוב מיט א פאציאט־פענצטערל צום הויף. געווען זענען דארט עטלעכע קינדער. אלע אויפגעצויגן אין ארעמקייט און ווי זיי האבן געזאגט: אין פראלעטאריישן גייסט.

די עלטסטע טאכטער מרים־הינדע (לעבט היינט אין רחובות. דאכט זיך די איינציקע איבערגעבליבן ביים לעבן פון דער גאנצער משפחה, וועלכע איך דערמאן אין דעם קאפיטל זכרונות) האט געהערט צו די לינקע פועלי־ציון פארטיי, צום לינקערן טייל. זי האט חתונה געהאט מיט זלמן בארנשטיין, בער נחמנס זון, וועלכער איז דווקא געווען אן אנפירער און אן עקסטרעם פאנאטיקער פון די רעכטע פועלי־ציון. טראץ דעם איז זייער צוזאמענלעבן געווען מוצלחדיק. זיי האבן געהאט 2 יינגלעך און אין די אנהויב 30־קער יארן עולה געווען קיין ארץ ישראל מיט א סערטיפיקאט. דרך אגב האט זלמן געהאט א יינגערן ברודער משה, מיינער א חבר פון דער יוגנט און פארטיי־חבר. געווען איז ער א באוואוסטער פוטבאליסט ביי אונדז אין שטעטל. ער האט חתונה געהאט קורץ פאר דער מלחמה מיט חייהקע שמולעווסקי, דעם אלטן סטאלס אן אייניקל. געקומען איז ער מיט מיר צוזאמען קיין פויזן אין לאגער אריין און דארט געשטארבן פון טיפוס.

די צווייטע טאכטער מלכהס — שיינדל, וועלכע האט געהאט א האלב אפ־געברענט פנים (רעזולטאט פון א פאמיליען־דראמע) האט חתונה געהאט מיט איטשע־מאיר קיבל. זיי זענען צוזאמען מיט די קינדער פארשיקט געווארן קיין איזשביצע ענדע 1939 און דארט אומגעקומען. אין שטוב איז געבליבן נאך א מיידל, רוזשא, און דער זון חיים־מרדכי. ער איז געווען א שוסטער אין די לעצטע יארן געארבעט פאר זיך, ביי זיך אין שטוב. ער האט געהערט צו די לינקע פועלי־ציון, געווען פון די אנפירנדיקע חברים, אבער נישט פון ערשטן ראנג. יארן לאנג איז ער געגאנגען מיט צירל שולץ. זי איז געווען א פארקויפערין אין קאאפעראטיוו ביי די לינקע פועלי־ציון. א מויד — א קאזאק. מיט אמאל זענען זיי זיך צעגאנגען.

זי האט חתונה געהאט מיט א שכן, גליקסמאן (דעם נעילה יידס זון) און חיים־מרדכי האט חתונה געהאט מיטן אלטן העצקע כהנס טאכטער. דאכט זיך, אז פון מאטעריעלן שטאנדפונקט איז דאס פאר חיים־מרדכין געווען א גליק־שידוך. די מאמע, מלכה, האט שוין דאן נישט געלעבט און חיים־מרדכי איז איבערגעגאנגען וואוינען אין דער דירה פון שווער דערנעבן.

ווען די דייטשן האבן פארנומען קאַלאַ, איז זיך די גמינע צולאפן. לויטן פארלאנג פון דער מאכט האט זיך געשאפן א נייע גמינע, אין וועלכער עס זענען אריין, ווי איך געדענק: לייב ברוקשטיין (אין א קורצער צייט שפעטער גע־שטארבן), פנחס ברענער, אברהם ברענער, מיכאל האנדוואורצעל, משה־מענדל האלטער, יאשע קאנינסקי, חיים־מרדכי ענגעל און אנדערע, וועלכע איך געדענק שוין נישט.

מ׳האט מיך ארעסטירט דעם 20־טן יוני 1941. ס׳איז געקומען א באפעל פון דער מאכט, אז אלע ארבעטס־פעאיקע מענער זאלן זיך צושטעלן, נאטירלעך אוועקצושיקן. איך האב זיך באהאלטן ביי א דייטש אויף דער ווארשעווער פאר־שטאט, וועלכער האט „געירשנט״ לייב פאגעלס אייזן־געשעפט און איך האב ביי דעם דייטש געארבעט אלס פאכמאן. ער האט מיך דעם טאג באהאלטן אין א שטאל מיט אייזנווארג. אליין איז ער געגאנגען צו דער מאכט שאפן פאר מיר א באפרייאונגס־שיין. ער האט דארט נישט מצליח געווען, להיפוך — ער האט באקומען פון דער מאכט א באפעל, דאס ער פערזענלעך מוז מיך צושטעלן צום זאמל־פלאץ אין בית־מדרש אריין.

ביים געזעגענען זיך האט מיר דער דייטש צוגעזאגט, אז אין א שעה ארום נאך דעם ווי מ׳וועט מיך שוין האבן פארשריבן, וועט ער קומען מיך ארויסנעמען אויף זיין פאראנטווארטלעכקייט אויף עטלעכע שעה, בכדי איך זאל זיך געזעגענען מיט מיין משפחה און אפשר וועט ער קענען עפעס אויפטאן מיך ארויסצונעמען פון טראנספארט.

וכך היה. ער האט מיך ארויסגענומען אויף עטלעכע שעה לויט א באפרייאונגס־צעטל פון דער זשאנדארמעריע. ער האט צו מיר געזאגט:

— „ביי די בעהערדן קען איך גארנישט מאכן. פיר מיך צו דער יידישער געמיינדע, איך וועל זיי געבן געלט, זיי זאלן דיך באפרייען״.

א זייער נאיווער פארשלאג געווען, אבער א טרינקנדער כאפט זיך דאך אן אין א שטרוי. אזוי ווי עס איז געווען פרייטיק נאך מיטאג און איך האב נישט געוואוסט וואו צו זוכן די הויפט פון די גמינע־לייט, האב איך דעם דייטש צוגע־פירט צו חיים־מרדכי ענגעל, וועלכער איז גראד געזעסן ביים טישל און געקלאפט א פאר האלבע זוילן אויף שיך. דער דייטש האט זיך צו אים געוועندעט פראסט און פשוט:

— איר באקומט פון מיר געלט, וויפל איר ווילט, נאר באפרייט מיר מיין „קלעמפנער״.

חיים־מרדכי האָט נישט אויפגעהויבן דעם קאפ פון דער ארבעט און געענטפערט: „ניין". און באמת, צי האט ער דען געקאנט, אדער א צווייטער גמינעמאן באפרייען? אין די פאלן האט דאך די דייטשע זשאנדארמעריע דעצידירט און נישט די יידישע גמינע. ביים אוועקגיין האט ער לאנגזאם אויפגעהויבן דעם קאפ און מיך אנגעקוקט מיט א פאר טרויעריקע אויגן, ווי אייגער זאגט: הלוואי וואלט איך געקאנט.

מיך האט מען געשיקט אין לאגער אריין און חיים־מרדכי איז אין 6 חדשים ארום אוועקגעשיקט געווארן מיט די לעצטע יידן קיין כעלמנא צום פארברענען, טראץ דעם, וואס די דייטשע זשאנדארמעריע האט פארזיכערט די גמינע־לייט מיטן ערן־וואָרט, פאר א סך געלט און מתנות, אז די גמינע בלייבט אין גאנצן צוזאמענשטעל אויך דארט, אויפן נייעם פלאץ, אלס די אנפירנדיקע קערפערשאפט פון די יידן.

אזוי האבן די דייטשן אפגענארט די יידן ביז דער לעצטער מינוט, אזוי איז געווען אונדזער גורל.

זאלן די שורות זיין אן אנדענק פאר די אלע אומגעקומענע, וועמענס נעמען איך דערמאן אין דעם קאפיטל.

ב ו ג א י

אין עטלעכע פלעצער אין בוך ווערט דערמאנט דאס ארט בוגאי. דאס איז א דארף צווישן סאמפאלנא־באביאק וואו עס זענען אויסגעזידלט געווארן 500 נפשות פון קאַלאַ. די ערשטע נאכט נאך ראש השנה 1940.

עס איז איצט שווער צו שילדערן ווי אזוי עס האבן אויסגעזען דאן די פרנסה מעגלעכקייטן ביי די רעשט יידן אין קאַלאַ, וועלכע זענען פארבליבן, נאך דעם ווי מ׳האט ארויסגעשיקט איבער 1000 יידן, אין דעם גרעסטן טייל רייכע מענטשן. חוץ דעם וואס די יידן האבן אויסגעפארקויפט פון זיך שטוב־זאכן, קליידונג, גאלד־ווארג און אפילו קידושין־רינגעלעך, זענען קיין שום פרנסות פאר יידן נישט געווען. אויסער געציילטע, וועלכע האבן געארבעט פאר דייטשע פירמעס, אדער אין אנדערע פלעצער און גוט פארדינט. עס זענען אויך געווען אזעלכע, וועלכע האבן געשמוגלט און געהאנדלט אויף לינקס, ס׳הייסט אומלעגאל, אבער אזא האנדל איז געווען פארבונדן מיט גרויסע סכנות. מען האט ריזיקירט מיטן לעבן.

ס׳איז נאטירלעך, אז ביי אזא מצב, האט דער רוב יידן געמוזט אנקומען צו גמינע־שטיצע. פונוואנען די גמינע האט גענומען געלט אויף פילאנטראפישע צוועקן אין יענער צייט, איז איצט נישט כדאי אריינצוגיין אין באזונדערע פרטים.

היות די גמינע האט געמוזט גאנץ אפט געבן מתנות פאר די דייטשן, באזונ־דערס פאר דער דייטשער זשאנדארמעריע, פאליציי און אנדערע, האבן שטענדיק אויסגעפעלט פאנדן פאר די יידישע ארעמעלייט, בכדי זיי צו געבן הילף.

אייגער פון די קאַלאַער יידן, וועלכער איז געגאנגען פאדערן שטיצע פאר די געדריקטע יידן פון דער גמינע, איז געווען יהודה פשעדעצקי. ער איז געווען אזא מין אומאַפיציעלער קהלשער פארזארגער. צו יענער צייט האבן די פאליאקן פון דעם דערמאנטן דארף בוגאי זיך מיט עפעס פארזינדיקט און די דייטשן האבן זיי פון דארט „ווישעדלעט״ און אריינגעשיקט אהין אויף זייער פלאץ דעם טראנספארט יידן פון קאַלאַ. די ליסטע איז באשטימט געווארן פון די גמינע לייט, וועלכע האבן געוואלט פטור ווערן פון די ארעמע און פון נישט געווענטשענע עלעמענטן. אזוי ארום זענען זיי אויך פטור געווארן פון דעם פארזארגער און מאנער פאר די ארעמע לייט — פשעדעצקי.

אויפן נייעם פלאץ האט זיך געשאפן א גמינע מיטן אנפירער ווארמברוין. דארט איז ווייטער געווען דער סאציאלער פארזארגער יהודה פשעדעצקי. ווי אזוי ס׳האבן דארט אויסגעזען די באדינגונגען, איז מיר נישט באוואוסט, ווייל איך בין דארט נישט געווען. נאר לויט דעם ווי מען האט מיר דערציילט איז ווידער דער אויבן־דערמאנטער יהודה פשעדעצקי נישט געווען צום הארצן דער יידישער אנפירונג און אוואדע נישט דער דייטשער מאכט. זיי האבן באשלאסן פראסט און פשוט אים צו ליקווידירן...

עטלעכע מאנאטן איידער מ׳האט די יידן פון דארט געשיקט קיין כעלמנא, האבן עטלעכע דייטשע פאליציאנטן אים אריינגעפירט אין א שטאל און האבן אים מיט שטעקנס דערשלאגן צום טויט.

די גאנצע משפחה פון פשעדעצקי:

ר׳אברהם־דוד פשעדעצקי, זיין ווייב זיסע, טעכטער: בערטא, שרה, מאניע, וייספאל בינע מיטן קינד העניעק און זון גוטמאן זענען אומגעקומען אין כעלמנא דעם 10־טן דעצעמבער 1941.

צוויי זין אהרון און פנחס וועלכע האבן פארלאזט קאַלאַ נאך פארן חורבן געפינען זיך מיט זייערע משפחות אין ישראל. אן אייניקל וויספאל געפינט זיך אין דייטשלאנד.

אט דאס איז אלץ וואס עס איז געבליבן פון א בכבודיקער און גרויס פארצווייגטער משפחה.

בוגאי

בכמה מקומות בספר הוזכר המקום בוגאי. זה היה כפר בין העירות סומפולנו ובביאק. בראש־השנה 1940 גורשה הקבוצה הראשונה מקולו לבוגאי. בסך־הכל גורשו לשם אלף איש, רובם עשירים.

קשה לתאר את מצבם הכלכלי של היהודים בעיר, אחרי שבעלי היכולת הוצאו ממנה ולא היה מי שיתמוך בהם. מקורות פרנסה לא היו להם, הם מכרו חפצי בית, תכשיטים, אפילו טבעות קדושין, כדי להחיות את נפשם, לקחו מכמה אנשים שהצליחו לקבל עבודה במפעלים גרמנים. היו גם ביניהם ספסרים, שחפשו את פרנסתם בשוק השחור בסכנם את חייהם.

במצב כזה, רוב יהודי קולו היו זקוקים לתמיכה מהקהילה היהודית. מקורות הכספים של הקהילה היו דלים מאד, למרות זה, היה צורך מפעם לפעם לתת מתנות למשטרה הגרמנית, וכשהגיע התור לעזור לנזקקים חסרו האמצעים. בזמנים הקשים האלה, שיהודי קולו היו נזקקים לסעד, טפל בעניניהם שתדלן סוציאלי בלתי־רשמי בשם יהודה פשדצקי. באותו הזמן גרשו הגרמנים את הפולנים מכפר בוגאי על חטאים נגדם והעבירו לשם יהודי קולו.

הקהילה היהודית הכינה את רשימות המגורשים ובהזדמנות זו סלקו מהעיר את כל העניים והאנשים הבלתי רצויים, וביניהם גם את יהודה פשדצקי. במקום החדש בכפר בוגאי התארגנה קהילה יהודית בהנהגתו של וורמברון ושם הופיע שוב השתדלן הסוציאלי יהודה פשדצקי. על אורח החיים של היהודים בבוגאי אין לי ידיעות, כי לא הייתי שם, רק מה שסופר לי על יהודה פשדצקי, היות והתערבותו למען הנצרכים לא היתה לרוחם של השלטונות הגרמניים, החליטו לחסל אותו.

כמה חדשים לפני גרוש היהודים לחלמנו, הוציאו אותו שוטרים גרמניים לרפת ובמקלות הכו אותו מכות רצח עד שנפח נפשו.

בני משפחתו של פשדצקי הם:

ההורים: אברהם־דוד פשדצקי ואשתו זיסה.

הבנות: ברטה, שרה, מניה, ווייספאל בונה עם הילד העניעק, והבן גוטמן, כולם נספו בחלמנו ב־10 בדצמבר 1941.

שני בנים אהרון ופנחס עזבו את העיר קולו לפני החורבן והשתקעו עם משפחתיהם בישראל.

הנרד ווייספאל נמצא בגרמניה.

אלה הם שארית הפליטה של משפחת פשדצקי הענפה והמכובדת.

מסירת נפש

אין קאפיטל „אזוי זענען זיי אומגעקומען" באשרייב איך וועגן דעם ריק־טראנספארט פון בערך 800 יידן פון די פויזנער לאגערן, וועלכער איז ארויס פון אונדזער לאגער „רעמו" אין חודש מערץ 1943 און איז דאסמאל נישט געגאנגען קיין כעלמנאָ, אדער אין אן אנדערן פלאץ צום טויט, נאר דירעקט קיין לאָדזש אין געטא אריין. דארט האט מען זיי געהאלטן פארשפארט אויף „טשארניעצקיעגא" — אזא מין תפיסה און זאמל־פלאץ פאר די יידן צום שיקן צו פארניכטונג. אין דער תפיסה האט מען זיי געהאלטן א שטיקל צייט ביז עס האט זיך צונויפגעזאמלט א פולער טראנספארט מיט יידן, און די וועלכע האבן נאך געלעבט (א טייל זענען דארט אפגעשטארבן) האט מען שפעטער געשיקט קיין אוישוויץ.

יעדעס מאל וועו מ׳האט דארט איינגעזעצט יידן, זענען אין דרויסן פאר די דראטן געשטאנען מאסן מענטשן, אזוי גערופענע „מאָרגנדיקע" קרבנות, בכדי זיך צו געזעגענען מיט זייערע נאענטסטע, אדער באקאנטע. שוידערלעכע סצענעס האבן זיך דארט אפגעשפילט — עלטערן האבן זיך געזעגנט מיט קינדער, קינדער מיט עלטערן, שוועסטער מיט ברידער און פארקערט. ס׳איז זער שווער צו שידלערן אט די אויפטרייסלנדיקע בילדער.

וועו דער אויבנדערמאנטער טראנספארט פון די פויזנער לאגערן איז דארט געווען פארשפארט, זענען פאר די דראטן געשטאנען א סך לאדזשער יידן אוו אויך יידן פון אנדערע שטעטלעך, וועלכע האבן זיך געפונען צוליב פארשיידענע סיבות אין געטא. וועו די אלע האבן געוואלט זיך זען, אפשר צום לעצטן מאל מיט זייערע נאענטסטע (ווי ס׳איז באוואוסט זענען אין די פויזנער לאגערן געווען אסך יידן פון לאדזש אוו פון אָזארקאָוו), איז דאן אויך געשטאנען צווישן דער מאסע מענטשן א קאָלער מיידל, וועלכע איז אהין געקומען פון „בוגאי" (א דארף ביי קאלא וואוהין מ׳האט ארויסגעשיקט 500 קאָלער יידן אין יאר 1940), נאך דעם ווי מ׳האט אירע עלטערן געשיקט צום טויט. דערוויסנדיק זיך, אז ס׳געפינען זיך קאָלער יידן, האט זי געזוכט וועמען פון איר נאענטער משפחה, אבער ליידער... זעענדיק די האלב־טויטע קאלער יידן אוו צווישן זיי אסך באקאנטע, האט זי באשלאסן עפעס צו טאן: זי האט דערזען שטיין נאענט פון

די דראטן פון אינעווייניק א קאַלער בחור עוזר מענדעלזאן, האט זי זיך צוגעדריקט צו דער מאסע מענטשן, אוועקגעצויגן פון די ערד די שטעכל־דראטן און האט אים פון דארט אַרויסגעשלעפט... עס לעבן היינט יידן אין ישראל, וועלכע האבן דאס געזען.

וואר איז געווען דאס מיידל ?

אין קאַלא איז געווען א משפחה מיטן נאמען בעקער. זיי זענען געווען דריי ברידער: אהרון־יהודה, אנשל און חיים־יצחק. זיי זענען געווען שוסטערס, געפארן מיט שטיוול אויף ירידים. שפעטער זענען זיי אומגעקומען אין די פויזנער לאגערן. זייער קוזין יחזקאל־מאיר בעקער מיט זיין ווייב ביילע און דריי קינדער האבן געוואוינט אופן נייעם מארק ביים אלטן מאשקאוויטש אין הויז בשכנות מיט מנשה קאניגסקי, שמואל טרייבער, אברהם־משה ערבער (שמש) א. א. דער יידִ איז געווען אן ארעמער שניידער, א כאלופניק, געגייט מאנטלען אין סעזאן פאר חיים כמעלניק שניידער. אז ער האט אפגעארבעט א סעזאן פון גאנץ פרי ביז שפעט אין דער נאכט און אויב אפילו דאס ווייב מיט די קינדער האבן אים צוגעהאלפן, איז קוים געווען אויף חיונה. אבער די צייטן צווישן דעם סעזאן, וועו קיין ארבעט איז נישט געווען, איז געווען טאקע זער טרויעריק און ביטער. אזא לאגע איז ליידער געווען ביי א גרויסן טייל יידן פון קאַלאַ.

ראש־השנה 1940 האט מען די דערמאנטע משפחה „ווישעדלעט" קיין בוגאי. דארט האט די טאכטער זייערע, שוין א דערוואקסן מיידל, געארבעט פאר א דייטש. זי האט געגייט פאר אים פארשידענע זאכן. אנהויב 1942, איידער מ׳האט געשיקט די יידן פון בוגאי קיין כעלמנאַ צום טויט, האט דער דייטש אַרויסגענומען דאס מיידל צו זיך אין א צווייטן דארף, כדי זי זאל דארט נייען פאר אים. א שטיקל צייט שפעטער, וועו דאס מיידל האט שוין פארענדיקט די ארבעט און האט געוואלט זיך אומקערן צו אירע עלטערן קיין בוגאי, האט זי זיך דערוואוסט דעם טרויעריקן אמת... זי האט אנגעהויבן צו וואנדערן פון ארט צו ארט. צוערשט קיין אזארקאוו, וואו עס איז געווען זער שוואר זיך צו באהאלטן א לענגערע צייט. נאך פארשידענע טריקן איז איר געלונגען זיך אריינצובאקומען אין לאדזשער געטא.

ס׳איז שוואר איבערצוגעבן דעם טרויעריקן מצב פון אן עלנד און אומ־באהאַלפן מיידל, ביז ס׳איז איר געלונגען זיך איינצומעלדן אין לאדשזער געטא, אין דעם „עמק הבכי" פון צענדליקער טויזנטער יידן. הונגער און שטענדיקע פארפאלגונגען, אן אויסגעשעפטע, האט זי מיט אירע לעצטע כוחות געארבעט און באקומען א פארפלעגונגס־צוטיילונג. אַך און וויי צו אזא עקזיסטענץ... און אט האט דאס מיידל, וועלכע האט זיך נאך איר גרויסער מי און מאטערניש ווי עס איז זיך אליין קוים איינגעארדנט, אנטשלאסן אויף א ריזיקאלישן שריט, און נעמלעך: זי שלעפט ארויס פון „טשארניעצקיעגא" א קאַלער בחור. קודם נעמט זי אים אריין צו זיך אין צימער, וואו זי האט געוואוינט צוזאמען מיט עטלעכע פרויען און מיידלער, אבער חוץ דעם דאך איבערן קאפ איז דאך נאך געווען א

פראבלעם פון עסן. זי גיט אים אוועק איר פארציע. און וועז אירע מיטוואוינערינס האבן איר אויפמערקזאם געמאכט אויף איר לייכטזיניקער האנדלונג און געפרעגט: „הדסה, וואס טוסטו, וואס איז מיט דיר, דו הרגעסט זיך דאך אליין אוועק, דו גיסט אים אַפ דיין לעצטן ביסן, ביז ווי לאנג וועטו קענען אויסהאלטן דעם הונגער?" האט זי רואיק געענטפערט: „איך וועל זיך שוין ווי עס איז אן עצה געבן, דערווייל מוז איך אים העלפן קומען צו זיך..."

זי גנבעט יעדן טאג א שטיקל פעלץ־פוטער אויף איר ארבעטס־פלאץ (זיי האבן גענייט אין לאדזשער גענא פוטער־האנטשן פארן דייטשן מיליטער). דאס שטיקל געגנבעטע פעלץ־פוטער נייט זי איין ביינאכט צוזאמען מיט א פאר האנטשן און פארקויפט דאס אויף שווארץ. אט אויף אזא אופן דערהאלט זי זיך דאס לעבן. אבער לאנג האט אזא לאגע נישט געקענט אנהאלטן. ס׳איז איר געלונגען צו באקומען ערגעץ וואו א צימער פארן בחור (פאקטיש א פלאץ אויף צו שלאפן אין א צימער מיט נאך מענטשן). נאך גרויסע און שווערע באמיאונגען געלינגט איר פונדעסטוועגן איינצוארדענען אים אויף ארבעט אין א שוך־פאבריק (אויך די פאבריק האט געארבעט פארן דייטשן מיליטער). און היות ווי ער האט שוין באקומען א סטאבילע ארבעט, האט ער נאטירלעך אויך שוין באקומען דעם טאלאן אויף פארפלעגונג. אזוי ארום איז דאס פראבלעם פון עסן מער־וווייניקער געווען געלייזט.

ליידער, האט אבער דער גורל אנדערש געוואלט: נאך א קורצער צייט ארבעטן אין דער שוך־פאבריק, פאלט ארויף א שווערער קאסטן מיט שיך אויף זיין פוס און ער באקומט שווערע וואונדן. אבער פון קיין מעדיצינישער הילף איז דאן קיין רייד נישט געווען, ס׳זענען נישט געווען קיין היל־מיטלען, און אַן א גע־הריקער מעדיצינישער הילף, האט ער באקומען א בלוט־פארגיפטונג. נישט לאנג האט ער זיך אפגעפיניקט. אין א געוויסן טאג, וועז דאס מיידל איז אים געקומען באזוכן, האבן זיינע מיטוואוינערס איר דערציילט, אז מיט עטלעכע שעה צוריק איז דער בחור געשטארבן.

דאס מיידל הדסה לעבט הייגט מיט איר מאן און קינדער אין אמעריקע. אט די געשיכטע מיטן בחור האט זי מיר דערציילט אין דער אנווועזנהייט פון עטלעכע קאַלער יידן, אפגעראטעוועטע פון לאדזשער געטא, וועלכע האבן דאס באשטעטיקט.

דאס הייסט אמתע מסירת־נפש!

אברהם משה הרפ

בפרקי העבר

(לתולדות מחנות הכפיה בפוזן בתקופת הנאצים.)

לגיסי, לחברי ומכרי, אשר נספו במחנות פוזן, ולא נשאר אחריהם מי שיזיל דמעה, — אני מקדיש את שורותי אלה — למקום ההוא, אשר בלע אלפי חיים יהודיים צעירים, חיים יפים ופורחים, ולא סופר עליהם עד כה מאום בספרות השואה.

כבוד ויקר לזכרכם!

שלוש שריקות... לקום בני־כלבים!... למפקד!...

כך התחיל יום ה־22 ביוני 1941. למחרת הגיענו למחנה העבודה **איכוולדאו** (**דמבינקי**) אשר **בפוזן**. 500 יהודים רצו, כל עוד נשמתם באפם, חלקם יהפים — משום שלא הספיקו לנעול את מנעלם, מקצתם מחזיקים את מכנסיהם בידיהם ברוב חפזונם — לחצר הגדולה, מקום שם עמד הכן מפקד המחנה במדיו השחורים ובידו מקל, ולצידו מפקד המשמר, או כפי שאנו כינינו אותו — „השד". עצרנו ונשארנו על עמדנו. לאחר שמספר יהודים אשר חלפו בריצה ספגו מכות ממקלו של המפקד, או בעיטות משני הרוצחים גם יחד, קבלנו פקודה להסתדר לפי 5 בשורה ולאחר מספר ספירות חוזרות ורשום קפדני, יצאה הפקודה: לצעוד למטבח ולקבל את „ארוחת־הבוקר"! והשניים הסתלקו.

על־יד המטבח היתה המולה רבתי. חלקו לכל אחד מעט תחליף קפה שחור וציוו עלינו לחכות ללחם, משום שעגלת האופה אך זה הגיעה. נבחרנו כ־20 איש ע"י הטבח הפולני, לעזור ולהכניס את הלחם למחסן. בתוך המחסן פונה אלינו

הטבח, אחר שהסתכל היטב על סביבותיו, אם לא נשאר מישהו מהמחבלים הגרמנים, ובקול מלא מסתוריו ספר לנו, שאתמול ה־21 ביוני התחילה המלחמה בין גרמניה ורוסיה. והוא מוסיף: „בחורים, במזרח יורים חזק"!

הידיעה הזו עשתה לה כנפיים חיש מהר בקרב היהודים וכל אחד התחיל לפרש אותה באופן אחר. אולם הרוב המכריע טען, כי תוך שבועות אחדים יעשה ה„פוניה" (הרוסי) מהיטלר עפר ואפר ואז אנו נסע חזרה הביתה. לעומתם טען חלק אחר: הלואי שלא יקרה ההפך מזה, וכי מי יודע כמה זמן זה עלול להמשך. מכל מקום, לנו נעשה ברור יותר מדוע לקחו אותנו באופן פתאומי ובמהירות כזו למחנה.

בעיר **קולו** לא היה עדיין בעת ההיא גיטו. אמנם נכון, שהיהודים התגוררו אך ורק בכמה סימטאות צדדיות, אבל עם זאת הם יכלו לנוע באופן חפשי, רוצה לומר, היו חפשיים ללכת לעבודה ומהעבודה. כל הגברים מגיל 14 ומעלה, וגם נשים בחלקן היו חייבים ללכת לעבודת כפיה וללא תשלום וזאת — מהיום הראשון שהגרמנים כבשו את **קולו**. כיצד זה התנהל? היהודים היו חייבים להופיע בשעה 7.30 בבוקר בככר־השוק החדש אשר ליד התיאטרון ולהסתדר בחמישיות. אז באו הגרמנים: נציגי הצבא, ה־ס.ס., היל־המצב העירוני, ארגונים צבאיים למחצה כגון נ.ס.ק.ק. (נציונל־סוצ. קראפט־קורפוס), ס.א., ד.א.פ., גרמנים אזרחים אשר היו מועסקים בעמדות צבאיות או מוניציפליות, ובעבודות ציבוריות עירוניות. גם חנפנים פולניים לא חסרו. וכל אחד בחר לעצמו „יהודים" (יודען) במספר הדרוש לו. בערב היו חוזרים האנשים הביתה.

בראש המבצעים האלה עמדה הז'נדרמריה העירונית. מאוחר יותר הוטל התפקיד על הקהילה היהודית. נעשה סדור כזה אשר אפשר לאדם אחד לעבוד 3 פעמים בשבוע בלבד. סוף־סוף היינו חייבים למצוא את מחייתנו ואילו ההקלה הזו ניתנה ע"י הז'נדרמריה תמורת אתנן שמן, כמובן. אולם באופן כללי היינו סובלים כמו כל הערים והעיירות ב־**וארטה־גאו** (מחוז וארטה, אשר סופח ל־**רייך השלישי**) בזמן ההוא.

כפי שכבר הזכרתי (במקום אחר) גורש החלק החמישי של האוכלוסיה היהודית, החלק האמיד שבה ל־**איז'ביצה־לובלסקה**, כבר בסוף שנת 1939. לאחר — מכן, העבירו כ־500 נפש לכפר המרוחק 18 ק"מ מקולו. העסקים של היהודים הועברו לבעלותם של מתיישבים גרמנים ממחוז „**באלטיקה**". בתים בבעלות יהודית כבר לא היו בנמצא. מהדירות הגדולות והיפות סלקו את היהודים מיד בתחילה. ליהודי אסור היה ללכת במדרכה, כי אם אך ורק בכביש. בתחילה היו חייבים כל היהודים לענוד סרטים צהובים על הזרוע השמאלית ואח"כ — מגן־דוד צהוב על החזה ועל הגב. ליהודים נאסרה דריסת רגל וקניה בחנות של גרמני או פולני. מצרכי־מזון הותר ליהודים לקנות אך ורק בקואופרטיב של הקהלה, אשר נפתח בפקודת השלטונות הגרמניים. הקהלה נצטוותה למסור לגרמנים כל 24 שעות 2 יהודים אחרים כבני־ערובה. מורה יהודי או איש אינטליגנציה מכובד, אשר לא נמלט מהמקום, הושם במאסר. אי־פה, אי־שם היו חוטפים מישהו ושולחים למקום לא נודע, או

שהיו יורים בו בפומבי. (כמו המקרה סיווש). חלק אחר, בעקר נוער, ברח מיד בכיוון מזרח, לשטח הכיבוש הרוסי. ואלה שנשארו התקיימו ברובם מעבודה שחורה, או שהיו מועסקים בפירמות גרמניות כסבלים ובחלקם כבעלי מקצוע.

כבר מלפני פסח 1941 נעו חטיבות גרמניות ממונעות בכל הכבישים אשר בסביבה יומם וליל, בכיוון ורשה. איש לא ידע מה פשר הדבר ולאן נמשך צבא אדיר כזה. היו דעות שונות, אצלם איש לא ידע לומר משהו ממשי.

ביום שני, ה־16 ליוני 1941 נאספו כל הגברים היהודיים לחצר לשכת העבודה. רשמו כל אחד ואחד ברשימת־עבודה והרשו ללכת הביתה. אבל באמצע השבוע זה התחיל. מהעיר **פוזן** הגיע מהנדס גרמני בשם נוימן (הוא היה הראש של ה־ד.א.פ. והמפקד הראשי של המחנות היהודיים וגם קצין גסטפו) עם מספר מכוניות־משא ובלווי כמה עשרות שוטרי־משמר („שוץ־פוליציי") ודרשו מהקהלה היהודית 300 פועלים. אנשי הקהלה קבצו צעירים, לא נשואים, דלים ומסכנים כאלה, אשר חיו על תמיכת הקהלה ועוד אחרים שלא היו קרובים שלהם — במספר כולל של 210 איש. שאר היהודים הסתתרו. הם מסרו את היהודים שנאספו לידי המחבלים הגרמנים הנ"ל ולמחרת הם הובלו ל**פוזן** למחנה ה„**שטינק**" (**קאמיננה**). לאחר מכן נוספו עליהם יהודים מ־**וולוצלווק**, **דוברה** ועוד עירום ממחוז **וארטה** (**וארטה־גאו**).

אנו, שנשארנו בבית, לא היינו שרויים במנוחה כלל וכלל. ביום ששי, ה־20 ביוני, פיתו את שארית היהודים לגשת ולהירשם לחצר לשכת־העבודה („ארבייטס־אמט"), ובעת שכולם התקבצו שם, הקיפה אותנו המשטרה והז'נדרמריה, ולא נתנו לאיש ללכת הביתה, אלא הובילו אותנו לבית־המדרש בעיר, אשר היווה תחנת־איסוף לאנשים המיועדים להישלח למחנות, או לעבודה לגרמניה. חלק קטן הצליח להימלט משם בתחבולות שונות, אך הרוב הגדול נשאר. (ראוי לציין, שבית־המדרש שמש כמקום אסוף גם לפולנים מכל הסביבה שנדונו לשלוח וגם ליהודים — משום ששם היו רוחצים אותם ומחטים במקווה היהודית; אשר הייתה בקרבת מקום. הניהול של המקווה והחטוי נגד הכנימה, („אנטלויזונג", כפי שהם קראו לזה) — היה בידי שמואל „שד" **מאדאלינסקי** מ**קולו**. אפילו מאוחר יותר, כשיהודי **קולו** כבר לא היו בחיים הובילו הגרמנים את כל הטרנספורטים שהיו מיועדים ל־**כלמנו** או לגרמניה בראש ובראשונה אל בית־המדרש של **קולו**). למחרת, יום שבת, ה־21 ביוני, הופיע שוב מהנדס נוימן עם מכונית משא ושוטרים, כדי לקחת את „הסחורה", (אותו נוימן זוהה בעיר המבורג ע"י אסירי־מחנות לשעבר בשנת 1947. הוא נאסר ע"י האנגלים והוסגר לאחר־מכן לשלטונות הפולניים, אשר תלו אותו בפומבי בעיר **פוזן**).

מה שהתרחש באותה שבת ב**קולו**, מה שהתחולל לפני בית־המדרש לא יתואר ע"י שום דמיון אנושי. אותו נוימן, הנזכר לעיל ועוזריו והז'נדרמים התרוצצו כמטורפים עם מקלות ואקדחים בידיהם, היכו והיכו על ימין ועל שמאל לתוך קהל

האנשים, הנשים והילדים אשר באו להיפרד מבעליהם והוריהם, או למסור חבילת מזון ובגדים.

הנשים והילדים לא רצו למוש מקרוביהם ויקיריהם, הבכי והיללות הגיעו עד לב השמיים, והיו מסוגלים להבקיע אף חומת אבן, אך את לב הרוצחים זה לא הרטיט... משכילו את מלאכתם הם העמיסו על המכונית כ־250 יהודים ונסעו. חלק קטן, כמה עשרות יהודים במספר, אשר לא הצליחו להעמיסם על המכוניות נשארו ואנו האמנו לתומנו, שהם יישארו כבר בבית. אך כעבור ימים אחדים הם הובאו אלינו למחנה. הובאו אלינו כמו־כן כמה מאות יהודים מ־**טורק**, **אוניאיוב**, **איז׳ביצה־קויאבסקה**, **פז׳דטש** ו־**כודז׳יז׳ש** שע״י **וולוצלווק**. מחנות **פוזן** הופעלו, בעצם בפסח 1941, כאשר הגרמנים הוציאו מ־**לודז** ו־**אוזורקוב** למעלה מ־4000 גברים והכניסו אותם ל־**פוזן** למחנה בשם „סטאדיון״. שם היה המרכז והמפקדה הראשית של כל מחנות הכפיה האזרחיים ליהודים ב־**פוזן** והסביבה. בדרך זו נאקה השלטון של היטלר את העורף סמוך לפרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה מה־מרגלים היהודים״.

פוזן, אייכואלדאו, 22 ביוני והלאה... עבודה מפרכת, המרחק למקום החפירה (באו־שטלה) רב ויש לעשותו ברגל, 18 ק״מ הליכה הלוך וחזור (ל־גוטנברון), אוכל גרוע, מים, מרק דל ופרוסת־לחם. מכות איומות מידי מנהלי־העבודה ומדריכי־העבודה (שיכט מייסטרס ו־פוראר־בייטרס) הפולניים והגרמניים. התעללותם מידי השומרים הפולניים, אשר שמרו עלינו והובילונו לעבודה (ההשגחה על המחנות היתה בידי ארגון בשם „די וואך אונד שליס געזעלשאפט פוזן״ ובראשו המפקד שלי־בינסקי, אחיו של מי שהיה ראש־העיר **פוזן** בימי הפולנים; והשומרים, רובם פולנים מאנשאי ה„אנדציה״ (ארגון אנטישמי־פשיסטי בימי פולין לשעבר). לכלוך, כנים וכל מיני צרעת (המחנה היה בתוך בית ישן והרוס, אשר שימש קודם לכן מחנה שבויים לאנגלים) — כל זה עשה שמות ב־700 היהודים אשר במחנה.

הנה, כבר בתחילה, מתו 2 היהודים הראשונים מ־**קולו** ממחלת הדיזנטריה: — האחד בשם צורנדורף — מי שהיה ידוע ב־**קולו** כבנו של יעקב־הסומא וחתנו של שובינסקי; והשני — משה יודקביץ משל ה־„חיימס״.

וכעבור שבועות אחדים בוצעה ההוצאה להורג בתליה — הראשונה — על שלושה יהודים צעירים. האחד — ושמו האלטר מהעיירה **כודז׳יז׳ש** — בגלל עזיבת מקום החפירות לשם קניית חפיסת דבש מלאכותי. 2 האחרים — בגלל התרחקות ממקום העבודה. השומר הודיע על כך ל־גסטאפו וביום א׳ בהיר ויפה אחד, אחר הצהרים, כונסו כמה מאות יהודים מהמחנות והכניסו אותם לחצר המחנה הראשי „סטאדיון״ — שם היה כבר מוכן עמוד התליה. מסביב עמדו אורחים גרמנים שהוזמנו, נכונים לקראת ה„שמחה״, מארגונים שונים, במדים בצבע אפור, חום, ירוק, שחור וגם אזרחים ומסביב „גסטאפו״ במדים ונשקם בידם. הכל נעשה בדייקנות גרמנית. שלושתם היהודים הובלו אל התליה; המהנדס נוימן

הביא את החבל; שלושה שוטרי־מחנה יהודיים אולצו לכרוך את עניבות החנק, במו ידיהם, על צאווארי אחיהם ולתלותם. מאות היהודים הוכרחו לרוץ מסביב לתליה, כשפניהם אל התלויים, תחת מטר מכות מידי ה־גסטאפו והאורחים התבוננו תוך צחוק ונחת למחזה הדמים.

היה זה, כאמור, יום יפה של קיץ, השמש שלחה את קרניה החמות ארצה, על כל החי והצומח שבה. בחוץ (מעבר לגדר המחנה) טיילו זוגות להנאתם, כשהם לבושים בגדי יום א׳ (חג), משפחות השתרעו בשדה להינפש ביום מנוחתם, השתזפו בשמש, או סתם כבו בצל בחיק משפחותיהם, שבעים ומרוצים שחקו עם ילדיהם — ובמרחק כמה עשרות מטרים בלבד מהם — פרפרו על התליה 3 בחורים יהודיים, בריאים ויפים, אשר הוציאו את נשמותיהם הקדושות.

כעבור חדשיים הופיע הרופא של הגסטאפו הממונה על המחנות ב־**פוזן**, ד״ר **זיברט** והעביר את ה„סלקציה״ הראשונה („ריקטרנספורט״ — „מסע לאחור״, כפי שהם כינו את זה) על כמה עשרות יהודים. הוא בא עם הספור, שכל החולים והתשושים יוכלו לחזור הביתה. מובן, שכל אחד רצה להיות חולה ותשוש, אך לא לכולם הוא עשה את ה„טובה״. מחלק הוא אף לחק סכומי־כסף גדולים בעד זה (היו כאלה אשר הביאו עמם כסף מהבית). אני זוכר את שמותיהם של שני אנשים, אשר נתנו סכומי כסף גדולים במיוחד — האחד **אברהם זילברברג** מ־**קולו** והשני ז׳ילינסקי מ־**איז׳ביץ** (סוחר־ברזל אמיד לשעבר). וכך רכז הצורר מכל המחנות אשר בפוזן מעל ל־100 יהודים. צעירים וזקנים. הוא החזיק אותם במקום הסגר (מה שקראו „בית־חולים של המחנה״ — „לאגער־שפיטאל״) בתנאים נוראים.

מספר שבועות לאחר־מכן הגיעה ה־„גסטאפו״ עם מכונית־משא וכולם הובלו לכוון בלתי־נודע. עד עצם היום הזה לא נודע מקום היעלמם. בין אלה היו גם שניים מקרובי משפחתי — **הירש נטע קינסטלר** ו־**ראובן איזראלוביץ**. (אותו ד״ר זיברט חי כיום, לפי השמועה, ב־קילן, שעל נהר רהיין, ועמו גם מי שהיה החובש באותו בית־חולים של המחנה ב־**פוזן** ושמו — ואגנר — ספר מ־**לודז** בעבר, אשר על מצפונו רובץ מותם של עשרות יהודים).

וכך התחיל לאט־לאט להצטמצם מספר היהודים במחנות. הוצאות — להורג בתליה נעשו תופעה שכיחה יותר. בעד העבירה הקטנה ביותר כגון: בקשת פת־לחם מעובר אורח, או — כניסה לבית לשם בקשת כמה תפוחי־אדמה — היו נדונים לתליה.

מדי חודש היה מופיע הרופא הנ״ל, כדי להוציא את החולים. עם הזמן ידענו לאן הם הולכים אך לא היתה לנו עצה. בכל פעם הוא המציא שקרים אחרים ולמרות שאיש כבר לא האמין לו, הרי בשביל התשושים, הנחשלים — אלה שקראו להם במחנה „מודעות־אבל״ — זה היה היינו־הך.

בינתיים העבירו את המחנה שלנו למקום אחר, לבנין ששמש בעבר בית־חרושת לחרדל בשם „רעמו". כאן היו אמנם תנאי־המגורים טובים יותר, אולם זה לא הקטין אף במשהו את התמותה בין יהודי־המחנה. מזמן לזמן הגיעו אלינו נשים מ־קולו, בחשאי, לבקר את בעליהן. בעד כסף רב הן השיגו ב־קולו אשור מרופא על הצורך לנסוע לרופא־מומחה ל־פוזן. אשה אחת בשם דונקלמן, גיסתו של הירש וולקוביץ, אשר באה פעמים אחדות לבקר את בנה, ספרה לנו, שהיא ועוד נשים מספר משתדלות להוציא את בעליהן וילדיהן מהמחנה ולהביאם הביתה. המהנדס נוימן, מפקד המחנות, לקח כסף רב בעד הבטחות אלה. הכל כאלו עמד להסתדר. אולם בבת־אחת התפוצץ כל הענין. כאשר הופיעה פעם אותה גב' דונקלמן בלווי אשה נוספת אצל המהנדס, על מנת לסדר את הפורמליות, הוא הודיע להן, כי מכל הענין לא יכול לצאת כלום, משום שבלאו־הכי יפונו כל היהודים בקרוב מ־קולו. כתבו לי אז מהבית, שהועבר רשום של כל היהודים בלי יוצא מהכלל. ליד הכנסיה ב־קולו — כך כתבו לי מהבית — ישבה ועדה, דומה שזו הייתה ועדה רפואית, וכל היהודים אשר עברו לפניה קבלו את הציונים: א. ב. ג. מה פשר הדבר לא ידעו אז עדיין.

ביום שבת, ה־10 בדצמבר, כ' בכסלו, בשעה 8 בבקר, הופיעו ליד הבתים של היהודים ב־קולו יחידות של ה־גסטאפו, ס.ד. „אינזאץ־קומנדו", אשר התחילו לגרש את היהודים מהדירות לפי א"ב וציוו עליהם לקחת עמהם את צרורותיהם. העמיסו אותם על מכוניות והתחילו בשילוח (מאז ההגליה הראשונה ל־איז'ביצה לובלסקה עוד בשנת 1939, היו היהודים ב־קולו תמיד מוכנים וארוזים לנסיעה). יש לציין, שעד אז בוצעו כל ההגליות, השילוחים למחנות עבודה, או אקציות אחרות ע„י המשטרה והז'נדרמריה של קולו, כלומר ע"י הרשות המקומית. אולם הפעם בוצע הכל ע"י שודדי־הקומנדו, אשר הגיעו במיוחד למטרה זו. ואילו המקומיים רק השגיחו על הסדר. ומכיון שהשלטונות המקומיים לקחו כסף רב, חפצים וגם זהב מאנשי הקהלה ב־קולו, והם היו עמהם, כביכול, ביחסים טובים, הנה הם הופיעו מדי כמה זמן והביאו עמהם ידיעות לאנשי הקהלה, אשר לפיהן מרכזים את כל האנשים ב־כלמנו ומשם יופנו כולם ביחד אל המחוזות הכבושים במזרח — לעבודה חקלאית. הם גם השתדלו — מובן שתמורת תשלום הגון — שאנשי הקהלה עם משפחותיהם ישולחו ביום האחרון ז.א. ביום חמישי או ששי. כאשר הקהלה בקשה לשגר מיד ביום הראשון איש משלה בשם משה־מוטה בתור משגיח על השיירות, השיבה המשטרה בשלילה ואמרה כי אין בכך כל צורך: „אצלנו הכל נעשה בסדר מופתי". לילה קודם־לכן ערכה הקהלה נשף לכבוד מפקד המשטרה המקומית ועוד מספר גרמנים מקומיים מהבוחשים החשובים בקדירה, העתירו עליהם מתנות, והגרמנים הבטיחו, שהקהלה תישאר באותו ההרכב גם ב־כלמנו ותמשיך בתפקידיה כמקודם.

מה שקרה לאחר־מכן נודע לי מאוחר יותר ממסמך שהגיע לידי באמצעות מורה פולני מהסביבה ההיא וזאת כבר העליתי על הכתב במקום אחר.

הידיעה על גירוש קרובינו ויקירינו פגעה בנו־אנשי המחנות ב־**פוזן** כהלום רעם. על **כלמנו**, כמקום רכוז, גם־כן שמענו נשלחו אף בחשאי מכירים־פולנים, מאלה אשר שמשו כמדריכי־עבודה אזרחיים במחנה, אך כולם חזרו ובפיהם הודעה אחת: „הגרמנים הרגו את כולם". לא רצינו להאמין בכך. שני דברים הטרידו את מחשבתנו ולא נתנו לנו מנוח: — מדוע, בעצם, בחרו דוקא ב־**כלמנו** כמקום רכוז? האם יש שם מסילת־ברזל, או כביש־ראשי? ומדוע זה אין מהם שום ידיעה? הרי אנשים חיים יכולים להעביר ידיעה על עצמם בדרך כלשהיא, אף על כנפי צפור?! אך כל מחשבותינו לא הואילו. האנשים במחנה התחילו לכשול יותר, כי הרי חבילות המזון מהבית לא הגיעו יותר כמקודם, הרעב, הזוהמה והקור המשיכו לכלות את מלאכתם.

בפברואר 1942 פרצה במחנות מגיפה נוראה של טיפוס־הבהרות, אשר בלעה את מחצית האנשים. חרושת המוות של המהנדס נוימן ספקה יום־יום קרבנות חדשים בשביל הקרמטוריום המיוחד, אשר הותקן באחד מפרבריה של **פוזן**. ה„שייגץ" הפולני וואצק עם צמד סוסים הלבנים לא הסתדר עם יום־העבודה, בהובלת הגופות על גבי עגלת הזבל שלו.

בקיץ 1942 התנפלה הגסטאפו, באופן פתאומי, על המחנה שלנו ב־**רעמו**. אם בשל הלשנה, או בדרך „שיגרה", הם ערכו חפוש בכל המחנה ולקחו עמהם את „ראש־היהודים" (יודען אלטסטה), את סגנו, שני שוטרים יהודים וגם את ראש המחנה הפולני, הטבח ושני שומרים — גם הם פולנים. אחרי שעינו אותם במשך כמה שבועות במרתפי הגסטאפו ברח' ריטרשטראסה ובמבצר „7־טהפארו", שחררו את 4 הפולנים ואילו את 4 היהודים הביאו למחנה „סטאדיון" והשוטרים היהודים אונסו לתלות אותם.

שמות ארבעת הנספים הם: 1. **קויפמן־מיכלוביץ מ־קולו**. 2. **איציק אנגל מ־טורק**. 3. **משה יוסף טפינסקי מ־איז'ביץ**. 4. **איזיק וולקוביץ מ־קולו**. התמותה בקרב אנשי־המחנות הלכה וגדלה בצעדי־ענק. לא מעט עזרו להתגברותה, למרבה הצער, גם חלק מהאדמיניסטרציה היהודית במחנה. הם כילו במכות ובהת־עללויות את אשר התחילו הגרמנים. (הרוב המכריע מהם נספה אחר־כך באושביץ).

בעקבות העובדה, שמספר האנשים במחנות הלך וקטן, חסלו השלטונות הגרמניים מספר מחנות, והעבירו את האנשים הנותרים למחנה אחד. בשלב מסויים אף התחילו להאכיל אותנו במזון טוב יותר. כפי שנודע לנו מפי מנהל־החשבונות של מפקדת־המשמר **אברהם לכמן מ־קולו**, הקציבו השלטונות הגרמניים, באופן רשמי, לפועלי המחנות היהודיים אותן מנות־מזון כלפועלים הגרמנים. אולם אלה, אשר היו ממונים על מחנה־היהודים וגבו את הכסף מהפירמות הגרמניות בעד העמל המפרך שלנו, כמו המוזכר לעיל נוימן, ד"ר זיברט, ממלא מקומם הפולני **אוגוסטיניאק**. הממונה על האספקה שולץ. פקיד הגסטאפו לענינים יהודיים **פיפי** וראש־הגסטאפו **וולף** — כל אלה לקחו את הכל לעצמם והשאירו את היהודים ברעב.

בחודש מרץ 1943, כונסו מכל המחנות אשר ב-**פוזן**, אנשים חלושים, נחשלים, כ-850 איש במספר — אל המחנה שלנו „**רעמו**". כאן הם שהו במשך שבועיים ואח"כ שילחו אותם ברכבת לגיטו **לודז**. אולם רומקובסקי (ראש הגיטו ב-**לודז**) לא רצה לקבל אותם. אלה מהם אשר היו להם בגיטו **לודז** קרובי-משפחה הצליחו איך-שהוא להסתלק, אך הנותרים הובלו כולם עד אחד באותה רכבת ל-**אושביץ**. אחדים מהם נשארו לפליטה וחיים עמנו עד היום כעדים למסופר לעיל.

המחנה שלנו פוזר והאנשים נשלחו למחנות אחרים, קטנים יותר, אולם זה לא שיפר אף במשהו את תנאי-החיים שלנו. תשושים ומעונים החלו האנשים לתת את דעתם לבריחה, מתוך שקול, שהגרוע הוא מאחוריהם ויקרה מה שיקרה. אך זה רק הגדיל את מספר הקרבנות. את כולם כמעט הצליחו הגרמנים לתפוש. החזירו אותם למחנה והעלו על הגרדום. לא היה לאן לברוח. כל השטח בסביבה ההיא היה ריק מיהודים (יודען-ריין) ועל כל צעד ושעל ארבו בלשים, הן גרמנים והן פולנים ויהודי תשוש, מגולח ראש בבגדים קרועים וכפכפי-עץ לרגליו — היה קל מאוד לזהות. מאלה, אשר נמלטו מהמחנה ולא נתפשו וגם לא הוחזרו למחנה, זכורים לי במיוחד: שני חברים, צעירים מ-**קולו** האחד בשם **קורצטאג** והשני — קוצר. הם חזרו, כפי הנראה ל-**קולו** וחיו בה עד לגירוש. אחר כך הם ניסו לברוח מ-**קולו** ונורו תוך כדי מנוסתם למוות; **הירש טשאן** (לא הגיעה אלינו יותר כל שמועה עליו); **דייטש**, האח הצעיר מהמשפחה וחתנו של **גבריאל גצמן** (מאוחר יותר היה ב-**ראדאם**, חי כנוצרי בבית חרושת לנגרות. גם הוא נספה. ממחנה שטינק נמלט **אברהם נייטילר** מ-**קולו**, אשר הגיע ל-**לודז** ונשאר בחיים ונמצא עמנו היום בישראל. אך אלה אשר מניתי לעיל היוו רק מקרים בודדים. אי אפשר ממש למנות את המספר הרב, אשר הוחזרו והועלו קבל-עם לגרדום. היה מקרה עם שני אחים מ-**איז'ביץ**: האחד נמלט וכבר למחרת נתפש והוחזר — ואז תלו את אחיו והשני יחד עמו. במחנה „שווייניגנן" (סווארז'ענעץ) ק"מ אחדים מ-**פוזן** היה ראש מחנה גרמני, סדיסט איום, אשר נהג לקבור באדמה עד לצוואר למשך 10 שעות, כל מי שנתפש בפשע הקטן ביותר כגון: הטלת שתן בלילה מתחת לעץ או ליד גדר. לעתים רחוקות יצא מישהוא חי מהעונש הזה. הוא אף נהג להעניש את ה„חוטאים" בהרעבה ובמכות-רצח והתוצאות ברורות.

פעם אחת, לאחר יום-עמל מפרך, מלווה במכות נוראות, התרחק השוחט מ-טורק. יהודי אדוק בגיל שלושים וכמה, מה-באושטעלע" (מקום החפירות). הוא נתפש והובל למחנה. היה זה, במקרה, בשעת ההתכנסות („אנטלויזונג", בלשונם) במחנה. בחצר עמד דוד קיטור גדול על ארבעה גלגלים (מה שקראו „פארובקה"-אדיה), אשר לתוכו השליכו את הבגדים לאדוי, אז ציווה מפקד המחנה לפשוט את היהודי מבגדיו ולזרוק אותו ערום אל תוך הדוד הרותח. הדוד נסגר והופעל במלוא הקיטור. למחרת הוציאו מן הדוד אדם מבושל, אשר ממנו נשרו חתיכות. (עדים למקרה הזה חיים עמנו כיום ונמצאים בחיפה).

ב-**פוזן** עצמה היו 5 מחנות גדולים לגברים: — סטדיון רעמו, שטינק,

ראדז׳יביל, גאלנאו, לנציגנן ועוד מספר מחנות קטנים יותר. מאוחר יותר חוסלו כמה מחנות גדולים והאנשים שנותרו הועברו למחנות קטנים יותר בתוך פוזן וגם בסביבתה. ההעברה ממחנה למחנה, נעשתה בדרך כלל מתוך כוונה ברורה לענות ולהתעלל באנשים ולזרז את קצב השמדתם.

היו ב־פוזן וסביבתה גם מחנות לנשים. גם במחנות האלה השתמשו הגרמנים באותן שיטות אכזריות וגם השומרים הפולנים ומנהלי־העבודה (אשר ברובם גויסו ע״י הגרמנים מתוך הארחי־פרחי) התנהגו באותה אכזריות כמו במחנות הגברים. עבודה גופנית קשה בטעינה, סחיבת מסילות־ברזל, חפירת בורות לביוב — כל זאת בצעו הנשים בדיוק כמו הגברים. היו גם בעלי־אחוזות גרמנים מסביבת פוזן, אשר הוציאו מעט אנשים, גברים ונשים לעבודה. הם ההזיקו את האנשים האלה במין מחנה קטן והיו אחראים עבור היהודים. מובן, שבמחנות הקטנים האלה היה לאנשים לא רע באופן יחסי באשר לאוכל, נקיון ואף בעצם העבודה. אולם העקרון של השלטון הגרמני בנוגע ליהודים היה אחיד: תעבוד כמה שאתה יכול עד שתפח נשמתך. כך בנוגע לגברים וכך גם ביחס לנשים. וכאשר אנו שמענו שאי־שם במחנה־נשים בשם „מאלטה״ או „סעדאן״ מתעללים בנשים, הכאיב לנו הדבר יותר, מאשר לו היו מענים אותנו, הגברים. לעתים היינו פוגשים, באקראי, במקום עבודה קבוצת נשים, והייתה זו בשבילן הזדמנות לשפוך את לבן בפנינו. אך כמה צר היה לנו שלא היה בידינו להושיע להן במאום.

היה ראש־מחנה ב־„פורט־ראדז׳יביל״ („מצודת־ראדז׳יביל״) בשם ואפנר. גרמני־רוצח (זמן־מה היה שם מחנה לנשים), אשר נהג — בעד כל דבר פעוט — לפשוט בחורה מבגדיה וכך בהיותה ערומה אלץ את הנשים לעמוד ולהסתכל, איך שהוא חובט על גופה במקל או ברצועה כדי 25 מכות. מחזות כאלה היו אהובים עליו מאוד, והוא היה עורכם לעיתים קרובות.

היו גם מעשי־אונס על נשים מצד כל מיני טפוסים שפלים בזמן העבודה, או בתוך המחנה; לאשה הנתקפת, חסרת־המגן, לא נותר אלא לפרוץ בזעקות ולעיתים גם זה נמנע ממנה. אח״כ היא הייתה מגישה תלונה לגסטאפו. והתוצאה מכך ברורה. אולם זהו פרק בפני עצמו. אני רוצה להצטמצם בעקר לעובדות, אשר אני בעצמי חזיתי מבשרי, ברוב המקרים.

היה זה בקיץ 1943. השלטונות הגרמניים החליטו לחסל את המחנות ב־פוזן. לא ידוע אילו סבות גרמו לכך, ייתכן שהמרד בגיטו ורשה, או משהו אחר. אחר שטלטלו את הקבוצה שלנו, מדי שבוע, למחנה אחר, נשארנו אצל פירמה, אשר עסקה בחפירות עמוקות, בשם „האמאן״. אנו חפרנו בורות בשביל רשת־הנקוז ואסוף מי־השפכין מ־פוזן כולה. לאחר־מכן היו צריכים לעשות מזה הומר־בעירה למכוניות. משמע, הייתה זו עבודה לתעולת תעשיית־המלחמה הגרמנית. מנהלי־העבודה הפולנים ואנשי המקצוע מהם נחמו אותנו, שכאן אנו נישאר עד לסוף המלחמה. משום שזוהי עבודה חשובה מאוד. ובכל זאת ימים אחדים אחרי תשעה באב — ציוו עלינו לארוז את כל שהיה לנו, שקלו את המטען וביום א׳ בלילה,

אחרי שבת נחמו באו הגסטאפו וה־ס.ס. ועמם עוד מחבלים למיניהם חמושים מכף רגל ועד ראש בלווית כלבי־גשוש, כתרו אותנו והובילו לתחנת־הרכבת ב־פוזן. כל הדרך לתחנה כ־6 קילומטר, היכו אותנו והריצו. כל אחד מאתנו היה עמוס בצרורותיו. אנשים לקחו אתם מה שרק ניתן לסחיבה. אך בדרך היינו נאלצים לזרוק את רוב החפצים, משום שלא עמד לנו הכוח גם לסחוב וגם לרוץ. בדרך הגרמנים היו יורים ותוך כך פגעו ביהודי אחד מ־אוזורקוב בשם פאזנצ'כסקי אשר כרע ומת. בתוך הפחד והאימים האלה הגענו לתחנת הרכבת. אנשי ה־ס.ס. החמושים דחפו אותנו לתוך הקרונות. וכך מדי שעה היו מביאים „טרנספורט" של יהודים ממחנה אחר וביניהם נשים ובחורות צעירות ממחנות הנשים. לפני הצהרים זזה הרכבת לדרכה אל הלא נודע לנו עד אז. ומאוחר יותר הידוע לשמצה ולעצב — אושביץ. ועבור שבוע ימים הובלו גם היהודים הנותרים מהמחנות, אשר בסביבה ההיא, באותה צורה ודרך ל־אושביץ.

וכך נסתיים הפרק העצוב והטרגי בשם — „מחנות פוזן", אשר בהם הוציאו את נשומותיהם אלפי יהודים. מעטים מאוד נשארו בחיים מהמחנות ההם, עד ימינו אלה. וחובה היא לאלה אשר נותרו בחיים לזכור לטובה וברגשי־תודה את כל היהודים האלה ממנהלת המחנות, הן את אלה החיים עמנו כיום והן את אלה אשר הלכו לעולמם, אשר חרפו את נפשם על מנת לעזור לאחיהם לסבל.

ויזכרו גם לדראון ולשמצה את אותם יהודים, אשר עזרו לתליינים במלאכתם העקובה מדם, הן אלה אשר בעצמם מצאו את מותם לאחר־מכן והן אלה, אשר נשארו בחיים עד היום הזה ופזורים בארבע פנות העולם.

לנדסברג, ה־19 בנובמבר 1948

לא כצאן לטבח

היה בעיירתנו קולו יהודי קטן־קומה, אך זריז־תנועות, אשר כל דבר ששלח בו את ידו ממש בער מתחתה. מרכיב משקפיים היה וזקן שחור וקטן עטר את פניו. לבושו מסורתי־חסידי. עסוקו במסחר בתבואה. מקום־מגוריו ברחוב גרודצקה. שמו היה חיים שוואַרץ. היה ידוע כיהודי מסודר ובעל בעמיו.

בנו, יוסף כיהן בשנים האחרונות לפני המלחמה כפרנס בקהלה. הוא נשא לאשה את בתו של קאהן, אשר החזיק פונדק בככר השוק.

לאותו היים שוארץ היו שני בנים ושתי בנות. הצעיר בהם היה מוטל. בחור חביב ויפה תואר. ומכיון שהייתי מבוגר ממנו בכמה שנים לא הכרתי אותו כמעט היכרות קרובה יותר. אולם משהגענו למחנה „רעמו" בסביבת פוזן, בשנת 1941 התקרבו אנשי־המחנה, יוצאי עירנו, זה לזה והפכו לידידים ואחים ממש, אחים לצרה.

מוטל, הפעלתן ובעל החיות הרבה, נעשה לראש טור־העבודה מס׳ 24.

הקבוצה עסקה בפרוק בתים אצל נוימן, אשר הילך אימים על סביבותיו כהמן וצורר ישראל, ואשר היה המנהל הראשי והממונה על כל מחנות — היהודים ב־פוזן, והסביבה. בפני איש־הגסטאפו נוימן תקפה את כולם אימת־מוות. אך מוטל, בפקחותו ותחונתו, הפך את מקום־העבודה ל־„באו־שטלה" הטובה ביותר, עד כדי כך, שראש הגסטאפו נוימן שם אותו לאחראי על כל היהודים במקום. הוא נתן לו לסדר ולהשגיח על העבודה. במלה אחת, הוא נשא חן בעיני ה־נאצ׳אלסטבו׳.

מוטל, הקורן והמצוחצח, במגפיו המבריקים ומעיל־הפרווה הנאה ועם הסיגריה הטובה בפיו — נעשה ל„ידיד־ורע" עם נוימן בעצמו. הוא התחיל לסחור עם הגויים האזרחים אשר עבדו שם בשכנות. וכאשר נודע למוטל, כי בבית־המטבחיים בעירינו דרושים אנשים לעבודה הוא השתדל להתקבל לשם, למרות היותו יהודי מהמחנה, וזאת הודות לקשריו.

על־אף העובדה שהוא בעצמו, למגינת לבו, לא היה בעל־מקצוע, הוא הביא בחפזה מאת המפקח נוימן אשור עבור שני יהודים מהמחנה, אשר היו בעלי־מקצוע. אחד מהם היה מאחיה של קאהן, אשר בעיירה שלנו עסקו במסחר. מה היה פשר

משרה כזו, בזמן ההוא, אין לשער. ראשית־כל, עצם היותך פטור מללכת ל־„באו־שטלה" ולעבוד עם את־החפירה ביד, אלא לשבת תחת קורת־גג, בתוך מבנה. ושנית — היותך מובטח באוכל לשובע, זאת יוכל להבין ולהרגיש רק מי, אשר חי בעצמו בתנאים האלה. אך לא זו בלבד שהם בעצמם אכלו לשובע, הם גם דאגו להביא לאחרים נתחי־בשר, שלא לדבר על לחם. וכל זאת הודות למוטל החביב.

אני נזכר: בקיץ של 1942, כאשר ניצלתי בדרך נס מטיפוס־בהרות איום, אשר השתולל אז במחנות. היו חברים — ביניהם טבחים ושוטרים — נותנים לי מתוך רחמים קצת יותר אוכל ותפוחי־אדמה. הם גם נתנו לי קצת ירק מהשדה, כדי שאוכל לבשל זאת בעצמי (בתור־בעל־מקצוע במחנה הייתי פטור מלצאת לעבודת־חוץ). וייתכן מאוד שהודות לכך ניצלתי.

והנה מופיע פעם מוטל ומסתכל לתוך הכלי בכדי לראות, מה אני בוהש שם והוא שולף כוס מלאה שומן חתיכות בשר וזורקם לתוך התבשיל. וכאשר גמרתי את הבשול ורציתי גם אותו לשתף ב„ארוחה", הוא סרב ואמר: „לי יש מספיק, אתה זקוק לכך יותר ממני"...

מוטל דאג לספק למחנה עשרות ככרות־לחם מדי יום. וכאשר העירו לו, שזה עלול להיות מסוכן בשבילו הוא הצטחק ואמר: „אני הולך כל־כך בבטחה ומחושב, ששום דבר לא יכול לקרות לי". תשובתו הייתה שקטה ובוטחת.

ולא יאומן, שדוקא בגלל דבר של מה־בכך, נפל מוטל החביב שלנו בפח.

בסמוך ל־באו־שטלה", שלנו (במשך היום היה מוטל מבקר בכמה מקומות עבודה) היה קיוסק, אשר בו היו מוכרים, בין השאר גם לחם וסיגריות. מוטל היה מהיוצאים והנכנסים הקבועים אצל בעלת הקיוסק. לא הרחק משם עמדו גושי־בתים, שהיו מאוכלסים ע"י פולנים.

והנה קרה מקרה שבאחד הימים נכנס מישהו לקיוסק ומצא על הדוכן פנקס שלם של תלושי לחם, אשר נשכחו שם על־ידי אשה פולניה. האשה ספרה על האבידה לבעלה בחוזרו הביתה והלה „קבע" מיד שרק יהודי בצע את הגניבה. והוא החליט לתפוש את ה־ז'יד ויהי־מה. למחרת בבוקר הוא נעמד ליד הקיוסק על מנת לארוב לקונה הראשון, אשר יופיע לפדות לחם נגד התלושים הגנובים.

רצה הגורל, שהקונה הראשון אשר הופיע בקיוסק היה מוטל. הוא ברך את בעלת־הבית לשלום. באדיבות כדרכו, והגיש לה תלושי־לחם, שהיה חייב לה מקודם (היה לו אצל הנוצריה אשראי והוא נהג לקחת לחם ולסלק את התלושים המגיעים לה אח"כ). באותו רגע קפץ האיש בחמת־רצח לעבר מוטל, תפשו בידו והפליט בגרמנית: „בוא עמי לגסטאפו"!

מוטל התבלבל, ניטל ממנו הדיבור והוא התחיל לגמגם: „בוא תחילה ל־„באו־שטלה". הוא חשב, שהממונה הגרמני, אשר עמו היה ביחסים טובים, יציל אותו מהעלילה השפילה. הגוי, אשר היה פולני בעצמו, הלך עם מוטל ל־„באו־שטלה".

אולם הממונה הגרמני התרשם משום־מה שיש לו ענין עם גרמני טהור. אחרת, היה משלחו כלעומת שבא ומציל את מוטל. אך הפולני דבר גרמנית רהוטה וזה הפחיד את הממונה הגרמני, אשר התחיל לחשוש לעצמו והוא נשתתק.

הפולני מסר את מוטל לידי כמה גויים שישגיחו עליו ובעצמו רץ לגסטאפו, אשר הופיעה מיד ולקחהו עמה. גורלו של מוטל — נחרץ...

כעבור מספר שבועות, היה זה ביום ראשון בשבוע ביוני 1942 — השמש עמדה בזריחתה והשמיים בהירים וכחים — הביאו את מוטל ל־„סטאדיון" לתליה. מוטל עמד גאה וישר־גוו, כשידיו קשורות לאחור. היו ניכרים בו סמנים של ענויים והתעללות. הוא בקש שיתנו לו מעט אוכל ואח"כ — סיגריה. איש־הגסטאפו, אשר ניצח על ההוצאה להורג היה מופתע מעמידתו הגאה של מוטל. הוא פנה אלינו במלים (אנו היינו אנוסים ע"י הגרמנים לחזות בחזיון־הדמים): — „חבל על הבחור הזה!"

וכאשר הקריבו את מוטל לעמוד־התליה, הוא בקש עוד סיגריה. מישהו הצית לו את הסיגריה והגישה לפיו. אז שאלו איש־הגסטאפו אם יש לו עוד משאלה. מוטל הסב את פניו אלינו, כשעיניו מלאות עגמה וצער. משל היו שואלות: על מה ולמה מגיע לי כל זאת?! ובאותה שניה ירק את הסיגריה הבוערת לתוך פרצופו של איש הגסטאפו, תוך הבעת סלידה ושאט־נפש, וקרא בקול: —

„היהודים יעברו גם אותכם, כלבים!"

עניבת־החנק נתהדקה כהרף־עין. מוטל נפח את נשמתו הטהורה. אנחות־כאב עמוקות התפרצו מלבותינו. שפתותינו פלטו חרש את מלות „הקדיש" אחרי חברנו ובן־עירנו האהוב, אשר חייו הצעירים נגדעו באכזריות ע"י הרוצחים.

זכרו יישמר לנצח בלבנו בהערצה ויראת־כבוד.

מוטל שוואַרץ החזיר את נשמתו לבוראו בגאווה וכבוד!

נישט ווי די שעפסן צו דער שחיטה

געווען אין אונדזער שטעטל קאַלאַ א קליין יידל, א רירעוודיקס, וואס עס האט ממש געברענט אונטער זיינע הענט. געטראגן האט ער ברילן, געווען חסידיש געקליידעט, מיט אַ קליין שווארץ בערדל, געהאנדלט מיט תבואה. געוואוינט האט ער אויף דער גראדזקא גאס און האט געהייסן חיים שווארץ. ער האט געשמט אלס באלעבאטישער ייד. זיין זון, יוסף, איז לעצטנס ביי אונדז געווען דאזאר. געהאַט פאר א ווייב קאַהנס טאכטער. ער האט געהאט א שענק אין מארק.

דער דאזיקער חיים שווארץ האט געהאט צוויי זין און צוויי טעכטער. דער יינגסטער זון האט געהייסן מאטל. געווען א יונגער, שיינער בחור. און היות ער איז געווען מיט עטלעכע יאר יינגער פון מיר, האב איך אים רעכט נישט געקענט אין אונדזער שטעטל. אבער וועו מיר זענען געקומען אין לאגער רעמו, אין פויזנער געגנט, אין יאר 1941, האבן זיך אלע לאגערניקעס פון אונדזער שטעטל פאר־אייניקט, געווארן באפריינדעט, ממש ברידער, אחים לצרה.

מאטל, דער טיכטיקער, לעבהאפטער בחור, איז געווארן אונדזער פירער פון דער קאלאנע 24. די דאזיקע קאלאנע האט זיך פארנומען מיט צעלייגן הייזער ביי נוימאן. און געשמט האט דער נוימאן אלס א המן. וועלכער איז געווען דער הויפט־פירער און שעף פון אלע יידן־לאגערן אין פויזנער געגנט. פארן געסטאפא־מאן נוימאן האבן אלע געציטערט. אבער מאטל מיט זיין קלוגשאפט און פארשטענדניש האט דעם בוי־פלאץ געמאכט פאר דער בעסטער בוי־שטעלע, אזוי ווייט, אז דער געסטאפא־שעף, נוימאן, האט אים געמאכט פאראנטווארטלעך פאר אלע יידן דארט. געלאזט אים אויפפאסן און רעגולירן די ארבעט. מיט איין ווארט, ער איז נושא חן געווען ביי „נאטשאלסטווא".

מאטל, א שיינעניקער, מיט די גלאנצנדיקע שטיוועלעך און פיין פעלצל, מיטן פיינעם ציגארעט אין מויל, איז געווען א גאנצער „פאן־בראט" מיטן סאמע נוימאן. מאטל האט אנגעהויבן צו האנדלען מיט אלע ציווילע גויים. וועלכע האבן דארט בשכנות געארבעט. און וועו מאטל האט זיך דערווואוסט, אז אין שטעטל טשעשין (פויזנער שעכטהויז) דארף מען מענשן, האט ער זיך באמיט דורך זיינע בא־קאנטשאפטן צו באקומען דארט ארבעט אלס ייד פון לאגער.

כאטש אליין איז ער, ליידער, נישט געווען קיין פאכמאן, האט ער שנעל געבראכט פונעם שפּיץ נוימאן א באשטעטיקונג פאר צוויי יידן, פאכלייט פון לאגער. איינער איז געווען פון די קאהנס ברידער, וועלכע האבן אין אונדזער שטעטל געהאנדלט.

וואס עס האט געהייסן אין דער צייט אזא פאסטן, נישט צו זיין אויף דער בוי־שטעלע אוּן ארבעטן מיטן שפּאדל אין דער האנט, נאר זיצן אונטער א דאך אין א הויז און זיין פארזארגט מיט עסן צו דער צייט, קאן נאר פילן דער יעניקער, וועלכער האט דאס מיטגעמאכט. נישט בלויז זיי האבן געגעסן צו דער זעט, נאר האבן נאך אחוץ דעם מיטגעבראכט פאר אנדערע חברים שטיקלעך פלייש, און פון ברויט איז שוין אפגערעדט. אלץ אדאנק דעם ליבן מאטל.

עס דערמאנט זיך מיר: אין זומער פונעם יאר 1942, וועז איך האב מיך על פּי נס געראטעוועט פון דעם שרעקלעכן פלעק־טיפוס, וואס האט געבושעוועט אין די לאגערן, האבן חברים — קוכער און פאליציאנטן — אלס רחמנות, מיר געגעבן א ביסל מער עסן, ווי אויך קארטאפל און גרינס פון פעלד, כדי איך זאל עס אליין אפקאכן (אלס לאגער־פאכמאן בין איך נישט ארויס ארבעטן אין דרויסן) אוּן דאס האט מיך אפשר געראטעוועט. אמאל קומט צו מיר מאטל, קוקט זיך איין וואס זיך מיש אין טעפל, דאן נעמט ער א גלאז שמאלץ מיט שטיקלעך פלייש אוּן ווארפט מיר אריין אין טעפל. וועז איך האב געהאט אפגעקאכט דאס עסן אוּן אים אויך געוואלט גיבן א ביסל, האט ער נישט געוואלט נעמען, זאגנדיק צו מיר:

— איך האב גענוג, דו דארפסט עס נייטיקער פון מיר...

מאטל האט פארזארגט אונדזער לאגער מיט צענדליקער ברויט א טאג. אוּן וועז מען האט אים אויפמערקזאם געמאכט, אז עס קאן זיין פאר אים געפערלעך, האט ער זיך אויסגעלאכט:

— איך גיי אזוי זיכער, אויסגערעכנט, אז עס קען מיר גארנישט פאסירן — האט ער רואיק געענטפערט.

אוּן עס איז נישט צו גלויבן, אז גראד צוליב א קלייניקייט איז אונדזער ליבער מאטל אריינגעפאלן.

נעבן אונדזער בוי־שטעלע (אין משך פון טאג איז מאטל געווען אויף עטלעכע בוי־שטעלעס) איז געווען א קיאָסק, וואו מען האט אויך פארקויפט ברויט אוּן ציגארעטן. מאטל איז ביי דער אייגנטימערין געווען א גאנצער יוצא ונכנס. דער־נעבן זענען געשטאנען הייזער־בלאקן, וואו עס האבן געוואוינט פאליאקן.

ס׳האט זיך געטראפן, אז איינער א ייד האט זיך אריינגעכאפט אין אט דעם קיאָסק אוּן האט צוגעגנבעט א גאנצן צעטל ברויט־קארטן, וואס א פוילישע פרוי האט פארגעסן אויפן טיש. וועז דער מאן פון דער אייגנטימערין איז אהיימגעקומען אוּן דאס ווייב האט אים דערציילט וועגן דער גניבה, וואס ס׳האט זיכער א ייד

געמאכט, האט דער גוי באשלאסן, אז ער מוז דעם זשיד פאקן. ער האט זיך צו־מארגנס אוועקגעשטעלט לעבן קיאסק און געווארט ביז עס וועט קומען דער ערשטער קונה אויסקויפן ברויט פאר די געגנבעטע ברויט־קארטן.

גראד האט דער גורל געוואלט, אז מאטל זאל זיין דער ערשטער, וועלכער איז אריינגעקומען אין דעם קיאסק. ער האט זיך פיין באגריסט מיט דער אייגן־טימערין און איר דערלאנגט א צעטל פון ברויט־קארטן, וואס ער איז איר שולדיק געווען פון פריער (ער האט שוין ביי דער קריסטן געהאט קרעדיט צו נעמען ברויט פון פאַרויס און דערנאך איר געגעבן די ברויט־קארטן). דא איז דער מאן צוגע־שפרונגען צו אים מיט א ווילדער רציחה, אנגעכאפט אים ביי דער האנט און געזאגט אויף דייטש: קום מיט מיר אויף דער געסטאפא.

מאטל איז צעמישט געווארן. דאס לשון איז אים אפגענומען געווארן און האט געשטאמלט:

— קום פריער אויף דער בוי־שטעלע.

ער האט געמיינט, אז דער דייטשער מייסטער, וועלכער איז געווען מיט אים גוט באקאנט, וועט אים ראטעווען פון דעם שקר־בלבול. דער גוי, וועלכער איז געווען א פאליאק, איז מיט אים געגאנגען צו דער בוי־שטעלע. אבער דער דייטשער מייסטער האט געמיינט, אז דער פאליאק איז א ריינער דייטש, אין קעגנפאל וואלט ער אים משלח געווען און וואלט מאטלען געוויס געראטעוועט, אבער דער פאליאק האט געריידט א גוטן דייטש, האט דער מייסטער זיך אויך דערשראקן און גארנישט געזאגט, ווייל ער האט מורא געהאט פאר זיך.

דער פאליאק האט געהייסן עטלעכע מענטשן היטן מאטלען און אליין איז ער גענאפן צו דער געסטאפא, וועלכע האט אים באלד מיטגענומען און זיין גורל איז שוין געווען א געחתמטער...

אין עטלעכע וואכן ארום, אין א געוויסן זונטיק, יוני 1942, די זון האט גע־שיינט, דער הימל האט געלויכטן, האט מען מאטלען געבראכט אויפן סטאדיאן צו הענגען. מאטל איז געשטאנען א שטאלצער, א גלייכער מיט די הענט פארבונדן אויף הינטן. מ׳האט געקענט מערקן סימנים פון פיניקונגען. ער האט געבעטן מען זאל אים געבן עפעס צום עסן און דאן א פאפיראס. דער געסטאפא־מאן, וועלכער האט אנגעפירט מיט דער עקזעקוציע איז געווען איבעראשט פון זיין ווירדיקע־האלטונג. ער האט זיך צו אונדז געוואנדן (מיר האבן באדארפט צוזען די טרויעריקע סצענע):

— א שאדע דיזער בורשע!

וועז מען האט מאטלען צוגעפירט צו דער תליה, האט ער געבטן נאך א צי־גארעט. אַיינער האט אים אנגעצונדן דעם ציגארעט און געגעבן אין מויל. וועז דער געסטאפא־מאן האט אים געפרעגט צי ער וויל נאך עפעס, האט מאטל אויס־

געדרייט דאס פנים צו אונדז. זיינע אויגן טרויערדיקע, פול מיט צער, ווי זיי וואלטן געפרעגט: פארוואס קומט עס מיר?

ער האט מיט חוזק געגעבן א שפיי דעם ציגארעט אין פנים און הויך אויסגערופן:

— די יידן וועלן אייך, הינט, איבערלעבן!

און די שטריק האבן זיך פארצויגן. מאטל האט זיין ריינע נשמה אויסגעהויכט. טיפע זיפצן האבן זיך פון אונדזערע הערצער ארויסגעריסן. אונדזערע לעפצן האבן אין דער שטיל קדיש געזאגט נאך אונדזער ליבן הבר זון לאנדסמאן, וואס זיין יונג לעבן איז אזוי גרויזאם פארשניטן געווארן דורך די רוצחים.

זיין אנדענק וועט שטענדיק דערמאנט ווערן פון אונדז מיט יראת הכבוד.

כ'אטל שווארץ איז געשטארבן מיט כבוד!

מיכאל־אשר — „דער לוסטיקער"

מיכאל־אשר ענגעל, אן אייגנארטיקע געשטאלט פון א קאַלער ייד, וועלכן איך וועל דא שילדערן.

ער איז געבוירן אין יאר 1911. אין זיינע פריע קינדער־יארן, ווי איך געדענק, זענען זיינע עלטערן געווען אייגנטימער פון א בעקעריי אין אלטן מארק אין א קעלער (ביי די טייריכן, נעבן בזאראבן). זיי זענען געווען פארמעגלעך, אדער, ווי מען זאגט, בעלי־פרנסה. געווען איז דאס אין די יארן 20־1917. שפעטער האט זיך דאַס רעדל איבערגעדרייט און ווען איך בין מיט אים געגאנגען אין חדר און אין שקאַלע, זענען זיי שוין געווען ארעמעלייט. דאן האבן זיי שוין געוואוינט ביי דניאל גליקסמאן אין א האלב־איינגעפאלענער בודע אויפן הויף, וואס איז געשטאנען נישט ווייט פון עופות שעכטהויז און מקוה.

דער פאטער, דער קוטנער בעקער, ווי מ׳האט אים גערופן (ער האט, ווארשיינלעך, געשטאמט פון דער שטאַט קוטנע) האט שוין דאן געארבעט אלס בעקער ביי יענעם. געוזען אַ שטוב מיט קליינע קינדער און דוכט זיך, אז מער ווי דאס שטיקל ברויט, וואס דער פאטער האט געבראכט מיט זיך פון דער ארבעט, איז דארט אין שטוב נישט געווען צו עסן.

מיכאל־אשר האט זיך נישט אויסגעצייכנט אין די לימודים, געווען א שוואכער תלמיד, נישט דיסציפלינירט און אפגעלאזן. דערפאר אבער האט ער פארמאגט אין זיך אן איינגעבוירענעם דראמאטישן טאלאנט. געווען זער מוזיקאליש און געהאט א שיינע שטימע. שוין אלס יינגל האט ער געזונגען ראש השנה און יום־כיפור ביי די היימישע חזנים — שלמה שוחט און פראַים דער קלאַדעווער שוחט. אז מיכאל־אשר האט אויסגעזונגען מיט זיין קלינגענדיקן אלט א סאַלאַ, איז עס צעגאנגען אין אלע אברים. (אגב איז כדאי צו באמערקן, אז אויך זיינע יינגערע ברידער זענען געווען באשאנקן מיט שיינע שטימען און האבן אלע געזונגען ביי די ארטיקע חזנים. איינער פון זיי לעבט היינט אין אויסטראליע).

צו 13—14 יאר האט מיכאל־אשר פארלוירן דעם אלט און אזוי ווי ער האט זיך נישט געהיטן אין דער איבערגאנגס־צייט, גערויכערט פאפיראסן און גע־

טרונקען בראנפן מיט די פוילישע שוסטערס (צו 13 יאר איז מיכאל־אשר געווארן א שוסטער־געזעלן און געארבעט ביי בורדאווסקי אין קעלער) האט זיך זיין שטימע געביטן אויף א באריטאן, אבער נישט מיט קיין ווייכן סאמעט, ווי יונגע באריטאַנען האבן געווינלעך, נאר מיט א שטיקל הארבקייט, טשערפקע, א ביסל הייזעריקלעך, נישט קלאר. נאר דא איז אים געקומען צו הילף זיין דראמאטישער טאלאנט. ער האט דערלאנגט אַ לידל מיט אזוי פיל מתיקות און הארץ, אז הערנדיק ביסטו געווארן צוגעשמידט צו זיין ארט זינגען.

זיין אומרואיקע נאטור האט אים אבער נישט געלאזט איינזיצן אין קאַלאַ און ער האט זיך אריסגעלאזן מיט פארשידענע וואנדער־טרופעס איבער דער פוילישער פראווינץ. קיין געלט האט ער קיינמאל נישט געהאט. שטענדיק פאר־טרונקען, פארויכערט, אריינגעטאן אין קארטן־שפיל, אזוי לאנג ביז עס האט זיך אים פארבענקט אהיים. דאן קערט ער זיך ווידער צוריק צום שוסטער־בענקל. אפגעקוועטשט א שטיקל צייט אין דער היים און ביי דער ערשטער בעסטער גע־לעגנהייט, ווי עס האט זיך נאר באוויזן עפעס א וואנדער־טרופע, שליסט ער זיך אן אין איר, פארלאַזט האק און פאק און פארט מיט. וואס האט ער געהאט און וואס האט ער באדארפט? די הויפטזאך, אז ער קאן שפילן טעאטער און זינגען פאר א פובליקום!

אין די צווישן צייטן, וועו ער איז געווען אין קאַלאַ, האט ער אויך שטענדיק געפונען ערגעץ וואו מיטצושפילן ביי די דראמקרייזן, וואס זענען געווען טעטיק אין שטאט. נאטירלעך, אז קיין געלט האט ער דערפון נישט געהאט. אפטמאל זענען זיינע אויפטריטן געווען פאר וואוילטעטיקע צוועקן.

ער האט אזוי לאַנג געוואגאבונדעוועט ביז ער איז געבליבן שטעקן אין לאדזש. דארט זיך פארליבט אין א שיין ארבעטער־מיידל און חתונה געהאט. ווי עס איז אים דורכגעגאנגען יענע צייט — ווייס איך נישט. נאר וועו ער איז געקומען צוריק קיין קאַלאַ, אַ צוויי־דריי יאר פארן מלחמה־אויסברוך, האט ער שוין געהאט עטלעכע קינדער. און וועו מ׳איז צו אים אריינגעקומען אין זיין שטוב, ביי חיים כמעלניק אין הויז, וואו ער האט אויך געארבעט ביי זיין שוס־טעריי, האט די בידע ארויסגעקוקט פון אלע ווינקעלעך. בעצם איז ער געווען א גוטער שוסטער אוֹן געהאט א סך ארבעט. אבער אים האט געפעלט דאס, וואס א שוסטער דארף האבן: זיץ־פלייש. אפטמאל איז ער געלאפן, אדער געפארן זינגען; אפטמאל שפילן אין קאַרטן און די נויטיקע ארבעט געלאזט ליגן. און דאס שיינע ווייבל איז דערווייל פארוועלקט געווארן.

צוזאמען האט מען אונדז גענומען אין לאגער אריין. דעם 20־טן יוני, פרייטיק צו נאכטס, זענען מיר, די אלע פארכאפטע אוועקצופירן אין די לאגערן געלעגן אין קאַלא אין בית־המדרש. יעדער איז געלעגן פארגראבן אין זיין בינטל שטרוי, אין זיינע צרות און געווינט, פונקט ווי אין די היימען האבן גציאמערט די פאר־

בליבענע משפחות. פלוצים האט מיכאל־אשר אנגעהויבן זינגען. ער האט געזונגען דאס שטימונגס־ליד „וואס טויג מיר דאס זארגן אויף מארגן...“ מיט אזוי פיל הארץ און געפיל, אז מיר האבן אינגאנצן פארגעסן, וואו מיר געפינען זיך (דאס ליד איז שפעטער געווארן אין די לאגערן א מין הימן צו אונדזערע ליידן). פלוצים איז אין דער טונקלקייט אריין דער ס.ס.־מאן שמידט מיט זיין הויכער, דזשרער פיגור און שוועדע שטיוול, זיך דערנענטערט צו די ליגנדע, און מיט דער ספעציפיש דייטשער ס.ס.־שטימע זויסגעשריגן: „ווער האט דא געזונגען!?“

נאטירלעך, אז אלע זענען פארשטומט געווארן. אבער נאך דעם ווי ער האט נאך אמאל אויסגעשריגן, האט זיך מיכאל־אשר אויפגעשטעלט פון דער פאדלאגע, צוגעגאנגען צו אים און זיך מודה געווען, אז ער האט געזונגען. דער דייטש האט אים באטראכט, א שמייכל געטאן און געזאגט: — „זינג נאך אמאל.“

נאך דעם ווי מיכאל־אשר האט געענדיקט דאס ליד, האט אים דער דייטש דערלאנגט ציגארעטן און געזאגט: „געה נאך האוזע נעכטיקן מיט דיין פאמיליע און מארגן פרי קאם צוריק!“ ער האט אים פשוט געגעבן אנצוהערן, אז ער זאל מאכן ויברח. מיכאל־אשר איז טאקע באלד א היים געגאנגען, אבער צו מארגנס שבת איז ער צוריק געקומען און צוזאמען מיט אונדז אוועק קיין פויזן.

אין לאגער האט ער זער שווער געארבעט. אבער נאך דער ארבעט און אין די זונטיקן האט ער געזונגען פאר די פאליציאנטן. די „קוכאזשעס“ האבן אים זער גערן געהאט און ספעציעל דער פאליציי־עלטעסטער איציק ענגעל פון טורעק. זיי האבן אים געגעבן עסן. אבער דאס האט נישט געשטילט זיין אפעטיט, מחמת ער איז געווען א גרויסער עסער. אבער נאך ערגער איז געווען דאס, וואס ער איז געווען א ליידנשאפטלעכער רויכערער און ער האט אנגעהויבן אוועקצוגעבן דאס ברויט פאר פאפיראסן און דאס האט געחתמט זיין גורל. מיר האבן געזען ווי ער גייט איין פון טאג צו טאג. און נאך די ערשטע פרעסט, ווען מען האט אים געפרואווט ראטעווען דורך אריינגעמען אין שוסטער־ווארשטאט, האט ער שוין מער נישט אויסגעהאלטן. מיכאל־אשר איז געווען פון די ערשטע ווינטער־קרבנות אין לאגער, ווו מ'האט אים געדופן „דער לוסטיקער דלות“.

א טרייסט־וואָרט און נשמה־ליכט נאך א ליידנס חבר.

דער משוגענער מרדכי

געווען אין קאַלאַ א ייד, וואס האט געהייסן דוד־איציק מארדאוויטש. געוואינט האט ער אויף דער גראדזקע גאס, ביי פייוויש און רבקה פאלק. זיין ברודער איז געווען מארדאוויטש, וואס האט געהאט א האטעל אין הויז ביי די שפערקען אין אלטן מארק. געלעבט האט דער דוד־איציק פון האנדלען מיט רעשטן אויפטאַרג. דוכט זיך, אז ער איז געווען אן אלמן. לויט אלע סימנים האט ער געהערט צו יענער מחנה אביונים, וועלכע האבן געהייסן סוחרים און אפטמאל נישט געהאט מיט וואס דעם טאג איבערצולעבן.

געהאט האט דער ייד צוויי זין. איינער מיטן נאמען אבאלע, א פארקנייטשטער חסיד, וואס האט עפעס אמאל חתונה געהאט און זיך באלד דערנאך געגט. דער צווייטער האט געהייסן מרדכי, אויך א חסיד, אבער מיט א שארפן קאפ, א סוחר און שטיקל דרייער. אלע אין שטאט האבן געזאגט, אז פאר מרדכין איז אויסגעזארגט.

אמאל איז זיין פעטער מארדאוויטש פון האטעל קראנק געווארן און מרדכי איז אים געגאנגען מבקר חולה זיין. א היימגייענדיק שפעט אין אוונט, איז אים באפאלן א באנדע פוילישע סטודענטן. ער האט געשטעלט א וויידערשטאנד, אבער זיענדיק, אז ער איז צו שוואך זיך אנטקעגנצושטעלן איינער קעגן פיל, האט ער גענומען אנטלויפן. די שקצים, ברענענדיק פון רציחה, וואס א ייד האט די חוצפה זיך אנטקעגנצושטעלן זיי, און דערצו מיט א מעסער אין האנט — האבן זיי אים נאכגעיאגט. מרדכי האט זיך קוים מיטן לעבן ארויסבאקומען פון זייערע הענט. אבער פון שרעק איז ער אראָפּ פון זינען. זייט דאן האט מען אים געפרופן „דער משוגענער מרדכי". ער איז ארומגעלאפן איבער די גאסן אפגעריסן און אפגעשליסן און געשאלטן מיט ביטערע קללות.

אויף דער וואסכאדניא גאס, די שול־גאס, איז געשטאנען א הויז מיט א שפיציקן שינדל־דאך, פון וועלכן עס האט ארויסגעסטארטשעט א הויכער קוימען, באוואַרנט מיט אן אייזערנעם לייטער, ארויפצוקריכן פאר קוימען־קערער. אמאל, ראש־השנה, געווען איז א טריבער, רעגנדיקער טאג, איז מרדכי ארויפגעקראכן אויפן קוימען און געמומען שילטן אין הימל אריין. יידן זענען פארבייגעגאנגען צום דאוונען, ס׳איז געווען פאר שופר בלאזן, און האבן מיט ווייטיק און צארן זיך צוגעקוקט צו

דעם חילול השם, אויסרופנדיק דערביי, אז מען דארף אים, דעם משוגענעב. אראפטרייבן.

קעגנאיבער איז געשטאנען א געמויערט הויז פון זקן פרידע. אויפן ערשטן שטאק האט געוואוינט א ייד מיטן נאמען חיים־איסר קונצמאן, וועלכער איז געווען באוואוסט דערמיט, דאס ער האט נישט פיינט א גוטן טרונק בראנפן. איז ער בעת־מעשה ארויס צו די פארזאמלטע מענטשן א ביסל בגילופין און האט זיך אנגערופן: „וואס מיר חילול־השם, וועו מיר חילול־השם? עס איז דאך א בפירושער פסוק: פיאנעגא אי וואריאטא ניע סאנדזאן" (וואס באדייט: א שיכור און א משוגענעם אורטיילט מען נישט).

דאס ווערטל איז זיך צוגאנגען איבערן שטאט און געווארן אזוי פאפולער, אז וועו עס האט זיך געפונען א נארמאלער מענטש, ביי וועמען די נערוון האבן אנגעהויבן צו שוואנקירן אוו האט זיך ביי א ליאדע געלעגנהייט געקריגט אוו געזידלט, האט מען צו אים גלייך געזאגט דעם א. ד. פסוק.

מרדכין האבן די דייטשן נישט אויסגעזידלט. גלייך דעם ערשטן ווינטער פון דער דייטשער הערשאפט האבן זיי אים ארויסגענומען אויפן בית־עולם צוזאמען מיט נאך עטלעכע קראנקע אוו זיי אלעמען דערשאסן.

אז זיי האבן פרישע אוו געזונטע מענטשן אומגעבראכט, האבן זיי קראנקע געזאלט שאנעווען?!...

יהושע־משה קראשניעווסקי

א פאר וועלטער צום אנדענק פון
א פריינט, וועמענס גאנצע משפחה
איז געווארן אפגעמעקט.

א נשמה־ליכט נאך א ליידנס־חבר.

יהושע־משה קראשניעווסקי איז געווען א ברודער פון קראשניעווסקי, וואס האט געהאלטן א שענק אין קאַלאַ. עטלעכע יאר פארן מלחמה־אויסברוך האט ער התונה געהאט מיט דער אלמנה שווארצמאן, וועלכע איז געווען די אייגנטימערין פון א דרוקעריי. יהושע־משה איז שוין דאמאלס געווען א ייד איבער די 40, א בכובדיקער ייד, א טאטע פון א דערוואקסענער טאכטער און א הייסער ציוניסט. נאטירלעך, אז פאר דער מלחמה האב איך וויניק געהאט מיט אים מגע ומשא.

האט אבער דער צופאל געוואלט, אז ביים ערשטן אפעל אין פויזנער לאגער „אייכוואלדאו", אין יאר 1941, זענען מיר געשטאנען צוזאמען און פון דאן אן פארבליבן פריינט ביז זיינע לעצטע מינוטן. טראץ דעם, וואס ער איז, ווי געזאגט, געווען א ייד אין די יארן, האט ער אויף דער „בוישטעלע" נישט געוואלט בלייבן היינטערשטעליק לגבי אנדערע, יינגערע פון אים און האט געארבעט האסטיק, שנעל, מיט אייפער, געשוויצט און געשיט שפאדלעס זאמד. ביינאכט אויפן געלעגער האט ער טאקע געקרעכצט (מיר זענען די גאנצע צייט געשלאפן אויף איין נאַרע), אבער צומארגנס איז ער אויפגעשטאנען ווי קיינמאל גארנישט און ווידער געווען „נא נאַגאך" (אויף די פיס).

אין א צייט ארום, ווען עס האט זיך איינגעארדנט א וואַרשטאט אין לאגער, אין וועלכן עטלעכע און צוואנציק קאַלאַער יידן זענען געווען באשעפטיקט, דארונטער א גרעסערע צאל עלטערע מענטשן, פאכמענער, ווי זלמן־יוסף גערמאן, וואלף לייב און שאיע ברוקשטיין, יעקב פראסט, בעריש קעניג א. א. און האבן געפונען, אזוי צו זאגן, זייער „מקום מנוחה" (איך וויל דא באמערקן, אז נישט געטריבן צו ווערן אויף דער „בוישטעלע", נאר ארבעטן אינעווייניק, אין וואַרשטאט, האט

זיך געריכט אין לאגער פאר א גרויס גליק און געווינס. שיע־משה איז געווען מאגאזינער, בוכהאלטער און אויסגעבער פון טרעפעס, הויזן, העמדער; רעקלעך פאר די לאגער־מענטשן (די אלע זאכן זענען געווארן צוריכט געמאכט און איבערגעניצעוועט אין ווארשטאט). אבער טראץ זיין ערלעכן פירן דאס אלץ, האט ער נישט געהאט קיין מזל, ווייל ער האט נישט נושא חן געווען אין די אויגן פונעם יידישן לאגער־ממונה, וועלכער איז אים כסדר דערגאנגען די יאָרן. וויפל ער האט זיך געמיט, אז אלץ זאל זיין גלייך, איז עס ביי „יענעם" אין די אויגן אויסגעקומען קרום. יעדעס מאל האבן מיר „ייגגערע, זיך באמיט אים צו העלפן און שיצן און דערפאר אפטמאל אליין געווען אויסגעשטעלט אויף נגישות.

נאך א צווייי יאר ארבעטן אין ווארשטאט, ווען מ׳האט אונדז אנגעהויבן ווארפן פון איין לאגער אין אנדערן, האבן מיר זיך כסדר געהאלטן צוזאמען, געשלאפן באנאנד, געשאפן זיך עפעס עסן און געקאכט צוזאמען. ער איז, דרך אגב, געווען א מייסטערהאפטער קארטאפל־שיילער (ווען די קארטאפל זענען געווען, פארשטייט זיך) און דאס איז אויך געווען א וויכטיקער ענין אין אונדזער לאגע, ווייל די קארטאפל האבן געדארפט ווערן געשיילט זגוי, אז עס זאל אפפאלן וואס ווייניקער שיילעכץ.

אין בירקענאו, ענדע זומער 1943, האט מען אונדז צעטיילט. די „סעלעקציע" האט אים אוועקגעשליידערט צווישן די, ווען קאנען נישט ארבעטן, און זענען פאראורטיילט אויף אומקום.

וואס פארא געפיל עס האט א צום טויט־פארמשפטער, וואס ווארט יעדן טאג אויף אויסצופירן איבער אים דעם אורטייל, ווייס איך נישט. אבער איינס קאן איך עדות זאגן: שיע־משה האט נישט געוואלט שטארבן. ער האט אזוי יאמערדיק באוווינט זיין גורל, אז אפילו דעמאלט, זיין יענער אכזריותדיקער און נשמהלאזער צייט, ביי יענע בארבארישע אומשטענדן און באציאונגען, האט עס געקאנט א שטיין רירן. זון זיין דער אמתן: ווער האט וועמען געקאנט העלפן אין יענע פינצטערע, גרויליקע טעג, ווען מיר זענען אלע געווען אין די הענט פון די דייטשע סאדיסטן און מערדער, אליין אויסגעשטעלט אויפן טויט יעדע מינוט?

איך געדענק נישט פון וואנען איך האב געפאקט א פאר צעבראכענע „האלעדערקעס", הילצערנע טרעפעס. דארט זענען מיר געגאנגען בארוועס. איך האב זיי אראפגענומען פון מיינע פיס און זיי אים געגעבן. מיט וויפל פרייד זון טרערן דער מענטש האט דאס צוגעבונדן צו זיינע פיס. ער האט זיך מיט מיר דאן צעקושט. און מער האב זיך אים נישט געזען.

ביי דער גרויסער סעלעקציע, ערב יום־כיפור 1943, פארנאכט, ווען אין אמאליקע צייטן האבן די תפילות פון כל נדרי געשטורעמט די שערי שמים, האבן זיך געקנוילט צו די הימלען וואלקנס רויך פון די אוישוויצער ברען־אויוונס און אין זיי איז אויך ארויפגעשטיגן די נשמה פון יהושע־משה קראשניעווסקי.

ישראל כהן און זיין ברודער יעקב־לייב

איך ווייס נישט גענוי וויפיל רייכע יידן זענען געווען אין קאַלאַ, אבער אז מ׳האט אמאל, אין די אלטע צייטן, דערמאנט רייכע יידן, האט מען אנגעהויבן מיט ר׳ יואל שאטן, דערביי דארף באמערקט ווערן, אז ווען דער אלטער שאטן איז געשטאָרבן און דאס רייכטום איז איבערגעגאנגען צו די קינדער בירושה, האט זיך דאס מזל אפגעטאן. ווייבער האבן צוגעגעבן, אז דאס איז א ביסל נישט יושרדיק, ווייל ביים סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האט זיך אנגעהויבן די ירידה פון די אלטע, איינגעפונדעוועטע, אריסטאקראטישע עשירים, אין וועמענס שטובן די פרויען האבן געערעדט דייטש. דאס איז, אגב, געשען נישט בלויז מיט די שאטנס, נאר מיט אלע כמעט, אן אויסנאם, אמאליקע גבירים, וואס לגבי זיי איז אנגעגאנגען דאס וועלט: „חסידיש, נגידיש און אריסטאקראטיש".

דערפאַר האט זיך נאך זייער ירידה אויסגעשיילט א נייער סארט גבירים: אויפגעקומענע מלחמה־גבירים. נישט אזוי שטארק אריסטאקראטיש און גארנישט חסידיש, אבער אז דער טייסטער איז פול און די געשעפטן גייען, איז דער קאפ געהויבן און יעדער טראגט אונטער א ברייטן „גוט מארגן".

און אז מען רעדט וועגן גבירים אין קאַלאַ: די לעצטע יארן פארן מלחמה־אויסברוך האט מען אין אטעם געזאגט — יצחק כהן און אברהם גנאציק — די הויפט מאגאזינערן אין שטאט. די פירמע האט געהייסן: יצחק כהן, אדער ווי מ׳האט אים גערופן „דער הויכער כהן גדול", אבער דאס געשעפט האבן געפירט זיינע צוויי זין — ישראל און יעקב־לייב.

טאקע דעם אנדענק פון ישראל כהן ווידמע איך די דאזיקע שורות מיינע. ביז צום לאגער האב איך מיט אים קיין מגע ומשא נישט געהאט, טראץ דעם וואס מיר האבן ביידע געצויגן דעם שלשלת פון אהרן הכהן און יעדן יום־טוב זענען מיר געשטאנען צוזאמען נעבן ארון־קודש אין שול און געדוכנט. ערשטנס, צוליבן עלטער־אונטערשייד, ער איז געווען פיל עלטער פון מיר. און דאן אין די יוגנט־יארן האט דאס געשפילט א גרויסע ראַל; צווייטנס, טאקע די מאנעטארע זייטן. ווי בין איך געקומען צו ישראל כהן, דעם גרעסטן שניידער־מאגאזינער אין קאַלא, וואס האט באשעפטיקט שניידער־געזעלן און כאלופניקעס, פון וועלכן עס האבן געלעבט צענדליקער משפחות?

נאר וועז מיר זענען פארוואגלט געווארן אין לאגער פויזן, האבן מיר זיך גלייך די ערשטע נאכט באגעגנט אויף איין „פריטשע". דאָ האב איך מיך איבער־צייגט אין דעם פסיכאלאגישן אמת, אז דעם כאראקטער פון א מענטש דערקענט מען אין אן עת־צרה. אזוי שטאלץ, מיט גאווה, ארויסשטארצענדיק דעם בויך, ווי ער וואלט וועלן באווייזן, אז אין זיין בוזעם־טאש ליגט דער גראבער טייסטער מיט געלט, ווי מיר האבן אים געזען אין קאַלאַ — איז ער דא אין לאגער, פאר־קערט — געגאנגען דערשלאגן, מיטן קאפ אראָפּ. נישט געשטופט זיך אין ערגעץ. און אז מ׳האט געקליבן צו ארבעט, האט מען אים מיטן ברודער געשיקט גלייך צו די שווערסטע ארבעטן. און מערקווירדיק: צוריק קומענדיק פון דער בוי־שטעלע א צעשלאגענער, א דערנידעריקטער ביי דער ארבעט, נאך פיל קילאמעטער גיין צו פוס, קוים זיך דערשלעפט צום בלאק — טאמער האט ער געהערט וועמען קרעכצן, אדער מען האט געדאַרפט וועמען צופירן אין קראנקן־רעוויר, איז ישראל כהן געווען דער ערשטער צו העלפן. אין מיטן נאכט, קוים איז וועמען שלעכט געווארן, ביז א שכן, אדער קרוב האט זיך א ריר געטאן — איז שוין געשטאנען גרייט ישראל און געפרעגט: אפשר דארפסטו עפעס? אפשר רופן דעם דאקטאר? ער איז דאך געווען מיד און הונגעריק ווי יעדער איינער, נאכן צוריק־קערן זיך פון דער בוי־שטעלע; קוים האט ער זיך אנגעשטויסן אויף וועמען אין בלאק, וואס איז דעם טאג געווען באפרייט פון דאקטאר, האט ער זיך אינטערעסירט צו וויסן וואס ער מאכט.

אבער טראץ דעם האבן די צוויי ברידער כהן קיין גרויס מזל אין לאגער נישט געהאט. און מזל האט מען דארט באדארפט האבן מער ווי אומעטום.

א ביסל שפעטער, וועז די כוחות האבן שוין אנגעהויבן צו פארלאזן און אלע געדאנקען זענען געווען אויסגעפילט מיט איין באגער: ווי געפינט מען עפעס עסן צו דערהאלטן דאס חיות? — האט מען געזען ביידע ברידער שטיין מיט געשווא־לענע פיס פון דער ווייטנס ביי דער קיך מיט די טעפעלעך אין דער האנט און ווארטן — אפשר וועלן זיי דאך האבן מזל צו באקומען א ביסל „רעפעטא". נאענט צוצוגיין האבן זיי מורא געהאט צוליבן „יידן־עלטסטן", וואס איז געווען אמאל זייער „כאלופניק" און האט יעצט געהאט אויף זיי א ספעציעל אויג.

אין חודש מערץ 1943, וועז עס איז פארגעקומען דער גרויסער „ריק־טראנספארט" פון „פויזן־רעמו" און מ׳האט די מענטשן געשיקט אין דער ריכטונג פון לאדזש און פון דארט קיין אוישוויץ — האבן די צוויי ברידער ארויפגעטראמפלט אויף די לאסט־אויטאס מיט די שווערע הילצערנע טרעפעס, ארומגעוויקלט מיט שמאטעס. זייערע פנימער עפעס אזוי משונה־צרהדיק און די אויגן ווילדע און וואנזיניקע פון הונגער.

מעגלעך, אז זיי זענען נאך דערגאנגען לעבעדיקע ביז לאדזש, אבער פון דארט האט שוין געפירט נאר איין וועג: אין די גאז־קאמערן פון אוישוויץ.

זאלן די ווערטער זיין אַ נר־נשמה נאך אן אפגעמעקטער קאַלער משפחה.

יעקב פראסט און זיין זון לעמל

ער האט געהייסן יעקב פראסט, געוועזן פון פאך א בלעכער, געוואוינט ביי בראבן אין קעלער. געשטאמט פון גאלין און געהאט א ברודער אין קאַלאַ — אברהם פראסט — א שטעפער. יעקב איז געווען אן איידעם פון זלמן מארקאוויץ.

מיט דער פערטער עליה לאזט ער זיך אליין קיין ארץ ישראל און אפמאטערנדיק זיך דארט א שטיק צייט, קומט ער צוריק קיין קאַלאַ צו ווייב און קינדער.

אין לאגער איז ער געקומען מיט זיין עלטסטן זון לעמל, דעם זעלבן שבת וואס איך. ביידע האבן זיי געארבעט צוזאמען און געווען גוטע ארבעטער, אבער זענען שנעל אפגעשטאנען.

וואו דער זון איז אהינגעקומען געדענק איך נישט. איך געדענק נאר, דאס ווען מ׳האט אים, יעקב פראסט, געבראכט צו אונדז אין ווארשטאט, איז ער שוין דאן געווען א האלב־טויטער. און אזוי ווי מיר האבן אים געוואלט ראטעווען, געווען איז דאס אינעם שווערן ווינטער 1942, האט מען אים אוועקגעזעצט ביי א קלאץ מיט א קאוואדלע, געגעבן א האמער אין דער האנט מיט א שטיק בלעך און אים אנגעזאגט, אז ווען די ממונים וועלן אריינקומען זאל ער קלאפן מיטן גאנצן כח. אגב האט מען דאס זעלבע געטאן מיט א טורקער ייד, אן אפגעשטא־נענעם אין די כוהות, מיטן נאמען מירמעלשטיין.

לאנג איז יעקב פראסט אין ווארשטאט נישט געזעסן, מ׳האט אים פארשריבן אין שפיטאל. געזען האב איך אים נאך פארן אוועקשיקן. עס איז אריינגעקומען דער „יידן־עלטסטער", האט פון אים אראפגענומען די שיך און דעם מאנטל, אים געגעבן א פאר צעריסענע טרעפעס און אן אלט צעריסן רעקל און א זאג געטאן: „צום טויט איז דאס אויך גוט!"

משה און אליעזר איטע-רעכעלס

אין עק אלטן מארק, ווי מען איז געגאנגען אין שול אריין, איז געשטאנען א געמויערט שטאַקיק הויז, וואס האט געהערט צו ר׳ ישראל טרייבער. אינעם הויז האט זיך אויך געפונען זיין גרויס אייזן־געשעפט, וועלכעס ס׳האבן געפירט צוזאמען מיט אים זיינע צוויי זין — שלמה און שמואל, און שפעטער די טאכטער מיטן איידעם קעמפינסקי. אונטערן געשעפט איז געווען א קעלער, אין וועלכן עס האבן געווואוינט רעכל און הערשקע מאדאלינסקי צוזאמען מיטן אויבסט, מיט וועלכן זיי האבן געהאנדלט. א חוץ פרוכט האט הערשקע אויך געהאלטן די „ראגאטקע". אבער דאס איז געווען אמאַל, ווייט פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה.

און אז דאס אלטע פאַרל איז אוועק אויפן עולם האמת, האט דעם אויבסט־קעלער ווייטער געפירט זייער טאכטער איטע, אדער ווי מ׳האט זי גערופן „איטע רעכעלס". זי איז פרי געווארן אן אלמנה און געבליבן מיט דריי יונגע קינדער: משה, אליעזר און א מיידל חיה. זייט איך געדענק, סיי אין די גרויסע פרעסט, ווי אין די הייסע זומער־טעג, אין רעגן און אין שטורעם — האט איטע רעכלס שוין פון פארטאג אפגעווארט די פויערים, וואס פלעגן ברענגען אויף זייערע וואגנס פעסלעך מיט עפל, בארנעס, פלוימען, אדער קארטאפל און אנדערע גרינצייג. ביז שפעט ביינאכט איז זי געזעסן ביים קעלער און פארקויפט. איטע רעכלס האט געליטן אויף כראנישער אסטמע און ווען זי האט זיך צעהוסט האט דאס געהילכט איבערן גאנצן מארק.

קיין גרויסע עשירות איז ביי זיי, נאטירלעך, נישט געווען, טראץ איר ארע־וואניע ביים אויבסט. לצים פלעגן זאגן, אז זי האט געירשנט א גארניעץ מיט קופערנע אפגעריבענע צאריש־רוסישע גראַשנס.

אירע קינדער האבן פרי אנגעהויבן ארבעטן ביי פאכן, כדי אהיימצוברענגען א פאר זלאטעס און דערצו פלעגן זיי פאר און נאך דער ארבעט העלפן דער מאמען אין „געשעפט". משה איז געווארן א שוסטער און געארבעט ביי פייוויש בורדאווסקי; אליעזר איז געווארן א שניידער־טאנדייטער און מייסטנס געארבעט ביי יצחק כהן. דאס מיידל איז געזעסן אין שטוב און געפירט די ווירטשאפט, ווי ס׳רוב מיידלעך צו יענער צייט.

משה איז גאנץ יונג צוגעשטאנען צו דער לינקער פועלי־ציון באוועגונג. דארט זיך אויסגעלערנט לייענען און שרייבן יידיש. ווי עס ווייזט אויס האט ער פארמאגט געוויסע פעאיקייטן, ווייל אין א צייט ארום איז ער געווארן א גאנצער פירער ביי דער יוגנט פון די לינקע פ.צ., א רעדנער, אן אפאנענט אויף קעגנערישע מיטינגען, מיט אין ווארט — א גאנצער קהל־טוער.

און אזוי ווי ער האט געלייענט א פליסיקן יידיש, איז ער אויך געווען סופלער אינעם דראמקרייז פון די לינקע פועלי־ציון אונטער דער לייטונג פון בארקאווסקי, פראנקאווסקי עט קאמפ.

אליעזר, דער יינגערער ברודער דאקעגן, איז פון זיינע יינגסטע יארן געווען א חבר אין דער רעכטער פועלי־ציון, אין דער יוגנט־באוועגונג „פרייהייט". אויב איך האב קיין טעות נישט, איז ער געווען אייניער פון די גרינדער פון דער „פרייהייט"־באוועגונג אין קאַלא. אויך ער האט זיך דארט אויסגעלערנט לייענען און שרייבן יידיש און א ביסל עברית און מיט דער צייט געווארן סעקרעטאר פון דער „פרייהייט"־באוועגונג אין שטאט. ער איז געווען א פעסט געבויטער, געזונטער און געזעצטער בחור, מער פון זיין עלטערן ברודער משה, ווי אויך א רואיקער און באדענקטער.

אין לאגער האט מען אונדז פארשיקט צוזאמען און מיר האבן געארבעט אין דער זעלבער 22־טער „ארבעטס־קאלאנע". ביידע ברידער האבן געארבעט זייער שווער. אבער דער יינגערער, אליעזר, איז געווען טויגבארער אויף צו פארשאפן זיך עפעס עסן. ער האט באקומען דעם צונאמען „די גייענדיקע קיך", ווייל ער האט תמיד געטראגן מיט זיך א טעפל, א פאר געשיילטע קארטאפל, עטלעכע שפענדלעך האלץ, א שטיק פאפיר מיט שוועבעלעך און ווי ער האט נאר געהאט א פרייע מינוט, צווישן איין „לארקע" שיטן און דער אנדערער, האט ער גלייך גענומען דריי שטיינער, צעפלאקערט א פייער און ער מישט שוין א ביסל געקעכץ אין טעפל.

ווען עס האט זיך געגרינדעט דער ווארשטאט אין לאגער, האט מען משהן, דעם שוואכערן, אריינגענומען אלס שוסטער, הגם ער איז קיין גרויסער פאכמאן נישט געווען. אייגנטלעך האט מען דארט קיין גרויסער בעל־מלאכה נישט גע־דארפט זיין, ווייל בסך הכל האט מען דארט פאראכטן אלטע הילצערנע טרעפעס. א ביסל האט אים געדינט דער פאקט, וואס ער איז געווען א יטטיקל מחותן מיט שלמה שווארץ (פון זיין פרוי׳ס זייט), וועלכער איז געווען א פאליציאנט אין לאגער. אבער ער האט טראץ דעם קיין גרויס מזל נישט געהאט, ווייל דער דאזיקער שלמה שווארץ האט געהאט א סאדיסטישע הנאה צו פיניקן דווקא חברים און קרובים.

איך געדענק אפילו, ווי ער האט משהן צעשלאגן ביז בלוט אין ווארשטאט פאר אלעמען אין די אויגן. זייענדיק מאכטלאז אנטקעגן אים און זיינע „מעשים

טובים", האט ער אויף זיין אייגנארטיקן סארקאסטישן אופן אויסגעלאדן זיין פארביטערונג דורך דעם, וואס ער האט אים א נאמען געגעבן בלשון סגי נהור „דער צדיק". ווי פלעגט משה זאגן: „אז דער צדיק האט יארצייט, מוז די ווערקשטעל גוזר תענית זיין". וואס עס באדייט: אז שלמה שווארץ האט דיזשור לאזט ער נישט די ווערקשטעל קאכן א ביסל עסן. (אין ווארשטאט איז געווען א קיך, וואס איך האב אויפגעשטעלט, כדי דער עולם זאל קענען עפעס אפקאכן).

ווי געזאגט איז משה קיין גוטער שוסטער נישט געווען. דערפאר אבער איז ער געווען א גרויסער בריה אין פירן פאליטיק, דיסקוטירן וועגן פארשיידענע ענינים, זאגן שארפע, בייסיקע ווערטלעך, וואס זענען אפט מאל געווען טרעפלעכע און קלוגע.

געווען איז ער אויך א גרויסער אפטימיסט, א מאמין, און טאמער האט ער געהערט ווי עס קומט ווער פון דער ארבעט און ווייניט, קרעכצט און יאמערט. דאס ער וועט נישט איבערלעבן, האט משה געלאזן אין גאנג זיין בייסיקן סארקאזם און א זאג געטאן: „אז דו ווילסט נישט איבערלעבן, טא פארוואס ביסטו נישט געשפרונגען פון דער בריק אין וואסער צוריק בעת דו ביסט געגאנגען פון דער ארבעט? נאר אז דו קומסט אין לאגער לויפסטו דאס ערשטע מיטן טעפל צו דער קיך!" אדער צום ביישפיל: אז זיין ארבעטס־חבר, דוד ליפנאווסקי, האט אמאל א זאג געטאן: „אוי, זאלן די חברימלעך קומען (געמיינט די רוסן) און צעהאקן דעם לאגער און אונדז באפרייען", האט אים משה געענטפערט בזה הלשון: „קוק אים נאר אן, האסט אמאל געהאלפן די חברימלעך, געטאן עפעס פאר די חברימלעך, אז זיי זאלן קומען אוועקלייגן פאר דיר דעם קאָפּ?!" (דא איז געקומען צום אויסדרוק דער לינקער טייל פון זיין פועלי־ציוניסטישער אנשויאונג); אדער, ווען עס האט זיך פארשפרייט א קלאנג, אז די ענגלענדער וועלן שיקן א יידישע ארמיי פון ארץ ישראל (קלאנגען זענען אנגעגאנגען פארשיידענע, כמעט א פראדוקט פון דער פאנטאזיע און באגער פון די אויס־געפיניקטע לאגער־יידן) און ער האט געהערט ווי די איזשביצער יידן פרייען זיך, האט זיי משה א פרעג געטאן אויף זיין שטייגער: „זאגט נאר, איר האט א סך מאל געגעבן פאר די יידן אין ארץ־ישראל?!" (דא איז שוין געקומען צום אויסדרוק די ציוניסטישע זייט פון זיין פועלי־ציון אנשויאונג).

עס איז געקומען זומער 1943. מיר ווערן איבערטראנספארטירט דורך די דייטשע רוצחים קיין אוישוויץ און דארט, ביי דער סעלעקציע, האט מען דווקא דעם געזונטערן און שטארקערן אליעזר געשיקט אויף לינקס (וואס האט באדייט: אומקום) און משהן — אויף רעכטס. שפעטער זענען מיר צוזאמען אנגעקומען אין לאגער יאוואשנא אויף ארבעט. משה האט געארבעט אין דער „אויסערן־קאמאנדא". איך געדענק נישט ביי וועלכער „בוי־שטעלע", אבער טיילמאל ביים אפעל, אדער ביים צוריקגיין פון דער ארבעט, האבן מיר זיך באגעגנט.

איך זע אים ווי היינט: א הויכער, א דארער, מיט דעם שטרייף־מאנטל און דעם היטל איבער די אויערן; די באקן איינגעפאלן, בלויז די אויגן האבן גע־לויכטן. שפעטער איז ער ערגעץ ווי פארשוואונדן און מער האב איך אים נישט געזען. ווייזט אויס, אז דעם ערשטן ווינטער דארט איז ער געפאלן.

דוכט זיך, אז פון דער גאנצער משפחה איטע רעכעלס איז נישט פארבליבן קיין שריד ופליט.

זאל דאס אויבן דערציילטע זיין א נר תמיד נאך א בן־עיר און אפגעמעקטער משפחה.

זלמן יוסף גערמאן

עס זענען פאראן מענטשן רואיקע, געזונטע און לפנים שטארקע כאראקטערן, און דאך ביי דער מינדעסטער איבערלעבעניש, ברעכן זיי זיך איין. און פאר־קערט — פאראן מענטשן לפנים שוואכע, קראנקע און צעבראָכענע, אבער אין אן עת־צרה, אנטפלעקט זיך ביי זיי שטארקייט און אויסדויער.

געווען אין קאַלאַ א ייד, וואס האט געהייסן זלמן־יוסף גערמאן. ביז א צוויי־דריי יאר פארן אויסברוך פון דער מלחמה האט ער געוואוינט ביי מיין שווער עוזר בראנד אין הויז אויף אקולנע גאס (פישער גאס). זיין פרוי איז געווען א טאכטער פון די גאצמאנס, וואס האבן געוואוינט אויף דער סאמפאלנער גאס (ווארשעווער פארשטאט). זלמן־יוסף גערמאן האט געהאט א טאכטער מיטן נאמען פלארא און צוויי זין: יערמוטעק און מעניא. די טאכטער, א שיין און געבילדעט מיידל, איז יארן לאנג געגאנגען מיט אהרן לעווין, וואלף לעווינס זון פון אייזן־האנדל און אין אנפאנג מלחמה האבן זיי געזאלט חתונה האבן. די דייטשן האבן אבער אים מיט זיינע עלטערן פארשיקט קיין איזשביצא־לובעלסקא, וואו ער איז אומגעקומען צוזאמען מיט אלע דאַרטיקע יידן ערגעץ אין די גאז־קאמערן פון מיידאנעק, אדער בעלזשעץ.

דער עלטסטער זון גערמאנס, יערמוטעק, איז געפאלן אלס פוילישער סאל־דאט אין די ערשטע מלחמה־טעג ערגעץ־וואו אין די קאמפינאוער וועלדער. דאס איז געווען דער ערשטער קלאפ, וואס האט געטראפן זלמן־יוסף גערמאן.

שפעטער האבן זיך די געשעענישן אנגעהויבן צו קייקלען מיט זייער אן אומברחמנותדיקן גאנג: ער ווערט באזייטיקט פון זיין דירה (ביים דייטש גוטמאן פון ווין־געשעפט, ביי וועמען ער האט געוואוינט די לעצטע צוויי יאר פאר דער מלחמה). דעם 18־טן יוני 1941 פארשיקן די דייטשע רוצחים זיין צווייטן זון, מעניא, אין לאגער פויזן (שטיינעק). און שבת דעם 21־טן יוני ווערט ער, צוזאמען מיט אונדז, פארשיקט אין לאגער פויזן־אייכוואלדאו.

די ערשטע עטלעכע טעג איז ער געגאנגען צו דער ארבעט נישט ווייט

פונעם לאגער. אבער נאך א שטיקל צייט האט אים דער לאגער־עלטסטער קויפמאן־מיכאלאוויטש אנגעהויבן שיצן, צוערשט אלס קראנקז, אין לאגער, און דערנאך אין לאגער־שפיטאל, אלס רעקאנוואלעסצענט.

בעתן עפענען דעם ווארשטאט אין לאגער איז זלמן־יוסף געמאן אריינ־ געשיקט געווארן אלס עלטסטער שניידער. דאן איז ער שוין געווארן באצייכנט אלס „פראדוקטיוער עלעמענט".

באלד דעם ערשטן זומער, ווען דער דייטשער געסטאפא־דאקטאר, זיבערט, האט אדורכגעפירט די סעלעקציע פון ערשטן „ריקטראנספארט", האט ער זלמן־יוספן דערקלערט אלס געזונטן מאן און זיין יינגסטן זון מעניא, אלס קראנקן, וואס האט געזאלט הייסן, אז ער ווערט צוריקגעשיקט „אהיים". ווי גליקלעך איז זלמן־יוסף געווען, דאס זיין זון וועט ארויס פון לאגער און צוריק אהיימקומען צו דער מאמען. אבער שפעטער, ווען דער טראנספארט איז אוועק אין דער „אומבאקאנטקייט" און דאס קינד איז אהיים נישט געקומען, און ווען עס איז לסוף קלאר געווארן, וואס די דייטשע מערדער האבן געטאן מיט די איבער הונדערט יידן — איז זלמן־יוסף ארומגעגאנגען א פארשלאָסענער אין זיך, שטילשווייגנד, אבער נישט קיין צעבראָכענער...

קלעפ נאך קלעפ זענען געפאלן אויף דעם געבויגענעם רוקן פון דעם על־ טערן מענטשן, ווען זיין פרוי און טאכטער האבן אמאל אין דער „ווייטער" היים אזוי פינקטלעך אפגעהיטן.

ער האט נאך געפונען אין זיך כח צו מונטערן די קראנקע אין שפיטאל, געוויצלט זיך אין ווארשטאט מיט שאיע ברוקשטיין, נאטע שפיוואק, אדער אהרון בראם, כאטש אליין האט ער אין ווארשטאט קיין לייכט לעבן נישט געהאט, און דאס נישט דערפאר, ווייל די ארבעט איז אים געווען צו שווער, ער האט שווער נישט געארבעט און די אנדערע קאלער שניידער האבן זיך באצויגן צו אים מיט כבוד — נאר דער שפעטערדיקער יידן־עלטסטער שלמהלע „צדיק" איז אים דערגאנגען די יארן. ער פלעגט אריינפאלן אין ווארשטאט מיט זיינע צוויי שטיוול, באשלאגענע מיט גומענע זוילן, אז מ׳זאל נישט הערן זיינע טריט, און גלייך צו צו זלמן־יוספן, וועלכער איז געזעסן און גענייט האנט־ארבעט און מעשה גרויסער מבין א שריי געטאן: „זלמן־יוסף, איך ברויך נישט קיין בא־ שטעלטע שניידערס!" אדער: „זלמן־יוסף, אז מ׳זעט נישט — טוט מען זיך אַן גוטע ברילן!" אדער: „קוקט נאר אַן מיינע גוטע בעלי־מלאכות. ער איז שוין אינגאנצן עובר בטל!" און נאך אזעלכע שיינע, דערמוטערנדיקע ווערטער. אבער זלמן־יוסף האט זיך וויניק געגומען צום הארצן.

אין אוונט, ווען דער ווארשטאט האט האלב אין געהיים געקאכט א ביסל עסן בשותפות, איז זלמן־יוסף געווען הויפט קארטאפל־שיילער. ער האט געשיילט

שנעל און פינקטלעך, מיט דער פראקטיק פון א באשטעלטן שניידער...

אין זומער 1943, ווען די לאגערן אין פויזן זענען געווארן ליקווידירט, האט מען אים געשיקט קיין לעשנא. פון דארט איז ער געקומען קיין אוישוויץ און אין די דארטיקע גאז־קאמערן, וואו עס האבן אויסגעהויכט זייערע נשמות מיליאנען יידן, האט אויך זלמן־יוסף געדמאן צוריקגעגעבן זיין נשמה דעם בורא־עולם.

גבורה, אדער מוסטער פון אפהיטן דעם יידישן און מענטשלעכן כבוד

אין יאוואזשנע, אויף דער אויסערן־קאמאנדא, האט געארבעט שלמה זשעמיאק, א זון פון מאניס זשעמיאק און אייניקל פון אלטן איזראלאוויטש. אין קאַלא האבן זיי געוואוינט אויף בלאנקאווע גאס, אין הויז פון סטאל.

שלמה האט געארבעט אין לאגער אלס מויערער צוזאמען מיט ציווילע פאליאקן. דאס האט אים געגעבן די מעגלעכקייט צו פארשאפן זיך א שטיקל ברויט, אדער עפעס עסן פאר א העמד, אדער אנדער מלבוש, וואס ער האט ערגעץ־וואו בא־קומען, אויסבייטנדיק עס ביי די פאליאקן.

איינמאל איז אים געלונגען צו „ארגאניזירן" (ווי מען האט געזאגט אין לאגער) אויף דעם וועג א גאנץ ברויט און ער האט דאס באהאלטן אונטערן רַאק. צום שלים־מזל איז גראד אדורכגעגאנגען דער ס.ס.־מאן, דער קאמאנדא־פירער „ראס־פוטין", ווי מיר האבן אים געהרופן, און געפאקט ביי שלמהן דאס ברויט.

עס האט זיך אנגעהויבן א טייוולאנישע אויספארשונג מיטן ציל ארויסצובא־קומען פון אים, ווער ס'האט אים געגעבן דאס ברויט. לויט די דייטשע געזעצן און פאראדנונגען איז געווען פארבאטן א ציווילן צו רעדן מיט א „העפטלינג" (ארעסטאנט) און נאך מער צו געבן אים עפעס עסן. א פאליאק, אדער א דייטש, וואס מ'האט געכאפט געבן עפעס עסן א לאגער־ארעסטאנט, איז געווען אויס־געשטעלט אויף א שטרענגער שטראף, איינשליסלעך תפיסה, אדער אפילו פארשיקט צו ווערן אין לאגער.

שלמה האט נישט געוואלט אויסגעבן דעם, וואס האט אים דאס ברויט גע־געבן, האט ער דערציילט דעם ס.ס.־מאן, אז ער האט געזען ביי דער בודע צווישן די ציווילע ליגן א ברויט אין א זאק, האט ער עס צוגעגנבעט. דער ס.ס.־מאן האט אים נישט געגלויבט, וויסנדיק, אז דאס איז א צוגעטראכטער תירוץ און האט אים באשאטן מיט א האגל פון קלעפ. שלמה האט זיך אבער נישט אינגעבראכן. עטלעכע טעג נאכאנאנד האט דער ס.ס.־מאן געפירט אן אכזריותדיקע אויספארשונג אויף דער „בוי־שטעלע". ער האט שלמהן ארומגעפירט אויף אלע ארבעטס־פלעצער,

ער זאל אנווייזן דעם ציווילן פאליאק. ער האט אנגעוועדעט קעגן אים כלערליי עינויים און געשלאגן מיט א ווילדער רציחה און אייגמאל אפילו אים אראפגע־שליידערט פון א הויכער מויער. אבער שלמה האט זיך געהאלטן ביי דאס זיניקע און נישט אויסגעגעבן די, וועלכע האבן אים געהאלפן.

וויפל דרך־ארץ און אכטונג האבן דערנאך די פאליאקן צו אים ארויסגעווויזן. שלמה זשעמיאק האט מיט זיין גבורישער האלטונג געראטעוועט דעם יידישן און מענטשלעכן כבוד.

ער האט איבערגעלעבט די דייטשע רוצחים און געפינט זיך היינט אין אמעריקע.

תחית המתים

צום אנדענק פון מיכאל שרעטער ז״ל

אין מיטן אקטאבער 1945 זענען מיר א גרופע יונגע מענטשן פון קאַלא, אפגעראטעוועטע פונם גרויסן חורבן, געזונן אין א געוויסער שטאט אין טמאדיקן דייטשלאנד, אין די אוונט־שעהן און יעדער האט דערציילט עפיזאדן פון זיינע איבערלעבענישן.

וועגן קיין צוקונפט האבן מיר נאך דעמאלט נישט געטראכט און אפילו נישט געוואוסט וואס צו טאן, אדער אונטערנעמען אין די נאענטסטע טעג אדער וואכן...

...איך בין נאר וואס צוריקגעקומען פון פוילן, וואוהין איך בין געפארן זוכן שפורן פון מיין אלטער היים און געטראפן האב איך בלויז אומקום און הורבן. צוועלף טעג האב איך דארט געבלאנקעט, און דאַס, וואַס ס׳האט זיך אנט־פלעקט פאר מיינע אויגן, האט מיך געטריבן און געיאגט צו פארלאזן וואס שנעלער אט דאס פארשאלטענע לאנד, וואס איז אמאל געווען א היים און פאטערלאנד, און איז פאר מיינע אויגן פארוואנדלט געווארן אין אן אומענדלעכן, מצבהלאזן בית־הקברות...

פלוצים עפנט זיך די טיר און עס קומען אריין צוויי קאַלער מענטשן. א פרייד, א שמחה, מען קושט זיך און מ׳האלדזט זיך. פון גרויס איבערראשונג און צע־טומלעניש ווייסן מיר נישט וועגן וואס פריער צו רעדן, אדער פרעגן. אין דעם רופט זיך אן שלמה זשעמיאק (אייגער פון די צוויי אריינגעקומענע):

— איר ווייסט, ווער עס שטייט אונטן אין גאס און ווען באלד ארויפקומען? — און ער ענטפערט גלייך — אהרן בראם און חילעק שרעטער.

.אלע בלייבן שטיין געפלעפט. מילא, אהרן בראם — קאן זיין, אבער שרעטער?! ווי איז דאס מעגלעך?! מ׳האט דאך אים געפירט ענדע 1943 פון יאוואזשנע קיין בירקענאו אין די גאז־קאמערן. קאַלער און דייטלער, קאַלער יידן האבן דאך געזען. ווי מ׳האט אים צוזאמען מיט א גרופע, מוזלמענער (א לאגער־אויסדרוק, וואס האט באצייכנט אן אויסגעמאטערטן האלב־טויטן מענטש), אריינגעזעצט אין אן

אויטא מיטן רויטן קרייץ, וואס האט געפירט אהין, פון וואנען עס איז נאך קיינער צוריק נישט געקומען.

עטלעכע מאָן לויפן אראָפּ אין גאס און איך בלייב זיצן פארטראכט און אין מיין דמיון גייען אויף איינע נאך דער אנדערע בילדער און איבערלעבונגען פון אונדזערער ביידנס צוזאמענזיין אינעם יאר 1941 אין פוזן...

ס'איז ווינטער, אין לאגער האט געפלאצט א רער פון פראסט און דער לאגער איז געבליבן אן וואסער. יצחק ענגעל וועגדעט זיך צו מיכאל שרעטער, וואס איז א שלאסער־מעכאניק, ער זאל געמען אויף זיך דאס פארריכטן די געפלאצטע רער. מיכאל שרעטער איז מסכים בתנאי, אז דריי חברים זאלן אים מיטהעלפן אין דער ארבעט. דער דייטשער קאמענדאנט באווילִיקט צו שיקן פיר מאן: שרעטער, יעקב שולץ, יצחק קינסלער און מיך, אין דער באגלייטונג פון א וואכמאן גייען מיר אין שטאט אריין, אין א שלאסעריי, כדי מיר זאלן צושווייסן די געפלאצטע רער, וואס מיר האבן באויזן אפצומאנטירן. צוריקגעקומען, צורעכט געמאכט און עס איז ווידער דא וואסער אין לאגער. דער קאמענדאנט, צופרידן פונעם געוואלטיקן „אויפטו", באפעלט צו דערלאנגען אונדז פון דער קיך ברויט און א טעפל צוקער. דער יודן־עלטעסטער, קויפמאן־מיכאלאוויטש, נוצט אויס די געלעגנהייט און שלאגט פאר דעם דייטשן קאמענדאנט צו שאפן א ספעציעלן וואגשטאט פון אונדזער גרופע, באגאנד מיט די שניידערס, שוסטערס און טרעפעס־מאכער. ער איז מסכים. עס ווערט דאן געשאפן אזא מין וואגשטאט, וואו עטלעכע און צוואנציק יידן ראטעוון זיך פון פראסט, פון שווערע פיזישע ארבעט און קלעפ אויף דער בוי־שטעלע. מיר האבן דארט געלעבט ווי ברידער און אפשר נאך מער...

שפעטער באשטימט דער דייטשער קאמענדאנט מיכאל שרעטערן אלס „הויפט־מעכאניקער" פון זיין מאטאציקל און גלייכצייטיק אלס פאליציאנט אינם לאגער. אבער ער איז נישט פעאיק צו מאכן די פאליצייסקע שטיק און טרעט אפ דעם „פאסטן" דעם גאָלינער רבס זון, יהודה טשארנאטשאפקא. דאן ווערט ער צוגעטיילט אין דער דיזענפעקציע־קאלאנע פון אינזש. אירקא בערמאן, א טייערער בחור פון טשעכיען, וועלכער פארט ארום מיטן „פאראווקע־וואגן" פון לאגער צו לאגער. און ווידער ראטעוועט מיכאל שרעטער באקאנטע שטאטישע איבעראל און אין וועלכן לאגער ער קומט נאר.

נאך א געוויסער צייט, וועו די דיזענפעקציע־קאלאנע ווערט אויפגעלייזט, קומט ער צוריק אין לאגער און מיר האלטן זיך ווידער צוזאמען.

עס איז זומער 1943. מיר ארבעטן שווער ביים גראבן און שיטן א דאמבע אויפן טייך וואַרטא. מיר האלטן זיך כסדר צוזאמען. „ארגאניזירן" צוזאמען, עסן און טיילן זיך מיטן ביסן, ביז דעם מאמענט, וועו דער לאגער־קאמענדאנט צעשיידט אונדז. ער דארף בלייבן אין לאגער און מיך שיקט מען אוועק. דאן מעלדעט ער

דעם קאמענדאנט, אז ער וויל גיין צוזאמען מיט מיר. געווען איז דאס שוין אין די לעצטע צוויי וואכן פארן אפטראנספארטירן אונדז קיין אוישוויץ.

מיר קומען טאקע צוזאמען אן קיין אוישוויץ און אויך דא מאכן מיר אלץ מיט ביינאנד. אבער וועז מען שיקט אונדז אין לאגער יאוואשנא אין דער ארבעטס־קאלאנע פון „באראקענבוי", באשטימט דער קאפאָ מיך אלס דאך־דעקער און אים אלס שלאסער. און דא געשעט א מערקווירדיקע זאך: די פולישע שלאסער, אליין ארעסטאנטן, ווילן נישט האבן ביי זיך קיין ייד און מיכאל שרעטער ווערט, בלית ברירה, אוועקגעשטעלט דורכן קאפאָ צו דער שווערער ארבעט צו טראגן „טראגעס" זאמד. ער ארבעט דאן צוזאמען מיט אלוש דיאמענט. וועגן העלפן, האט אין יענע באדינגונגען, קיין רייד נישט געקאנט זיין, ווייל יעדער פון אונדז איז דאך געווען אויסגעשטעלט יעדע מינוט אויף געפאר. פון דער שווערער קאטארזשנער ארבעט ווערט ער קראנק, און דאס איז געווען דאס ערגסטע וואס האט געקאנט א מענטשן טרעפן אין יענער צייט, ווייל געזונט ווערן איז נישט געווען פון וואס; נישט קיין עסן, און נישט קיין מעדיקאמענטן. אבער טראץ זיין שווערן מצב, ווען איך האב אים געבראכט א ביסל עסן, וואס איך האב אפגעשפארט, האט ער עס צעטיילט מיט מיכל פאדכלעבניק, און א צווייט מאל מיט לייזער זילבערבערג. שפעטער האט ער זיך פארענטפערט פאר מיר, אז ער קאן נישט זען, ווי זיי גייען אויס פון הונגער, און דערווייל איז ער אליין אויסגעגאנגען. מיט אמאל האט זיך געדוכט, אז ער ווערט געהאלפן; מען נעמט אים אלס שלאסער צו דער פירמא „דאנערסמארק". אבער ער ווערט נישט באשעפטיקט ביי זיין פאך, נאר ביי שלעפן שווערע אייזן־קאנסטרוקציעס און דערצו — אינעם ברענענדיקן פראסט. די הענט ווערן צוגעפרוירן צו די אייזנס און דאן געשעט פלוצים, אז א שטיק אייזן פאלט אויף זיינע פיס און ער ווערט גענומען אין קראנקן־רעוויר. דאס ווירקט קאטאסטראפאל אויף זיין געמיט־צושטאנד. ער ווערט אפאטיש און רעזיגנירט, ווייל, ווי געזאגט, האט דאך קיין רייד נישט געקאנט זיין פון וועלכער עס איז פלעגע, אדער מעדיצינישער הילף.

איך געדענק, אז וועז איך האב אים אמאל געבראכט א שיסל עסן, האט ער דאס נישט געוואלט נעמען, זאגנדיק: „מיר וועט דאס נישט העלפן, דיר וועט דאס פעלן".

דערנאך פארשרייבט ער זיך מיטן פולן באוואוסטזיין צום „ריק־טראנספארט". איך געדענק נאך, וועז כ׳בין געקומען אמאל פארנאכט אים באזוכן אין קראנקן־רעוויר, רופט ער זיך אן צו מיר. אז גאר אין קורצן וועט ער באפרייט ווערן פון די ליידן, און דערלאנגט מיר א פעקל מאכארקע פון זיין „האב און גוטס", וואס ער האט פארמאגט, מיט די ווערטער: „וועסט דיר קויפן דערפאר ברויט, איך דארף עס דארט נישט האבן..."

צומארגנס, וועז איך בין ווידער געקומען צו אים, איז ער שוין נישט געווען.

מ׳האט אים מיט נאך א גרופע יידן, אפגעשטאנענע, — צווישן זיי אויך קאַלער, ווי: ראובן־חיים, וואלוש זעלמאנאוויטש א.א. — אוועקגעפירט צום פארגאזן.

...און אט שטייט ער יעצט פאר מיר א לעבעדיקער, מיט זיין געלן קאפ און בלויע, לאכנדיקע אויגן, אמת אן אויסגעדארטער, מיט סמנים פון שווערע ליידן, אבער א לעבעדיקער. די פרייד איז גרויס, מען נעמט זיך הארציק ארום און חילעק שרעטער הויבט אן דערציילן זיין וואונדערלעכע תחית המתים געשיכטע:

„...מ׳האט זיי אלע אריינגעטריבן אין אמבולאנס פונם רויטן־קרייץ. דער שאפער, ס.ס.־מאן, א שיכורער, האט פארקלאפט די טיר און איז אפגעפארן. קיין אנדערע שומרים זענען נישט מיטגעפארן. צו וואס האט ער באדארפט שומרים? האט ער דען מורא געהאט, אז די יידן וועלן אנטלויפן? די אינעווייניקע, וואס האבן נאך א ביסל געלעבט און געקאנט טראכטן, זענען זיי ווי געווען גלייכגילטיק, עפעס ווי באפרייט פון די ליידן. איינער האט כסדר געציילט די מינוטן מיט די ווערטער: „נאך א ביסל און איך וועל זיין צוזאמען מיט מיין געליבט ווייב...“

ווייזט אויס, אז דער שאפער אנשטאט צו פאקערעווען פון הויפט־שאסיי אויף לינקס צו די גאז־קאמערן פון בירקענאו, איז געפארן ווייטער, גלייך קיין אוישוויץ אין קראנקן־רעוויר. און אזוי ווי ס׳איז געווען שבת־פארנאכט און קיין ס.ס.־מאן איז שוין דארט נישט געווען, האט דער שאפער געמומען שרייען אויף די דאקטוירים־ארעסטאנטן און סאניטארן מיט זיין ס.ס.־מענישן לשון און שטייגער: „הערונטער מיט דער שייסע!“ דער דאקטאר האט אים געמומען דערקלערן, אז די „סחורה“ איז נישט פאר זיי, אבער יענער האט נישט געוואלט הערן און נאר געשריגן: „הערונטער!!!“

אין מיטן דעם טומל און אמפערניש האט זיך באוויזן א סאניטאר, א קאַלער יונגערמאן מיטן נאמען ראוך. דערזעענדיק זיינע צוויי חברים, שרעטער און זעלמאנאוויטש, האט ער זיך גלייך פארשטענדיקט מיטן הויפט־דאקטאר וואלענ־טען, אויך א העפטלינג (ארעסטאנט), ווזס איז פריער געווען דאקטאר אין יודן־לאגער „שטיינעק“ (פויזן). דער דאקטאר האט באלד באפוילן אוועקצונעמען זיי ביידן פון דער גרופע געבראכטע און אריינפירן אין א בלאק, אין וועלכן עס זענען געלעגן פיבער־קראנקע.

יזשא ראוך (דער סאניטאר) האט דאן געזארגט דערפאר, אז זיי זאלן בא־קומען א ספעציעלע באהאנדלונג מיט בעסערע פלעגע און במשך עטלעכע וואכן זענען ביידע געקומען צו זיך. זיי זענען געווארן באשעפטיקט אלס וואסער־אינסטאלאטארן אין אוישוויצער קראנקן־לאגער ביז יאנואר 1945. דאן האט זיך אנגעהויבן די בארימטע „עוואקואציע“ מיט דעם „טויטן־מארש“ און זיי זענען געווארן געטריבן אויף פארשיידענע וועגן און אומוועגן, צוזאמען מיט אנדערע טראנספארטן אוש ביז טיף דייטשלאנד.

ערגעץ־וואו ביי מינכען זענען פלוצים אנגעפלויגן אמעריקאנער עראפלאנען

און האבן באַמבארדירט דעם צוג. טויטע, פארוואונדעטע, געשרייען און קרעכצן. א שכן נעבן אים ליגט א פארוואונדעטער און בעט זיך, ער זאל אים געבן א ביסל וואסער. מיכאל שרעטער שפרינגט פונעם וואגאן מיט א טעפל אין האנט זוכן וואסער. ער דערזעט אן איבערגעקערטן לאקאמאטיוו און פון דער דאמף־רער טראפט וואסער. ער קריכט ארונטער מיטן טעפל און זאמלט אן די טראפנס. אין דעם פליען ווידער אן עראפלאנען גאנץ נידעריק. ער הערט סעריעס קוילן און ער פילט א שטארקן קלאפ אין האנט און פוס. ער דערזעט ווי עס טריפט בלוט פון זיין האנט, דערפילט א מאדנע ווארעמקייט און דאן א צעמישענישׂ און נעפל אין קאפ... און בלייבט ליגן א באוואוסטלאזער..:

וועו ער האט זיך אויפגעכאפט, האט ער זיך דערזען ליגן אין א ווייס בעט, די האנט און פוס פארבונדן. א דאקטאר מיט א קראנקן־שוועסטער זענען געשטאנען איבער אים און מיט א ליבלעכן שמייכל א זאג געטאן: „דאנקען גאט, דער מאן איז גערעטעט".

...אין דער זעלבער צייט, וועו מ׳האט באַמבארדירט דעם צוג, איז די אמע־ריקאנער ארמיי אריין אין שטעטל. וויסנדיק, אז נישט ווייט איז פאראן א צוג מיט פארוואונדעטע, האבן די אמעריקאנער גלייך באפוילן אלע דייטשן, ציווילע, ווי אויך דאקטוירים מיטן שפיטאל־פערסאנאל, ראטעווען, וואס עס לאזט זיך. און אזוי האבן זיי זיך אנגעשטויסן אויך אויף מיכאל שרעטער, אויף דעם ארט, וואו ער איז געלעגן א באוואוסטלאזער. זיי האבן אים גלייך געגומען אין שפיטאל, אפערירט און נאך א געוויסער צייט, וועו זיין באוואוסטזיין איז צו אים צוריק־געקומען, האבן זיי אים דערציילט, וואס מיט אים האט פאסירט.

ער איז דארט געלעגן עטלעכע חדשים, ביז ער איז געקומען צו די כוחות. אייניקע קאַלער, וואס האבן זיך דאן געפונען אין יענער געגנט, האבן זיך דער־וואוסט וועגן אים און געבראכט קיין וויידען. אבער דערמיט האט זיך נאך זיין ליידנס־וועג נישט געענדיקט. זייענדיק אמאל ביי מיר עטלעכע טעג צו גאסט מיט א קאַלער מיידל און אוועקפירנדיק מיט זיך א פעקל זאכן און עסנווארג, וואס עס איז דאן געווען פארבאַטן, לויט די משונהדיקע געזעצן, וואס האבן דאמאלסט געהערשט — איז ער ארעסטירט געווארן. מען האט אים אריינגעזעצט אין דער בארימטער לאנדסבערגער פעסטונג, וואו היטלער ימח שמו איז אמאל געזעסן, איידער ער איז עולה גדולה געווארן. נאך גרויסע באמיאונגען איז ער באפרייט געווארן און איז דאן אוועק קיין פראַנקפורט־ציילסהיים.

זיין אומרואיקע נאטור לאזט אים אבער נישט זיצן אויפן ארט און ער לאזט זיך מיט א גרופע שמוקלער קיין איטאליע, וואו רשיינלעך כדי צו זיין וואס נענטער צו ארץ־ישראל, צו זיין שוועסטער.

ער איז געווען א שטיקל צייט אין מילאנא. דוכט זיך געארבעט אלס אינסטרוק־טאר פון שלאסעריי אין א שולע פון „ארט". וועו עס האבן אנגעהויבן גיין פון

איטאליע די „העפלה־שיפן", ווערט ער מיטגעריסן מיטן שטראָם און אלגעמיינער באגייסטערונג. ער זעצט זיך ארויף אויף א שיף, וואס גייט אפ קיין ארץ־ישראל. געווען איז דאס די טרויעריק בארימטע „אלטאלענא".

דא אין לאנד פרובירט ער בויען זיין לעבן פון דאס נייי. ער עפנט מיט א שותף אין יפו א געשעפט און ווארשטאט פון ראָווערן און מאטאציקלען. נאך אייניקע דורכפאלן ווערט ער פלוצים קראנק. עס באווייזן זיך סימנים פון אן ערנסטער הארץ־קראנקייט. אזוי פלאָגט ער זיך יארן, צו מאל אין שפיטאל און צו מאל ביי זיך אין דער היים.

דאס לעצטע מאל, ווען איך האב אים באזוכט, געווען איז דאס סוכות־צייט, נאָך דער 6־טאגיקער מלחמה, איז ער שוין געווען שטערבלעך קראנק. ער האט זיך פאר מיר באקלאגט אויף זיין שווערן מצב און געזאגט, אז די מלחמה־שרעק האט נאך מער פארערגערט זיין געזונט־צושטאנד.

דעם 30.11.1967 (כ״ז בחשבון תשכ״ח) האבן מיר אים באגלייט צו זיין אייביקער רו.

מיט אייניקע יארן צוריק, ווען ער האט נאך געלעבט, האב איך געפלאנט אנ־צושרייבן זיין וואונדערלעכע תחית־המתים געשיכטע, אבער יעדעס מאל, ווען איך בין צו אים געקומען אין שטוב און געוואלט איבערפרעגן און אויפקלערן געוויסע פרטים גענויער און דייטלעכער, האב איך אים שטענדיק געטראפן א קראנקן, און דאך מיט א פריינטלעכן שמייכל אויף די ליפן. איך פלעג אים דאן אויפהייטערן מיט וויצן און פריילעכע דערציילונגען, אבער נישט געהאט קיין הארץ איבערצופרעגן פון יענער טראגישער צייט.

מעגלעך, אז איך האב עפעס פארגעסן ביים באשרייבן, אדער א טעות געהאט אין א געוויסן פרט, נאך אזא לאנגער צייט, וואס איז פארלאפן פון דאמאלס, ווען איך האב צום ערשטן מאל געהערט פון אים די געשיכטע... אויב יא, בעט איך ביי דיר, לויט אונדזער אלטן יידישן מנהג: זיי מיר מוחל!

תחית המתים

לזכרו של מיכאל שרטר ז"ל

באמצע אוקטובר שנת 1945 ישבנו בשעות הערב, בעיר מסוימת בתוככי גרמניה הטמאה, קבוצה של אנשים צעירים יוצאי קולו, ניצולי החורבן הגדול וכל אחד ספר מקצת מקורותיו וחוויותיו מהתקופה הנוראה, אשר זה עתה נסתיימה.

על העתיד לא חשבנו אז עדיין ואף לא ידענו מה לעשות או לפעול בימים או שבועות הקרובים...

...אני חזרתי אך זה אתה מפולין, לשם נסעתי במטרה להתחקות על עקבות ושרידים של ביתי הישן ומצאתי בה אבדור, חורבן ושכול. שנים־עשר יום כתתי שם את רגלי ומה שנתגלה לעיני דחף ודחק בי לעזוב, מהר ככל האפשר, את הארץ הארורה הזאת, אשר הייתה לפנים בית ומולדת והפכה לנגד עיני לבית־עלמין אין קץ, ללא מצבות...

פתאום, נפתחת הדלת ונכנסים שני אנשים יוצאי קולו. שמחה וגיל. מתנשקים ומתחבקים. מעוצם ההפתעה והמבוכה אין יודעים על מה לדבר תחילה ומה לשאול. בתוך־כך פונה לעברנו שלמה ז'מיאק (אחד מהשניים שנכנסו זה עתה) ואומר: יודעים אתם מי עומד למטה ועוד מעט יעלה אלינו? ומבלי להמתין הוא עונה מיד: אהרן בראם וחיליק שרטר.

כולם ניצבים מוכי תדהמה. אהרן בראם, ניחא, זה ייתכן. אך שרטר?! כיצד זה יכול להיות?! הרי הובילו אותו, בסוף 1943, ממחנה יבוז'נו ל־בירקנאו אל תאי־הגזים. גלוי וידוע. יהודים מ־קולו ראו במו עיניהם כיצד הוא נלקח, בתוך קבוצה של „מוזולמנים" (לאסיר תשוש ומת־למחצה מאפיסת־כוחות) לתוך האוטו עם הצלב האדום, אשר הובל לאותו מקום ממנו איש לא חזר עדיין.

כמה אנשים יורדים בריצה לרהוב ואילו אני נשאר רתוק לכסאי. שקוע בהרהורים ובדמיוני צפות ועולות, כבסרט נע, תמונות וחוויות מתקופה היותנו יחד, החל בשנת 1941 במחנות פוזן...

חורף. במחנה התפוצץ צנור מהכפור העז וכל המחנה נשאר ללא מים. יצחק אנגל פונה אל מיכאל שרטר, שהינו מסגר ומכונאי במקצועו, בבקשה שיטול על

עצמו לתקן את הצנור. הוא מסכים בתנאי ששלושה חברים יעזרו לו ויעבודה. המפקד הגרמני ניאות לשלוח 4 איש: שרטר, יעקב שולץ, יצחק קינסטלר ואותי בלווי שוטר, למסגריה אשר בעיר, בכדי להלחים את הצנור המפוצץ שהצלחנו לשחרר מהברגה הקפואה והחלודה. אך זה חזרנו ומיד ניגשנו לתקון והנה שוב ישנם מים במחנה. המפקד, בהיותו מרוצה מה„מבצע" הכביר שלנו, מצווה להגיש לנו מהמטבח לחם וצנצנת סוכר. „ראש־היהודים" (יודען־עלטעסטער) קויפמן־מיכלוביץ מנצל את ההזדמנות ומציע למפקד להקים בית־מלאכה מיוחד מהקבוצה שלנו, במקביל לבית־מלאכה של החייטים, סנדלרים ומתקני־הכפכפים. הוא מסכים. נוסד, איפוא, בית־מלאכה מיוחד, אשר בתוכו מוצאים כמה עשרות יהודים מפלט מהכפור העז, מעבודה מפרכת וממכות על ה־„באו־שטלה". אנו חיינו שם כאחים ואולי אף יותר מכך...

מאוחר יותר ממנה המפקד הגרמני את מיכאל שרטר „למכונאי־ראשי" של אופנועו ובד בבד גם לשוטר במחנה. אולם הוא אינו מוכשר דיו להסתגל לתעלולים הפוליצייאיים הוא מוותר על „משרתו" זו לטובה בנו של הרב מ־גולין יהודה צ'רנוצ'פקה. עקב כך מספחים אותו ל־„טור החטוי של המהנדס אירקה ברמן, בחור יקר מ־צ'כיה, אשר עובר עם „עגלת־הקיטור" ממחנה אחד למשנהו. ושוב מציל מיכאל שרטר מכירים ובני־עיר בכל מקום ובכל מחנה שהוא מגיע אליו.

כעבור זמן־מה, כאשר קבוצה־החטוי מתחסלת, הוא חוזר למחנה ואנו שוב נמצאים יחדיו.

והנה הגיע קיץ של שנת 1943. אנו עובדים קשה בחפירה ובנית סכר על נהר ורטה. חיים כל הזמן בצוותא, מארגנים (בטוי שגור במחנות להשגת דבר־מה לקיום הנפש) יחד משהו לאכול ומתחלקים בפת־הלחם האחרונה עד לאותו רגע, כאשר מפקד המחנה מפריד ביניינו. הוא מיכאל שרטר חייב להישאר במחנה ואילו אותי עומדים לשלח. הוא מודיע למפקד על נכונותו ללכת יחד עמי. זה היה בתוך השבועיים האחרונים לפני שהובלנו ל-**אושביץ**.

ואמנם הגענו יחד ל-**אושביץ**, וגם כאן אנו עובדים את הכל בצוותא. אולם, כאשר שולחים אותנו למחנה „**בוז'נו**" אל טור־העבודה של „בארקנבאו" (בנית־צריפים). קובע ה־„קאפו" אותי לעבודת צפוי־גגות ואותו לעבודת מסגרות. וכאן קורה דבר משונה. המסגרים הפולנים — אסירים גם הם — מסרבים לקבל יהודי לקבוצתם ובלית־ברירה נשלח מיכאל שרטר ע"י ה־קאפו לעבודה קשה בסחיבת משטחי חול. הוא עובד ביחד עם אלוש דיאמנט. על עזרה כלשהיא וחלוצו מהמצב הביש אי־אפשר היה לחשוב כלל בתנאים ההם, כיון כל אחד מאתנו היה צפוי בכל רגע לסכנת מוות.

מהעבודה הקשה והמפרכת הוא נופל למשכב. וזה היה הדבר האיום ביותר בשביל אדם בזמן ההוא, משום שלא הייתה לו כל אפשרות להחלים. לא היה בנמצא אוכל כלשהו ואף לא תרופות. אך למרות מצבו הקשה, כאשר הבאתי לו פעם מעט

אוכל שחסכתי מפי, הוא חילק אותו עם מיכל פודכלבניק ופעם שניה עם לייזר זילברברג ולאחר־מכן הצטדק בפני, שאינו יכול לראות כיצד הם גוועים ברעב. ובינתיים הוא דעך בעצמו. לפתע פתאום, נדמה היה, כי הוא נושע. הוא נשלח בתור מסגר לפירמה בשם „דונרסמרק", אך היש מתברר שאינו מועסק במקצועו, כי אם בסחיבת קונסטרוקציות — ברזל כבדות. בקור העז והחותך. הידים קופאות ונדבקות לברזלים. ואז קורה לו האיום מכל. לפתע נשמט גוש ברזל וצונח על רגליו. הוא נלקח לאזור החולים. זה משפיע בצורה קטלנים על מצב רוחו. הוא נעשה אדיש והיאוש משתלט עליו לחלוטין, משום שלא הייתה, כאמור, כל אפשרות להגיש לו מזון כל שהוא או עזרה רפואית.

אני נזכר, שהבאתי לו פעם קערה עם אוכל והוא אף סרב לקבלה באומרו: „לי זה לא יואיל ואילו לך זה יחסר".

לאחר — מכן, הוא נרשם בהכרה מלאה ל־„ריקטרנספורט" („מסע לאחור" אשר פרושו בלשון המחנה היה „מסע אל תאי־הגזים"). עוד זכור לי, שפעם באתי אליו, לפנות ערב, לבקור באזור־החולים והוא פונה אלי ואומר, כי בקרוב מאוד הוא ישתחרר מכל התלאות והיסורים והוא מגיש לי חפיסת „מכורקה" (טבק גס), אשר שלף מתוך „רכושו" בפולטו אגב־כך את המלים האלה: „תקנה לך בזה לחם, לי זה לא יהיה נחוץ שם..."

למחרת, כאשר שוב באתי לבקרו, לא מצאתיו יותר. הוא נלקח, בתוך קבוצה של יהודים תשושים ונחשלים — וביניהם גם מספר אנשי־קולו כגון: ראובן חיים, וואלוש זלמנוביץ ועוד אחרים — אל תאי־הגזים.

והנה הוא עומד כרגע לפני הי וקים עם בלורית ראשו הזהובה ועיניו התכולות השוחקות. אמנם כחוש הוא מאוד בגופו וסמנים של סבל רב טבועים בפניו, אך הוא חי. והשמחה גדולה. מתחבקים כל בלבביות. פתאום הושלך הס וחיליק שרטר מתחיל לספר את ספורו המופלא על אודות „תחית־המתים" שלו.

...את כולם דחפו — דחקו בכוח לתוך האמבולנס עם הצלב האדום. הנהג, מאנשי ה־ס.ס., היה שיכור והוא טרק את הדלת ונסע. שומרים אחרים לא התלוו למסע. לשם — מה היו נחוצים שומרים — כלום פחד הוא שהיהודים יברחו לו? אלה בפנים, אשר פרפרו עדיין והיו מסוגלים להעלות מחשבה במותם. היו בין כה אדישים לכל וכאילו משוחררים לחלוטין מסבלותיהם. אחד מהם ספר בלי הרף את הרגעים ומלמל: „עוד מעט ואהיה ביחד עם אשתי האהובה"...

כנראה, שהנהג במקום לפנות מהכביש הראשי שמאלה, אל תאי־הגזים, אשר בבירקנאו, המשיך לנסוע ישר ל־אושביץ, לאזור החולים. ומכיון שזה היה בשבת בערב ולא היה בנמצא איש ה־ס.ס. במקום, התפרץ הנהג בשטף של צעקות וגדופים על הרופאים — האסירים והחובשים בלשון ה־ס.ס. שלו: „להוריד את הצואה"! הרופא ניסה להסביר, כי „הסחורה" אינה מיועדת לכאן, אך ההוא לא רצה לשמוע ורק צווה: „להוריד"!...

בתוך ההמולה וההתרוצצות הזו הופיע לפתע חובש, בחור מ־קולו בשם יושע ראוך. בראותו את שני חבריו, שרטר וזלמנוביץ, הוא התקשר מיד עם הרופא הראשי, ואלנטין, אסיר אף הוא, אשר היה בזמנו רופא במחנה היהודים, „שטיינך" ב־פוזן. הרופא ציווה בו־במקום להוציא את שניהם מהקבוצה של המובילים למוות ולהכניסם למבנה, אשר בו שכבו חולים אחוזי חום וקדחת. יושע ראוך (החובש) אף דאג לכך, שהם יקבלו טפול מיוחד ותוך מספר שבועות חזרו שניהם לאיתנם. הם הועסקו לאחר־מכן כאינסטלטורים — שרברבים במחנה־החולים ב־אושביץ עד ינואר 1945. אז החלה ה־„אבקואציה" המפורסמת לזוועה וצעדי־המוות הידועים והאסירים הובלו בדרכים — לא־דרכים עד לעמקה של גרמניה.

אי־שם ליד מינכן הגיחו פתאום מטוסים אמריקניים והפציצו את הרכבת. הרוגים פצועים, זעקות ואנחות אימים. על ידו שוכב פצוע ומתחנן למעט מים. מיכאל שרטר קופץ מהקרון עם ספל בידו לחפש מים. הוא מגלה קטר הפוך ומצנור הקיטור מטפטפות טפות מים. בלי שהות זוחל הוא אל מתחת לקטר ואוסף את הטפות לתוך הספל. בתוך־כך מגיחים האוירונים שנית, בטיסה נמוכה מאוד. צרור יריות פולח את האויר והוא מרגיש חבטה חזקה בזרועו ורגלו. הוא רואה כיצד הדם נוזל מידו, מרגיש חמימות מוזרה ומיד לאחר־מכן־סהרור וערפל בראשו... והוא נשאר שרוע בחוסר הכרה.

כשהתעורר, מצא עצמו שוכב בתוך מיטה צחורה, ידו ורגלו חבושות, מעליו רכונים רופא ואחות ובהיוך מלבב על שפתיהם פולטים: „תודה לאל, האיש ניצל".

...אותה עת, שהרכבת הופצצה, נכנס הצבא האמריקאי לתוך העיירה, כאשר נודע להם, שלא הרחק ישנם פצועים בתוך קרונות — הרכבת, ציוו תיכף על כל הגרמנים, אזרחים, רופאים והסגל הרפואי של בית־החולים המקומי, לחוש ולהציל מה שניתן וכך הם נתקלו גם במיכאל שרטר. באותו מקום שהוא שכב חסר־הכרה. הוא נלקח מיד לבית־החולים, נותח וכעבור זמן־מה, כשהזרה אליו הכרתו, סיפרו לו את הקורות אותו.

מספר חדשים הוא שכב שם עד שחזרו אליו כוחותיו. אחדים מאנשי־קולו, אשר נקלעו לסביבה ההיא, נודע להם על מקום הימצאו והם הביאוהו לעיירה ויידן. אולם בכך עוד לא תמה דרכו רבת־היסורים. פעם, עת שהה אצלי בבקור למספר ימים, ביחד עם בחורה מ־קולו, הוא לקח עמו חבילה של בגדים ומזון — דבר שהיה אסור, לפי החוקים המשונים ששררו אז — נתפש והושם במאסר. הושיבו אותו במבצר־לנדסברג המפורסם, אשר בו ישב היטלר ימח שמו, בטרם עלה לגדולתו. אחרי מאמצים רבים שחררוהו והוא שם את פעמיו ל־פרנקפורט — ציילסהיים, אולם מזגו חסר־המנוחה אינו מניח לו לשבת במקום והוא יוצא לדרך בתוך קבוצה במטרה להבריח את הגבול ל־איטליה. כפי הנראה רצה להתקרב יותר ל־ארץ ישראל, להיות קרוב יותר לאחותו אשר בארץ.

הוא שהה זמן־מה ב־מילנו. נדמה לי, שעבד כמדריך למסגרות בבית־ספר

של „אורט". כשהתחילו להפליג אניות — ההעפלה הוא נסחף עם הזרם והתלהבות הכללית ועולה לאחת האניות, אשר מפליגה לארץ־ישראל. הייתה זו האניה „אלטלינה" הידועה לעגמה.

כאן בארץ הוא מנסה לבנות את חייו מחדש. הוא פותח ביפו, יחד עם שותף, חנות ובית־מלאכה לתקון אופניים ואופנועים ואחרי כשלונות אחדים נתקף ע"י מחלה ונופל למשכב. מתחילים להופיע אצלו סמנים של מחלת־לב רצינית. וכך הוא מתייסר במשך שנים. פעם בבית־חולים ועתים בבית.

בפעם האחרונה, עת בקרתי אצלו — זה היה בחג הסוכות מיד אחרי מלחמת ששת־הימים — הוא היה כבר חולה אנוש. הוא התאונן בפני על מצבו הקשה ואמר, כי אימת — המלחמה גרמה להרעה במצב בריאותו.
הוא מתייסר במשך שנים.

ב־30.11.67 (כ"ז בחשון תשכ"ח) לוינו אותו בדרכו האחרונה למנוחת עולמים. לפני שנים אחדות, כשהיה עוד בחיים, תכננתי להעלות על הכתב את ספור „תחית־המתים" המופלא שלו, אך בכל פעם שבאתי לביתו על מנת לשאלו ולהבהיר אי־אלה פרטים באופן ברור ומדוייק יותר, הייתי מוצאו שוכב במיטת־חליו ולמרות זאת קבל את פני בחיוך על השפתיים. אני הייתי משתדל לעודדו ולרומם את רוחו בספורים עליזים ודברי־בדיחה, אולם לא אזרתי עוז לשאלו על התקופה הטראגית ההיא.

ייתכן מאוד, ששכחתי משהו בתאור המאורעות והמקרים, או שטעיתי ופגמתי בפרט מסויים, אחרי שחלף זמן כה רב מאז שמעתי לראשונה מפיו את הספור...

אם אמנם שגיתי בפרט זה או אחר אני מבקש ממך, כמנהג גוברין יהודאין:

סלח־נא לי ומחל לי!

יעקב מאנטשיק

אין לויף פון די יארן זענען פיל דעראינערונגען און איבערלעבונגען אפגעווישט געווארן פון זכרון, טראָץ דעם וואס די תקופה מיט אירע פערזענלעכע און אלגעמיינע ליידן האט זיך איינגעשניטן אין גוף און אין דער נשמה ביז די טיפסטע טיפענישן און וועט אונדז באגלייטן ביזן לעצטן אטעם־צוג.

וואס אן אמת, דארף מען פארגעסן, מ׳מוז פארגעסן און מ׳טאר זיך נישט כסדר ארומטראגן מיטן וויי און צארן פון אמאל. אזוי פירט זיך שוין די וועלט, אז וואס די ערד פארדעקט ווערט פארגעסן פון די הערצער, כאטש עס איז שמערצלעך.

אבער פון צייט צו צייט טויכן אויף אין זכרון, אפטמאל קעגן דיין ווילן, ווי אויפגעצוואונגענע, עפיזאדן, בילדער, וואס שניידן זיך אויס פון דער פאר־נעפלטקיט און שטעלן זיך פאר דיינע אויגן אין איין גאנצעס און גרויליקעס, וואס מען וויל פארגעסן, אבער עס וועקט און מאנט, אז מען זאל נישט פארגעסן.

איך וויל דא, מיט דעם וווייטער דערציילן, אפגעבן כבוד עטלעכע קאלער יידן, קדושים וטהורים, וועלכע זיינען אומגעקומען אין יענער מוראדיקער און טרויעריקער תקופה.

געווען אין קאלא א ייד מיטן נאמען יעקב מאנטשיק. געשטאמט האט ער פון קאנין, דוכט זיך. געווען איז ער פון פאך א קישקע־מאכער. א ייד א בעל־פרנסה און אפשר אויך א שטיקל גביר. געוואוינט האט ער אויף דער בלאנקאווא גאס. ערגעץ ביים שעכט־הויז האט ער פארמאגט אן אייגן הויז. איך געדענק נישט וויפל קינדער ער האט געהאט, אבער איין טאכטער, די עלטסטע, האב איך געקענט. זי איז געווען א שילערין אין דער „יבנה״־שולע. א זייער שיין און חנעוודיק מיידל. דער ייד האט געפירט א בכובדיק לעבן. געווען אין דער הנהלה פון דער „יבנה״־שולע, א מיטגליד אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע און געהאט אן אפענע האנט אין צדקה. מיט איין וואורט — ער האט געפירט א שיין און באלעבאטיש לעבן.

דעם אמת זאגנדיק האב איך מיט אים קיין ספעציעלע מגע ומשא נישט

געהאט. ער איז געווען עלטער פון מיר און געשעפטלעך ווייט פון אונדזער שטאנד, א חוץ וואס פון צייט צו צייט האבן מיר געדאוונט צוזאמען אין דער „אגודת־ציון", א שולעכל, וואס האט עקזיסטירט ביי דער „טאניע־קוכניע".

אין לאגער זיינען מיר געגומען געווארן צוזאמען. ער האט געארבעט זייער שווער און אין איין גרופע מיט פּיל ייִנגערע פון אים. נאך עטלעכע וואכן פון געפינען זיך אין לאגער, וועו עס איז קלאר געווארן, אז דער עסק איז נישט אויף 3 מאנאטן, ווי די דייטשן האבן אונדז אייִנגערעדט ביים אוועקשיקן, און עס האבן אנגעהויבן פאלן די ערשטע קרבנות, האט דער „יידן־עלטעסטער" קויפמאן־מיכאלאוויטש מיט זייִנע געהילפן אנגעהויבן טראכטן, ווי אזוי צו פארלייכטערן דאס לעבן פון די אייִניקע עלטערע מענטשן, פיזיש שוואכערע. און ווי עס פירט זיך געווייִנלעך אין אזעלכע פאלן — אנגעהויבן פון נאענטע און באקאנטע.

גראד איז אונטערגעקומען א געלעגנהייט, וועו דער לאגער־קאמענדאנט האט פארארדנט דאס די יידן מוזן זיך אליין באדינען אין אלע שטחים, האבן זיי אים פארגעלייגט צו שאפן א ווארשטאט, ווו עס זאלן געגייט און רעפארירט ווערן די מלבושים, וועש, שיך און טרעפעס פון די ארעסטירטע, ווי אויך, אז דאס באדינען די בארָאקן זאל געמאכט ווערן דורך די פאראנענע טישלערס, שלאסערס און בלעכערס (דעם פאל דערמאן איך ברייטער אין קאפיטל תחית המתים).

נאך דעם ווי דער דייטש האט באווילִיקט, האט זיך געשאפן דער, דורך מיר שוין דערמאנטער, ווארשטאט פון די שניידערס מיט זלמן־יוסף גערמאן און אהרן בראם בראש, אין וועלכן עס האבן געארבעט בי א 10 מאן. אינעם שוסטער־ווארשטאט האבן געארבעט: מאיר חיים, דוד ליפנאווסקי, משה לעווקאוויטש און נאך אייניקע יידן פון איזשביץ און טורעק. און צווישן די טרעפעס־מאכער האט זיך געפונען בעריש קעניג מיט זיין זון. אויך זענען געווארן באשעפטיקט שלאסערס, טישלערס, בלעכערס, וואסער־אינסטאלאטארן, א.א. צווישן וועלכע עס האבן זיך געפונען א 4 מאן פון קאלא. עס איז אויך געווארן געעפנט א וועשעריי צו וואשן די בגדים פון די ארעסטאנטן און אלס וועשער זענען באשטימט געווארן יעקב מאנטשיק, מיט סינע ראטבארט, אהרן ראטבארטס זון. זיי האבן די וועשעריי געפירט זייער גוט. יעדער פון אונדז האט אריינגעגעבן זייִנע שמוציקע בגדים פון דער ארבעט און זונטיק האט ער באקומען אנדערע, רייִנע.

מיר, די אזוי גערופענע „לאגער־קאַלאַנע" האבן דאן, פון זייט דער גרינדונג פון די ווארשטאטן, געווואוינט צוזאמען אין א באזונדערן בארַאק (צימער). יעדן אוונט פלעגן מיר קאכן צוזאמען, אויב עס איז נאר געווען וואס. עס זענען אבער געקומען צייטן, וועו דער נייער „יודען־עלטעסטער" האט פארבאטן צו קאכן צוליב זיינס א משוגעת, וואס איז ארויסגעדרונגען פון רשעות און סאדיזם און ספעציעל אין די זומער־חדשים, וועו מ'האט נישט געהייצט אין די בארַאקן. דאן האבן מיר זיך געווענדעט צו מאנטשיקן און ער האט אונדז דערלויבט קאכן אין געהיים

אינעם אויוון פון זיין וועשעריי, וואס האט כמעט תמיד געברענט. דאס האט געמוזט ווערן געמאכט שטרענג קאנספיראטיוו און איז געווען פארבונדן מיט געפאר פאר אים און אויך פאר אונדז. אבער, זייענדיק א גוטער מענטש, האט ער יעדן געהאלפן ווי ווייט ער האט געקאנט.

אנהויב 1943, ווען דער לאגער „רעמו" איז געווארן אויפגעלייזט און מען האט אנגעהויבן צו צעשיקן די מענטשן אין אנדערע לאגערן, האבן מיר, די „לאגער־קאלאנע" — אן ערך 30 מאן — זיך געהאלטן צוזאמען, ווי ווייט מיר האבן געקאנט. דאס האט געדויערט עטלעכע חדשים. אבער אין חודש אב, צוויי וואכן אריידער מ׳האט אונדז געפירט קיין אוישוויץ, זענען מיר געבראכט געווארן אין לאגער „האמאן" (פויזן). אויפן צווייטן טאג פון אונדזער אנקומען אהער איז פלוצים מאנטשיק קראנק געווארן. ער האט באקומען גרויס פיבער און געלעגן ממש אויפן טויטן־בעט. מיר האבן געזען ווי דער מענטש צאנקט און זיין מצב פארערגערט זיך פון שעה צו שעה. עס איז אונדז געווארן שווער אויפן הארצן. מיר האבן זיך די גאנצע צייט געהאלטן צוזאמען און דא פלוצים זאל ווידער אייגער פון אונדז ווערן אוועקגעריסן. די „מעדיקאמענטן", וואס ער האט באקומען פון דער „קראנקן־שטובע" האבן קיין גרויסע ווערט נישט געהאט און אים ווייניק וואס געקענט העלפן.

אין א געוויסן טאג, ווען מיר האבן זיך אומגעקערט פון דער ארבעט, רופט ער צו זיך 2 חברים פון אונדז און זאגט מיט א שוואכער שטימע:

— חברים, איך שטארב. איך האב דא א פארמעגן נאך פון דער היים. נעמט דאס און איר וועט האבן מיט וואס צו קויפן עסן, בכדי איבערצוהאלטן.

ער נעמט ארויס א פעקל. אין וועלכן עס האט זיך געפונען 500 פונט שטערלינג, ד.ה. 5 פאפירלעך צו הונדערט פונט און נאך עטלעכע פאפירלעך צו 20 דאלאר. אלעס צוזאמענגעפרעסט אין א קליין, דין פעקעלע. אונדזער חברה האט דאס נישט געוואלט נעמען, נאר אים געטרייסט, אז ער וועט געזונט ווערן און וועט עס נאך קאנען פארנוצן. און ווי עפעס א נס איז געשען מיט דעם מענטש. עס איז אים פלוצים געווארן בעסער און נאך עטלעכע טעג איז ער געווארן געזונט. צו קיין ארבעט האט ער שוין נישט באוויזן צו גיין, ווייל אין צווישן האט מען אונדז געפירט קיין אוישוויץ.

ווען מ׳האט אונדז אריינגעפירט אין בירקענאו, נאכן אדורכגיין די סעלעקציע ביי דער באן (דאס איז, נאטירלעך, א קאפיטל פאר זיך) האט מען אונדז אריינ־געפירט אין א באראק, געהייסן זיך אויסטאן נאקעט און אוועקגעבן די זאכן. נאטירלעך, אז יעדער האט געהאט עפעס איינגענייט, אדער פארשטעקט. האט מען דאס אויף שנעל ארויסגענומען און געהאלטן אין האנט. נאכן צונעמען די זאכן האט מען אלע געשטעלט אין איין זייט. אין מיטן זענען געשטאנען די ס.ס.־לייט מיט די קאפאָס און באפוילן יעדן איינעם באזונדער אדורכגיין

און אריינלייגן אין א שאכטל, וואס איז דארט געשטאנען צוגעגרייט פאר דעם צוועק, גאלד, זילבער אדער אנדערע ווערט־זאכן, וואס איינער האט געהאט. זיי האבן אנגעפאנגען מיט אזא מין א מין געמויערטן פאדיום, געקוקט אין מויל, אין די הענט און אין אנדערע טיילן פון קערפער, אויב מ׳האט עפעס נישט אויסבאהאלטן (אויף אזא אופן האבן זיי געזוכט אויך ביי פרויען). און ווען זיי האבן פעסטגעשטעלט, אז ער האט מער גארנישט — געהייסן אים גיין אויף דער צווייטער זייט.

מאנטשיק האט געזומען דאס דינע פעקעלע און האט עס צוגעקלעפט צו דער פאדעשוע פון פוס מיט א שטיקל ווייך געמאכט ברויט, וואס די מענטשן האבן דארט געמוזט אוועקווארפן. און אזוי איז ער אדורך די „אונטערזוכונג״ אויף דעם מויער־פאדיום. קלאר, אז קיינער האט אין יענע מינוטן נישט געטראכט וועגן זיין געלט. אבער וועו די ליבער־באנדיטן האבן זיך אפגעטראגן, האט מאנטשיק אין דער שטיל א שעפטשע געטאן:

— חברה, דאס געלט איז דא. מיר וועלן האבן אדורכצושלעפן די שלעכטע צייט.

אזוי האט מען אונדז דארט געלאזט שטיין א גאנצע נאכט נאקעט אינעם בארק, דערנידעריקטע און דערדריקטע. עס איז געווען קאלט. איינער האט זיך געטוליעט צום צויטן. א טייל האט זיך אנידערגעזעצט, אדער אוועקגעלייגט אויפן בעטאן און פון מידקייט און שרעק אנטשלאפן געווארן.

איך ווייס נישט געווי און אויך קיינער פון אונדז האט נישט געוואוסט געווי, וואס עס איז דאן געשען. אין מיטן דער נאכט האט מען דערהערט א מוראדיק געוויין און געשריי. אלץ האט זיך געשטופט מיט שרעק און ציטער, מיט געוויין און געשריי צו דער טיר. מיר האבן געהאט דאס געפיל, אז מען וויל אונדז פירן צום פארגאזן. ביי דער טיר זענען געשטאנען קאפאס מיט שטעקנס אין די הענט און האבן געשלאגן און צוריקגעשטויסן די מענטשן אין בלאק. זיי האבן אפילו אונדז געפרואווט לערנען הלכות גוטע דערציאונג און געשריגן, דאס מיר זענען ווילדע מענטשן און ווייסן נישט ווי מען דארף זיך אויפפירן א.ד.גל. אין דער דאזיקער מהומה האט מאנטשיק פארלוירן דאס פעקעלע מיטן געלט. וועו עס האט זיך בארואיקט האט ער אונדז גלייך וועגן דעם דערציילט און מיר האבן געזומען זוכן אומעטום, וואו עס האט נאר געקאנט זיין א פארדאכט, אז דאס פעקעלע איז פארשליידערט געווארן, אבער ליידער גארנישט געפונען.

שפעטער האט מען אונדז צוזאמען געשיקט אין לאגער „יאוואזשנא״ און מיר זענען אריינגעפאלן אין פארשיידענע „ארבעטס־קאמאנדאס״. די צרות און פיין זענען דארט געווען אזוי גרויס, יעדער פון אונדז איז געווארן אזוי געיאגט און געטריבן, דאס מ׳האט קיין צייט נישט געהאט זיך צו טרעפן אייגער מיטן צווייטן, א הוץ וועו מען האט געארבעט צוזאמען.

איינמאל, דעם ערשטןווינטער, דוכט זיך איז דאס געווען, ווען מיר האבן געשפאנט פון דער ארבעט און אריינמארשירט צו פינף אין א ריי אין לאגער און ביים טויער זענען געשטאנען די ס.ס. און געציילט די „סחורה". ביי אדורכ־מארשירן האבן מיר געזען דארט ליגן די אפגעשטאנענע „פערד", וואס מ'האט צוריק געבראכט פון דער „בוי־שטעלע", ווייל זיי זענען געפאלן פון די כוחות אין משך פון טאג און מען האט זיי, לויטן רעגולאמין, געמוזט טראגן די ערשטע און אוועקלייגן ביים טויער צום ציילן, בכדי די צאל זאל שטימען (דאס האט געהייסן דייטשע פינקטלעכקייט), האבן מיר צווישן די האלב און גאנץ טויטע דערזען ליגן אויך יעקב מאנטשיק.

לויט ווי מען האט מיר דערמאנט, האט אין יענעם טאג א ס.ס.־מאן, דער טרויעריק־בארימטער מארקאוויטש, אים דערהרגעט אויף דער „בוי־שטעלע". ערשט די טעג האט מען אט דעם ס.ס.־מאן געכאפט אין עסטרייך און געשטעלט צום געריכט. איך און נאך עטלעכע קאַלער יידן האבן אפגעגעבן דערקלערונגען פאר דער פאליציי וועגן די גרוילטאטן פון דעם ס.ס.־מאן און אויך וועגן דעם פאל מאנטשיק.

נאכן אריינקומען אין לאגער און אדורכגיין דעם אפעל פארן אייגענעם בלאק (אזא איז געווען די פראצעדור) זענען עטלעכע מאן צוריק געגאנגען צום טויער, בכדי אויפצוזוכן וועמען א נאענטן. עס איז שוין אבער דאַרט קיינער מער נישט געלעגן.

אברהם לאכמן

אברהם לאכמאן, בעריש לאכמאנס א זון, געווען א טייערער און איבער־געגעבענער פריינט. ער האט געוואוינט אלע יארן אין קאליש און געווען דארט אן אדמיניסטראטאר פון הייזער, ווי אויך א שטיקל ווינקל־אדוואקאט, א געביל־דעטער, פעאיקער, זייער פינקטלעכער און ציכטיקער מענטש.

באלד ביים אויסברוך פון דער מלחמה איז ער מיט זיין פרוי און קינדער געקומען פון קאליש קיין קאלא צו זיינע שוועסטערס און משפחה.

צוזאמען האט מען אונדז געגומען אין לאגער. מיר האבן זיך ביידע געפונען אין איין „שטובע" און אויך געשלאפן אויף איין געלעגער און פארבליבן נאענטע פריינט ביז מ'האט אונדז צעשיידט, ווען דער לאגער „רעמו" איז אויפגעלייזט געווארן, טראץ דעם וואס ביזן אנקומען אין לאגער האב איך אים נישט געקענט, ווייל — ווי געזאגט — האט ער נישט געוואוינט אין קאלא און איז אויך געווען עלטער פון מיר.

געארבעט האבן מיר, ווי ווייט איך געדענק, שטענדיק צוזאמען. ער איז געווען א גוטער ארבעטער, נישט אפגענארט און נישט געוואלט, אז א צווייטער זאל ארבעטן פאר אים. זיין זעלבסט דיסציפלין און חוש פאר יושר האבן אים נישט דערלויבט צו שווייגן, ווען עמעצער האט געפרואווט אפנארן אין דער ארבעט אויף יענעמס חשבון. ווייל אויב 3 מאן האבן געשיט א „לארקע" זאמד און איינער האט אפגענארט, האבן דאך די אנדערע געמוזט ארבעטן פאר אים. דאס האט ער נישט פארטראגן.

עפעס א גליקלעכער צופאל — די „וואך־קאמאנדא" האט באדארפט א בוכ־האלטער. קויפמאן־מיכאלאוויטש האט פארגעשלאגן דעם דייטשן לאגער־קאמענ־דאנט אים, — און לאכמאן איז געוואארן הויפט־בוכהאלטער פונעם לאגער. ער איז געזעסן אין דער „שרייב־שטובע" און דארט אלץ געפירט: דעם ארבעטס־רעגיסטער, לויפנדע ענינים פאר דער קאמענדאנטור, ווי אויך די אפראוויזאציע־בוכהאלטעריע.

פארשטייט זיך, אז אויפן פאפיר האט אלץ געמוזט שטימען. ער האט געמוזט

אונטערשרייבן די ליפער־שיינעז פונם פראוויאנט פארן לאגער, וואס איז קיין מאל נישט אנגעקומען, ווייל די לאגער מושלים, דייטשן און פאליאקן, האבן דאס פריער פארקויפט אויפן שווארצן מארק. ביינאכט, אויפן געלעגער, האט ער שטענדיק מיט ווייטיק מיר דערציילט, וואס דא קומט פאר.

לויט א פאראדנונג פונם לאגער־פירער האט ער אין לאגער באקומען דאפלט עסן, א חוץ פראוויאנט, וואס עס האט אים צוגעטיילט דער לאגער־קאמענדאנט און אויך די וואכמענער פאר פארשיידענע ארבעטן, וואס ער האט פאר זיי געמאכט.

ווי געזאגט, זענען מיר געשלאפן צוזאמען. און שפעטער איז אויך צוגעקומען א דריטער: קראשניעווסקי, וועגן וועלכן איך דערצייל באזונדער אויף א צווייטן פלאץ. אברהם לאכמאן האט דעם באקומענעם פראוויאנט געבראכט צו אונדז אויפן בעט. איך האב צוגעמייסטרעווועט א בלעכענע קוך און שפעט אין אוונט פלעג איך אפקאכן אן עסן פאר אלע דריי, וואס האט דאן, אין יענע באדינגונגען, געהאט ממש טעם גן־עדן. דערנאך, וועז מיר האבן ארומשפאצירט אויפן הויף פונם לאגער (וועז מיר האבן נישט באדארפט אויפשטיין פרי און גיין אויף דער „בוי־שטעלע", האבן מיר זיך געקאנט דערלויבן דעם לוקסוס צו שפאצירן און גיין שלאפן שפעטער) האט אברהם לאכמאן געוועבט א זשלום און געפלאנט וואס ער וועט אלץ טאן און ווי ער וועט זיך נוהג זיין נאך דער באפרייאונג. אזוי האט זיך עס געפירט ביז ענדע מערץ 1943, וועז אונדזער לאגער „רעמו" איז אויפגעלייזט געוואָרן.

לאכמאן האט נישט געוואלט גיין מיט אונדז, די 31 מאן פון ווארשטאט און לאגער־אדמיניסטראציע, ווייל זיין עלטערער ברודער, וואס איז געווען סאניטאר אין לאגער „שטיינעק", איז געוואָרן איבערגעפירט קיין לעשנא — האט ער געפועלט ביים לאגער־קאמענדאנט צו גיין צוזאמען מיטן ברודער.

א קנאפ יאר שפעטער, אין ק.צ. „יאוואשנא", צוריק קומענדיק פון דער ארבעט פארנאכט, האבן מיר זיך דערוואוסט, אז מ׳האט געבראכט א „צוגאנג", א טראנספארט „העפטלינגע" (ארעסטאנטן), אפגעשטאנענע, פון הויפט־לאגער אוישוויץ צו אונדז אויף „לייכטע ארבעט".

וועז איך בין אהין געקומען צום בלאק, פאר וועלכן די ניי־אנגעקומענע זענען נאך געשטאנען, האב איך דערזען צווישן זיי אברהם לאכמאן. דאס איז שוין אבער געווען א שאטן פון א מענטש, א פולשטענדיקער „מוזלמאן". מ׳האט אים צוזאמען מיט דער גאנצער גרופע געשיקט צו אונדזער בוי־שטעלע „בארַאקענ־באו", צו אונדזער קאפא, אלס אפגעשטאנענע. זיי האבן א ביסל געשיט, א ביסל געטראגן און א ביסל געקערט. שוועד צו שילדערן דאס בילד, ווי גרופען צו צען, האלב טויטע מענטשן, האבן געטראגן דרענגער, ציגל, אדער שטיינער, טראט נאך טראט, איינער נאכן צווייטן, אפאטיש, אויסגעלאשן, לעבעדיקע מתים. נאך זיי איז געגאנגען א זאטער שגץ מיט א שטעקן אין האנט, געשריגן און געיאגט און א פאר קלעפ אויך נישט געזשאלעווועט.

איך האב אים געהאלפן מיט וואס איך האב נאר געקענט. איך האב אפילו געבעטן אמאל דעם אונטער־קאפא, א באקאנטן שגץ, ער זאל מיין פרייַנט געבן א לייכטערע ארבעט. ער האט מיר דאס צוליב געטאן און האט אים באשטימט אלס „פאראַרבייטער" איבער צען מאן: האט אים געגעבן א שטעקן אין האנט און באפוילן, ער זאל צוהיטן און אונטעריאגן זייַנע מענטשן, זיי זאלן אויסגראבן עפעס א גרוב.

וועו איך בין פארנאכט צוגעגאנגען צו דער גרופע, בכדי צו זען ווי עס גייט אים, האט מיר דער קאפא דערציילט, דאס די צען מאן האבן גארנישט געטאן, נאר דער „פאראַרבייטער", וועלכן איך האב רעקאמענדירט, האט אליין געארבעט און די מענטשן נישט געיאגט. פארשטייט זיך, אז צומארגנס האט ער שוין דעם „פאסטן" נישט געהאט.

נאך א שטיקל צייט האט מען אים איבערגעפירט אין בלאק 11, אין וועלכן עס זענען געלעגן די אלע אפגעשטאנענע, קאנדידאטן פאר די גאז־קאמערן. דאן זענען דארט געלעגן נאך קאַלער באקאנטע יידן און געווארט אויף דעם זעלבן גורל: לייבל לוקסענבורג, יעקב מענכע, מאיר שטייער, חיים שאלאדאווסקי, דער געלער שאפשאוויטש, לייזער זילבערבערג און נאך און נאך פיל אנדערע, וועלכע איך געדענק שוין נישט.

איך בין נישט געגאנגען דארט אים באזוכן. מיט וואס האב איך געקאנט קומען צו אזוי פיל נאענטע באקאנטע? און וועו האט געהאט כח צו זען אזוי פיל באקאנטע אויסגייענדע לעבנס?

דערפאר בעט איך שטענדיק ביי זיי אלעמען: זייט מיר מוחל!

ר׳ יחזקאל אדלער

דער ייד, וועמען איך ווידמע די דאזיקע שורות, האט נישט געשטאמט פון קאַלא און מעגלעך, אז עס האט קיינער אין אונדזער שטאט זיין משפחה נישט געקענט. איך וועל אבער מקיים זיין דעם פסוק: „ואהבתם את הגר...״ און דערמיט אויך דערמאנען מיט כבוד און דרך־ארץ די דאזיקע אייגנארטיקע געשטאלט.

זיין נאמען איז געווען ר׳ יחזקאל אדלער. ער האט געשטאמט פון קשעמעניעץ־פאדאלסק. אין יאר 1938, ווען לויט דער איניציאטיוו פונם גמינע־קאמיסאר איגנאץ בארנשטיין, איז אנגענומען געווארן אלס חזן משה ענגעלשטיין פון פשעמישל, האט ער אראפגעבראכט, צוויי וואכן פאר די ימים־נוראים, דעם דיריגענט יחזקאל אדלער, כדי ער זאל אנפירן מיטן כאר. פון דאן אן איז ער שוין פארבליבן אין קאַלא.

ער איז סטאביל איינגעשטאנען ביי דער משפחה ביעלאווסקי (וואס האט געהאנדלט מיט פעלצן) אויף דער בלאנקאווא גאס און דארט אויך געהאט זיינע קעסט.

איר קענט זיך לייכט אויסמאלן ווי בריט ער האט געלעבט, וועו זיין גאנצער קיום איז געווען פונעם שול־געהאלט. טראץ דעם אבער, האט זיך די משפחה ביעלאווסקי באצויגן צו אים מיט כבוד און דאס האט אין א גרויסער מאס געלינדערט זיין נויט.

געווען א שטילער ייד, א באשיידענער און א גרויסער מוזיקער. אין זיינע יונגע יארן געווען דיריגענט ביי בארימטע חזנים, דארונטער ביי שערמאן אין אדעס.

אין קאַלא האט ער זיך באליבט געמאכט ביי אלע געואנג און מוזיק־מעלאמאנען. אפילו צו זיינע משוררים, צו וועלכע איך האב אויך געהאט דעם כבוד צו געהערן — איז ער געווען ערלעך, טריי און איבערגעבן.

מיטן אויסברוך פון דער מלחמה פארבלייבט ער אין קאַלא. די פאמיליע ביעלאווסקי האט אים ווייטער געהאלטן ביי זיך און נישט באזייטיקט. ער האט ביי זיי געוואוינט און געגעסן ווי פריער, טראץ דעם וואס קיינער האט פאר אים מער נישט געצאלט.

ווינטער, ענדע 1939, אין די ערשטע מלחמה חדשים, וועו דייטשע אפיצירן

זענען באפאלן יידישע הייזער, כדי צוצורויבן געלט, גאלד און ווערט־זאכן, זענען זיי צווישן אנדערע אויך אריין צו די ביעלאווסקיס אין שטוב. עס איז דארט געזעסן ר׳ יחזקאל אדלער. זיי זענען צוגעשטאנען צו אים און געפאדערט ער זאל זיי געבן געלט. וועז ער האט געענטפערט, אז ער האט נישט, האט איין דייטש ארויסגעכאפט צו אים דעם רעוואלווער און א געשריי געטאן:

— דו יודען־הונט, וועלכער ייד האט נישט קיין געלט?!

יחזקאל אדלער איז רואיק צוגעגאנגען, געעפנט די שאנק און געזאגט:

— דא, מיינע הערן, זעט... איך בין א מוזיקער. די שאנק איז פול מיט נאטן... האט איר שוין אמאל געזען א רייכן מוזיקער?.. דאס איז מיין גאנץ רייכטום.

דער דייטש האט זיך צעלאכט און געזאגט:

— יא, דאס מאל האט דער יודע רעכט.

און ער איז אוועק. אזוי האט ער אפגעראטעוועט די באלעבאטים.

וועז מען האט די קאַלער יידן געזומען אין לאגער, איז אויך ר׳ יחזקאל אדלער געווען צווישן זיי. ער האט געארבעט ביי די שווערסטע ארבעטן מיט זיינע לעצטע כוחות. און וועז קאַלער יונגעלייט, וואס האבן מיט אים צוזאמען געארבעט, האבן געפרואווט אים ארויסהעלפן אין דער ארבעט, אדער מיט א ביסן עסן — האט ער אפגעזאגט צו גענישן, באמערקנדיק דערביי:

— מיר וועט דאס שוין קנאפ העלפן. אבער איר, פארהאף איך, וועט בלייבן לעבן...

אין ווינטער 1942, וועז דער שגץ וואצעק מיט דער אפענער פלאטפארמע איז געקומען אין לאגער צוזאמענעמען די פארפרוירענע, טויטע גופים פון די וואס זענען אויסגעגאנגען (די פלאטפארמע איז שוין געווען א האלב־פולע מיט פארשטארטע, נאקעטע גופים פון די אנדערע לאגערן) איז דארט געלעגן אויך דער פארפרוירענער גוף פון יחזקאל אדלער, צוזאמען מיט נאך עטלעכע קאַלער יידן, צווישן וועלכע איך האב דערקענט: יוסף קאהן, יוסף העצקע און יצחק צארנדארף, טויבע די זאטלערינס זון.

זאלן די שורות זיין אן אנדענק נאך זייערע הייליקע נעמען. א טרער און נשמה־ליכט אויף זייערע קברים, וואס עקזיסטירן נישט.

דריי עמק-יידן פון קאלא

ווי פארשיידנארטיק איז געווען זייער לעבנס־שטייגער אויף דער פריי אין דער נארמאלער צייט, אזוי טראגיש ענלעך איז געווען זייער סוף אין לאגער „רעמו" (פויזן).

אט זע איך זיי פאר מיינע אויגן, ווי נעכטן וואלט דאס געווען.

לעווין, דער קליינער חיהלעס עלטערער זון, א חסידישער בחור, א נידעריקער, א שטילער, תמיד געשטאנען אין דער מוטערס קאלאניאל־קראם אויף דער גראדזקא גאס, אדער להבדיל, זיך געפונען אין בית־המדרש און אין חסידים־שטיבל. ערגעץ אנדערש האט איר אים נישט געטראפן.

צוזאמען זענען מיר געגומען געווארן דורך די דייטשן אין לאגער. דאס איז געווען אין אט דעם, שוין פיל מאל דורך מיר דערמאנטן, שווארצן שבת, דעם 21־טן יוני 1941.

די ערשטע זומער־חדשים האט ער זיך ווי עס איז געהאלטן, ווייל אזוי לאנג ווי די משפחה אין דער היים האט נאך עקזיסטירט און געשיקט פון צייט צו צייט א פעקל עסן, איז נאך געווען, ווי מען זאגט, האלבע צרות. אבער אין די ערשטע ווינטער־חדשים האט ער געגומען „אפשטיין".

איך געדענק נישט אין וועלכער קאַלאַנע ער האט פריער געארבעט, אבער שפעטער האב איך אים שוין געזען כמעט יעדן טאג אין לאגער א קראנקן, איבער־געבליבן אין לאגער און א סטאבילער אריינגייער אין קראנקן־רעוויר.

א צווייטער קאַלער ייד — הערש קריסטאל, געוואוינט פאר דער מלחמה אויף ווארשעווער פארשטאט, אויף דער שענקעוויטש אלעע, קעגנאיבער דעם שטאטישן פארק, אין גרויסן הויף, ביי טאבנער. די משפחה איז באשטאנען פון א מוטער און דריי זין. הערש איז געווען דער עלטסטער. ער האט זיך באשעפטיקט מיט תבואה־האנדל. אין קעגנזאץ צו זיינע צוויי אנדערע ברידער, איז ער געווען א שטילער, א באשיידענער בחור. צוזאמען מיט אונדז איז ער מגולגל געווארן אין לאגער „רעמו" און געארבעט אין דער 22־טער קאלאנע.

געווען א גוטער ארבעטער. געשיט פולע שפאדלעס זאמד און געהארעווען

מיט אייפער און ברען, בכדי די פוילישע און דייטשע מייסטערס זאלן צו אים קיין טענות נישט האבן.

אין די ערשטע ווינטער־חדשים איז ער אבער אפגעשטאנען און שוין געבליבן אין לאגער צווישן די „קלאפסעדרעס" (א לאגער־אויסדרוק, וואס האט באצייכנט אפגעשטאנענע און אפגעשוואכטע אין זייערע כוחות). ער האט אנגעהויבן ווערן א שטענדיקער „קליענט" ביי שלמה בייראך אין „רעוויר־שטובע"...

א דריטער ייד — נחום טרעגער. געוואוינט אויף דער זשעזשניטשא גאס, אין הויז פון פאלעק שולץ. געהאט האט ער א וואגן מיט א ווייס פערד און געפירט סחורות פון דער באן־סטאציע פאר די ניעוואלסקי און שיקעס געוועלב א.א., ווי אויך געפירט פעסער נאפט און הערינג פון שטשעצינסקיס מאגאזין צו פארשיידענע קרעמערס. ער האט געהערט צום קלאס אביונים־הארעפאשניקעס. געהאט א פרוי און עטלעכע קינדער, מיידלעך און יינגלעך. צוויי זיינע זין זענען מיר פארבליבן אין זכרון.

אייגער, דער עלטערער, מיטן נאמען פסח, וואס איז געווען באקאנט אין גאס צווישן דער יוגנט אלס „פסח טאבעלא". געגומען האט זיך עס דערפון, וואס ער איז געווען א גרויסער ליבהאבער פון פוטבאל און פארערער פון די פוטבאליסטן, כאטש אליין שפילן האט ער נישט געקענט. קוים האט באזוכט קאַלא א פרעמדע פוטבאל־מאנשאפט און די שפילער זענען, ווי געווייגלעך, איינגעשטאנען ביי יאזשוויגסקין אין האטעל, איז פסח געשטאנען ביי דער טיר די גאנצע צייט, ווי ער וואלט ווען היטן מ'זאל זיי, חלילה, נישט אוועקגענבענען. און דער עיקר האט זיך דער צונאמען „פסח טאבעלא" געגומען דערפון, וואס ער האט געדענקט אויף אויסנווייניק די טאבעלע פון די פוטבאל־שפילן אין גאנץ פוילן. ער איז אויך, דרך אגב, געווען א חבר פון דער יוגנט־באוועגונג פון די פועלי־ציון (לינקע) אין שטאט.

זיין קלענערער ברודער, א פארחלומט יינגל, מיט צוויי אויסגעדרייטע טשאפלין־שיך, האט ארומגעשמייעט איבער די גאסן און פארקויפט צייטונגען. אט אזוי פלעגט מען אים זען אין גאס מיט א פאק צייטונגען אונטערן ארעם ווי ער שרייט: „א סייגעץ — א צענער!" (דאס האט ער אויף זיין קינדישן לשון אויסגעשריגן דעם נאמען פון יידישן הומאריסטישן זשורנאל „דער סייגעץ").

נחום טרעגער האט אין לאגער געארבעט אין א גוטער קאלאנע, די 24־טע פון מאטל שווארץ, געארבעט ביי אינזש. נוימאן. אבער ער איז דאך שוין נישט געווען קיין יונגערמאנטשיק און די ארבעט, און דער עיקר, דער מאנגל אין עסן, האבן אים צוגענומען דאס רעשטל כוחות.

די דריי קאלער יידן, געדענק איך, האבן באקומען אויפן גאנצן קערפער אויסשלאגן און פאראונקלען פון שמוץ און אונטערדערנערונג.

שלמה בייראך פון קאַלא, משה קראקאווסקי און פעלדשער פאיענסקי, ביידע פון איזשביץ, האבן זיך מיט זיי מטפל געווען.

עס איז געווען א גרויליק בילד צוצוקוקן זיך, ווי שלמה בייראך האט ביי איינעם פון די דריי (איך בין צופעליק געווען אן עדות פון אט אזא סצענע) אריינגעשטופט אין די ראנעס לאנגזאם און געדולדיק מיט א פינצעטע לאנגע פאסן גאזע, ווי קנויטן, אייגעטונקט אין עפעס א פליסיקייט. לאנגזאם און לאנגזאם האט ער אריינגעשטופט די לאנגע פילמעטערדיקע שטיקער, פונקט אזוי ווי די ראנעס וואלטן געווען אומענדלעכע, אן א דנא. אין א פאר טעג ארום האט ער ארויסגעצויגן אט די לאנגע פאסמעס געלע, אנגעזאפטע מיט אייטער. און ווידער געדולדיק אריינגעשטופט פרישע קנויטן, אייגעטונקענע אין דעם היל־וואסער.

אין אנפאנג האבן זיי געשריגן פון ווייטיק און עס איז געווען נויטיק, אז מענטשן מיט א שטארקן כאראקטער זאלן זיי צוהאלטן די הענט, כדי דער סאניטאר זאל קאנען אויספירן זיין ארבעט. שפעטער, אבער, האבן זיי שוין נישט געהאט קיין כח צו שרייען. דאס פלייש איז געווארן צעפוילט פון א גאנגרענע און אפ־געטויט. זיי האבן אויפגעהערט צו פילן די שמערצן און מ׳האט שוין געקאנט מאכן מיט זיי, וואס מען האט געוואלט.

אזוי האט זיך עס געצויגן עטלעכע וואכן. זיי זענען שוין געווען אינגאנצן געשוואלענע און קוים זיך באווועגט אויף די פיס, ביז דער דייטשער געסטאפא־דאקטאר, זיבערט, האט זיך מרחם געווען אויף זיי און געשיקט אויף „ריק־טראנספארט" — צום טויט.

וועל איך ספעציעל דא עפעס דערמאנען וועגן דעם לעצטן — נחום טרעגער. דאס איז געווען ווינטער 42—1941. ער איז געלעגן אויף דער פריטשע א האלב־טויטער און ווען די חברה האבן זיך אומגעקערט פון דער ארבעט, פלעגן זיי אים טיילמאל צוווארפן עפעס עסן, ווי א שטייגער: יהודה שיקע, יעקב יאקובאוויטש, אלוש דיאמענט און אנדערע. וועלנדיק אים א ביסל דערמונטערן, האבן זיי א זאַג געטאן: „נחום, עס איז גוט. די דייטשן כאפן קלעפ פון די רוסן" (דאס איז געווען דער ערשטער ווינטער, ווען „גענעראל פראסט" האט צוריקגעשטויסן די דייטשע ארמייען אויפן רוסישן פראנט. די פאליאקן אויף דער בוישטעלע האבן דערציילט די נייעסן). „נחום די דייטשן ציען זיך צוריק, זיי אנטלויפן". נחום האט אלץ אויסגעהערט און מיט א שוואכער באס־שטימע אן ענטפער געטאן: „מ׳מוז זען..."

דאס ווערטל „נחום מ׳מוז זען" האט לאנגע יארן ארומגעקרייזט צווישן אונדזערע מענטשן און באנוצט געווארן ביי פארשיידענע געלעגנהייטן.

ער, נחום טרעגער, האט ליידער דאס נישט דערלעבט צו זען. טויזנטער האבן נישט דערלעבט צו זען...

אט די אלע קאַלער אומגעקומענע יידן, וועלכע האבן נישט דערלעבט צו זען דעם סוף פונם דייטשן צורר און דעם אנהויב פון אונדזער גאולה, ווידמע איך מיינע שורות.

פישל קארן

(סטעלמאשיקס קרבנות)

ווען איך דערמאן זיך און פארצייכן פון צייט צו צייט עמעצן פון די קאַלער יידן, די אזוי גערופענע ליידנס־חברים, פיל איך עפעס ווי איך וואלט אפגעצאלט א שטיקל חסד של אמת־חוב דערמיט, וואס איך דערמאן זייערע נעמען, ווייל פון די דערמאנטע איז נישט געבליבן טיילמאל קיין צייכן פון א משפחה, אדער קרוב.

פישל קארן, געשטאמט פון קלאדאווא, חתונה געהאט א סך יארן פאר דער מלחמה מיט נחום קרויט׳ס טאכטער. זיי האבן געהאט, דאכט זיך, קליינע קינדער.

א פעאיקער און געזונטער מענטש. מיט וואס ער האט זיך אלץ נישט באשעפטיקט, אדער געהאנדלט, האט ער ביי קיין זאך נישט צו פיל מצליח געווען. ווי האט מען געזאגט? עס איז אים נישט געגאנגען. אין קלאדאווא איז ער געווען אייגער פון די פירער פון די רעוויזיאניסטן; אין קאַלא — דער גרינדער פון ברית החייל.

קומענדיק אין לאגער אייכוואלד, איז ער גלייך געווארן קאלאנע־פירער פון דער 22־טער קאַלאַנע ביי דער פירמע „עקסנער", ביים לייגן גלייזן. געווען איז ער נישט אזא קאלאנע־פירער, ווי מ׳איז שפעטער געווואוינט געווען צו האבן, וועלכע האבן געטריבן און געשלאגן. ער האט אליין מיטגעארבעט. ער האט געקענט דאס פאך, ווייל ער האט מיט יארן פריער געארבעט ביים לייגן די באן־ליניע אין גדיניע, וואס איז געגאנגען דורך בארלאַג. דער דייטשער מייסטער האט געזען, אז ער איז א פאכמאן, האט ער פון אים געהאלטן.

איך געדענק, ווי ער איז געשטאנען און געקלאפט מיטן 10 קילאדיקן האמער די באן־טשוועקעס. ווער האט דאס געקאנט נאַכמאכן?

און ביים טיילן דאס עסן אויף דער בוי־שטעלע (אין אַנהויב האט מען נאך באקומען דאפלט עסן אויף דער בוי־שטעלע: 2 מאל — פרישטיק און מיטיק און אויך אין לאגער 3 מאל) האט פישל קארן אכטונג געגעבן, אז אלע זאַלן באקומען גלייכע פאַרציעס, קיינער זאל נישט באוולט ווערן.

שפעטער נאך עטלעכע וואכן איז ער איבערגעגאנגען, אדער איבערגעפירט געווארן אין אנדערער קאלאנע, די טרויעריק בארימטע קאלאנע פון סטעלמאשיק, א גוי א רויבער, וואס האט געארבעט נאכמיטאג־שיכט, פון 1 ביז 11 ביינאכט, קאטארגע־ארבעט אין די גרעסטע רעגנס און שנייען, און פישל האט מיט־געהארעוועט.

שווער איבערצוגעבן דאָס אלעס, וואס די מענטשן האבן דערציילט, וואס זיי האבן זיך דארט אנגעליטן. און פאקטיש זייער שנעל זענען די מענטשן פון דער קאלאנע אויסגעגאנגען און מיט זיי אויך פישל קארן. איך געדענק אפילו נישט ווי אזוי און ווען ער איז פארשוואונדן.

שפעטער איז דארט געווען קאלאנע־פירער יעקב לאסק פון קאלא, א טייערער בחור, א גרויסער אפטימיסט. אפילו נאך באוויזן אנצוקומען קיין אוישוויץ און געארבעט מיט אונדז אין יאוואשנא. אין די שווערסטע מינוטן איז ער געקומען צו אונדז אין בלאק און געמונטערט.

דרך אגב געווען פישל קארנס א גוטער חבר פון דער היים, א ביתריסט ער איז אויך פלוצים פארשוואונדן.

איך וויל דערמאנען נאך עטלעכע קאַלער יידן — קרבנות פון סטעלמא־שיקן. און ספעציעל אייגער, וועלכער האט זיך מיר אינגעקריצט אין זכרון און זיין טויט, בעסער געזאגט, זיין אפשטארבן האט אויף מיר צו יענער צייט אזוי געווירקט, ווייל ביז דאן האב איך נאך קיין טויטן מענטש נישט געהאט געזען (איך בין א כהן).

איך בין אריינגעקומען אין דער „שטובע 5". דארט זענען נישט געווען קיין פריטשעס, נאר בעטן — דאפלטע און אייזצלנע. און אויף אזא אייזצל־בעט איז געלעגן א קאַלער בעל־הבית, חיים לעזנשיצקי פון נייעם מארק, און געגוסט. אייגנטלעך איז ער שוין געווען טויט א סך פריער. ווייל ווי געזאגט, ארבעטנדיק ביי סטעלמאשיקן אין די ליים־בערג, האקן מיטן מקוש (קילאף) דעם נאסן ליים און שיטן דאס קלעפיקע מיט שופלעס, וואס האט זיך נישט געלאזט שיטן און דערביי האט מען געיאָגט און באלייגט מיט קלעפ, נאטירלעך, אז ביי אזא ארבעט האט מען נישט געקאנט לאנג אויסהאלטן. יעצט איז ער געלעגן און אפגעשטארבן.

עפעס אזוי מוראדיק אפגעשטארבן. אן אויפגעשוואלן פנים, די אויגן ווייס, געבלאזן מיט דער נאז, געפאכעט מיט דער נשמה, פון צייט צו צייט זיך געגעבן א ווארף, געקעמפט מיטן מלאך־המות און נישט געקאָנט אַפשטארבן. ארום דעם טיש זענען געזעסן יידן. אייגער האט עפעס געגעסן, א צווייטער האט צוגעטרעטן א מלבוש; א דריטער האט זיך געריניקט דאס העמד פון דער דריטער מכה... יעדער קאצעטניק ווייס, וואס דאס איז געווען צו יענער צייט — ריניקן דאס העמד. ס׳האט קיינעם נישט אינטערעסירט, וואס עטלעכע

מעטער פון אים קומט פאר א גערַאנגל צווישן לעבן און טויט, ווייל יעדער האט געזען אין דעם דאס בילד פון זיין סוף. נעבן בעט איז געשטאנען זיינער א קרוב און האט געזאגט א פאר יידישע ווערטער און זעענדיק מיך, זיך אנ־ געוופן:

— זעסט חבר, מיינער א נאענטער גייט אויס און איך קען אים נישט העלפן.

דער זעלבער לעבט היינט אין חיפה. אויך איז געבליבן חיים לענטשיצקיס א זון, וועלכער לעבט היינט אין ישראל.

אין דער אויבן דערמאנטער קאלאנע האבן געארבעט, לויט ווי איך געדענק: הערש קאנינסקי, ר' וואלף בוצקערס איידעם, א רייכער קוילן־סוחר און יחיאל בלום, מרוז'ס איידעם פון דער פארשטאט, א תבואה־סוחר. (וועגן די ביידע יידן דערמאן איך שוין אויף א צווייטן פלאץ א ביסל מער); שלמה מישליבורסקי פון דער קאלך־גאס, געהאנדלט מיט קוילן און קאלך; רויף פון טארטאק, וואר־ שעווער פארשטאט, מיט א יינגעלע, אן אייניקל פון אלטן גוטמאן פון דער מיל (ביידע האבן זיך געהאלטן צוזאמען), יוסף זשעלינסקי, א שניידער, זיין מוטער האט מען געוופן די איזשביצער שוסטערן, האט חתונה געהאט מיט א טאכטער פון שמיד דער פאליסטיניאק; לייזער קאליסקי, געשטאמט פון דאמביע און געווען אן איידעם פון ישראל קצב בראנד און נאך.

די אלע האבן געארבעט נאכמיטאג־שיכט. ארום צען, האלב עלף, וועז דער לאגער איז געגאנגען שלאפן זענען זיי, די לעצטע קאלאנע, צוריק געקומען פון דער ארבעט. זייער אריינקומען האט שטענדיק געמאכט א פיינלעכן איינדרוק. עטלעכע און צוואנציק פערזאן האבן מארשירנדיק געקלאפט מיט די האַלץ־שיך אויפן ברוק, אנגעהאנגען מיט די בלעכענע מאנאשקעס און לעפל, וועלכע האבן געקלונגען מיט א טעמפן עכא. די הויזן זענען הינטן געווען צוגעבונדן מיט שטריקלעך עס זאל נישט אריינבלאזן דער ווינט, באשמירט זענען זיי געווען מיט בלאַטע און ליים. עפעס אזוי ווי קאטארזשניקעס האבן זיי צוגעמארשירט צו דער קיך, וואו עס האט אויף זיי געווארט א דיזשורנער קוכאזש, וועלכער האט זיי געגעבן דאס ביסל ווארעמע עסן, אפילו א ביסל מער, אבער דאס האט זיי שוין קנאפ געהאַלפן.

כדאי צו באמערקן, אז דער דערמאנטער סטעלמאשיק איז אפילו נישט געווען קיין פאלקס־דויטש, נאר א רייניער פאליאק, וועלכער האט אזוי פיל יידן אומגעבראכט, פונקט ווי א סך אנדערע פאליאקן, וועלכע האבן געהאט די ממשלה. איבער די פויזנער יידן־לאגערן.

לוטעק ווייגבוים

דער עלטערער דור געדענקט געוויס אין קאַלאַ א געוועלב פון שניט־סחורה, ווייסע לייוונט און לייכטע שטאפן, פון ברכה ווייגבוים אויף דער פישער־גאס. וועו איר מאן פנחס איז געשטאַרבן, האָט די שנור, לינא, ווייטער געפירט דאָס געשעפט און ברכה איז מערסטנטייל, אין זומער און אין ווינטער, אין שווארצן קלייד מיטן שירעם אין האנט, געגאנגען איינמאַנען חובות. ווייל ווי עס האט זיך געפירט צו יענער צייט, האבן סיי יידן, סיי גויים, געגומען ביי זיי סחורות אויף אויסצוצאלן, אויף באַרג.

ביידע זין, אברהם און שלמה, צוויי באלעבאטישע משפחה־מענטשן, האבן געפירט א האנדל מיט עופות. דינסטיק און פרייטיק אין די מארק־טעג האבן דארפס־גייער און אויך פויערים צו זיי צוזאמענגעפירט געפליגל און די משפחה ווייגבוים האט דאס אוועקגעשיקט קיין לאדזש, פויזן און אנדערע שטעט.

ווי איך האב דא פריער דערמאנט, איז דאס שניט־געוועלב געווען אין הילצערנעם, גרינעם, איינשטאקיקן הויז, אין ראג פישער־גאס און פולאווסקיעגא, ווי מ׳איז געגאנגען צו דער עלעקטראוועניע. אין שכנותדיקן געמויערטן הויז, א שותפות־הויז (א העלפט האט געהערט צו עוזר בראנד) האבן געוואוינט ביידע ברידער און אין גרויסן הויף זענען געווען שטעלער, שאפעס, קלאטקעס פאר הינער, געגדז, קאטשקעס א.א.וו. אויף דעם הויף האט א גאנצע וואך, טאג און נאכט, זיך געראיעט מיט העגדלערס, מעקלערס, אויטאס און איבער אלעם איז געווען דאס קוואקעריי פון די עופות מכל המינים.

שלמה האט געהאט 2 טעכטער. די עלטסטע איז עולה געווען קיין ארץ ישראל אין יאר 1935. לעבט היינט מיטן מאן און קינדער אין סביבת תל אביב, דאס יינגערע מיידל איז אומגעקומען מיט די עלטערן אין כעלמנא.

דער עלטערער ברודער, אברהם, אן אלטער ציוניסט, געווען אין דער הנהלה פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, געהערט צום קאמיטעט פון גמילת חסדים־קאסע און א שטיקל עסקן אין אונדזער שטאט. ער האט געהאט 4 קינדער — 3 טעכטער און א זון. אין די לעצטע יארן פאר דער מלחמה איז שוין די פרנסה

פון עופות געווען זייער שווער, האבן די טעכטער, פון וועלכע 2 זענען געווען שניידערינס, מיטגעהאלפן ברענגען חיונה אין שטוב אריין און דאס יינגעלע האט א שטיקל צייט געלערנט בלעכעריי.

אין יענער טרויעריקער תקופה האט מען אלע 3 קינדער גענומען אין לאגער אריין, פון וועלכע איין טאכטער האט איבערגעלעבט און געפינט זיך היינט אין כפר סבא. די עלטסטע טאכטער, כאנקע, מיט טאטע־מאמע זענען אומגעקומען אין כעלמנא.

דאס יינגעלע, לוטעק, (אליעזר) איז אלט געווען בערך 16—15 יאר, ווען ער איז געגאנגען אין לאגער שטיינעק. א קליינער, א פלינקער האט ער זיך ווי עס איז אן עצה געגעבן.

אין זומער 1943, וועו מ׳האט אונדז געווארפן פון איין לאגער אין צווייטן, האב איך זיך געטראפן מיט דעם יינגעלע, לוטעק, אין א געוויסן לאגער. דער פוילישער מייסטער, א רוצח, א גזלן, וואס האט געיאגט און געפיניקט די מענטשן, האט אים דווקא זייער גערן געהאט און האט אים געהאלטן אלס לויפער און שיק־יינגל. לוטעק, אין די קורצע הייזלעך און קורצע שטיוועלעך, איז גע־לאפן אין פארשיידענע שליחותן פאר די מייסטערס אויף דער בוי־שטעלע און ממילא האט ער שוין געהאט מער צום עסן. נאטירלעך האבן די גרויסע אים מקנא געווען.

דערנאך האט מען אונדז ווידער צעשיידט און מער האב איך אים נישט געזען. די קאַלער יידן, וועלכע זענען מיט אים געווען צוזאמען און האבן זיך שפעטער געטראפן מיט מיר אין אוישוויץ, האבן מיר דערציילט, אז וועו זייער טראנספארט איז אנגעקומען קיין בירקענאו און די ס.ס. האט ביי דער ראמפע צוזאמענגענומען די יידן, האבן זיי געזאגט (אזא מין טריק): „וועו עס פילט זיך קראנק און שוואך און קאן נישט לויפן זאַל ארויף אויף די אויטאס, וועט מען אים צופירן". זענען געשטאנען צוזאמען לוטעק און אברהם טויגער קאליסקי, וועלכער האט געהאנדלט מיט אויבסט און געוואוינט ביי קוצערן, האט זיך אויך גוט געהאלטן אין לאגער. ביידע האבן זיך אנגערופן: „א קדחת וועלן מיר גיין צו פוס, זיי זענען נישט קראנק אונדז צו פירן".

זיי זענען לעבעדיקע און לוסטיקע ארויפגעשפרונגען אויף די אויטאס מיטן געדאנק, אז זיי האבן אפגענארט די דייטשן. ליידער האבן די אויטאס געפירט די מענטשן גלייך צו די גאז־קאמערן...

כאראקטעריסטישע טיפו
פון קאלער פאלקס-יידן

ער איז נישט געווען קיין רב, נישט קיין למדן, נישט קיין קהלשער עסקן, נישט קיין געזעלשאפטלעכער טוער, נישט קיין פארטיי־פירער, און דאך איינער פון די פאפולערסטע טיפן אין קאַלאַ. א קינד פון עמך, אביסעלע גייסטיק דעפעק־טירט, אבער דאך אן ערלעכע תמימותדיקע נשמה. שטענדיק הייסער מיטן חי חי און איבעראל דער ערשטער: כאסקל דוד איצעקס, **כאסקל בראם**, כאסקל „ניע קשיטש".

א לויה אין א שנייעדיקן שבת־טאג. נאך דער עגלה גייען **שלמה יוסף וואסערמאן**, אדער **געלבארט** פון די חברה קדישא, א צוויי גאנץ נאענטע פון פארשטארבענעם, און דערנעבן — כאסקל בראם. א חתונה אין שטעטל — דעם פערטן חופה־שטאנג האט געמוזט האלטן כאסקל... א טעאטער־פארשטעלונג — כאסקל האט געמוזט זיין אויף דער גאלעריע, א פארלעזונג — א פארטיי־מיטינג, א מעטש — איבעראל כאסקל. זיינען פוטבאליסטן געפארן קיין טורעק אויף א מעטש און האבן כאסקלען נישט געוואלט מיטנעמען אויף די דראשקעס אדער וואגנס — כאסקלען שרעקט קיינער נישט אפ. ער גייט ארויס אייניקע שעה פריער און קומט צוזאמען מיט די שפילער אויפן פלאץ.

קומסטו פארטאג אין אלטן מארק אריין — טרעפסטו שוין ביי שאטאנען פארן הויז אויף די טרעפלעך פון טרושקאווסקעס דראגעריי ווי כאסקל זיצט א שמייכלענדער און שיבערט זיך; גייט אמאל ביינאכט א פארשפעטיקטער פון דער באן, אדער פון א פארווייילונג, טרעפט ער א געזעמל מענטשן און כאסקל אין מיטן ווייזט ווי אזוי א פערד פייגערט; קומען פאר וואלן — האלט יעדע פארטיי כאסקלען פאר איר ווייליער... כאסקל האט שוין זיינע פשיאטשעלעס, וואס נעמען אים אונטערן ארעם און פירן אים צו דער וואל־אורנע. קיינער האט צו אים גארנישט און ער האט צו קיינעם גארנישט — א קינד פון פאלק.

א קליינער עפיזאד האט זיך מיר אינגעקריצט אין זכרון: דעם 11־טן ליסטאפאד 1934, דעם יארטאג פון פוילנס אומאפהענגיקייט, האט די יידישע

גמינע מיטן פרעזעס שלמה גאלדבערג געלאזט איינמויערן אן אנדענקונגס־טאוול פון דעם נזציאנאלן יום־טוב אין דער וואנט פון דער „טאניע קוכניע" (ביליגע קיך), וואו די יבנה־שול איז געווען. ווען די דעפילאדע האט זיך געענדיקט אין מארק, פארן מאגיסטראט, האט זיך די גאנצע צערעמאניע זיבערגעטראגן אין דער קושניערסקא־גאס. די יידישע באפעלקערונג האט אנגעפילט די גאס, דער סטראזש־ארקעסטער האט געשפילט, צוויי יונגעלייט פון ברית החיל (רעווי־זיאניסטן) האבן געהאלטן די ערן־וואך ביי דעם טאָוול — און קעגנאיבער אויפן שפיץ דאך פון אבאוויטשעס קוילן־סקלאד איז געשטאנען כאסקל אנגעטאן אין עטלעכע מארינארקעס און מאנטלען, ווי ער איז געווען געוואוינט צו טראגן. ווען דער רעדנער אונטן האט דערמאנט די נעמען פון פרעזידענט, מיליטער־מארשאל, אדער די מלוכה, האט כאסקל מיטן גאנצן כוח אראפגעשריען פון דאך: „ניעך זשיע!" אלעמען האט ער איבערגעשריען, וויפל תמימותדיקייט איז געלעגן אין זיין אויסגעשריי.

יאר 1939, צוויי וואכן פארן קריג־אויסברוך. מאביליזאציע אין גאנץ פוילן. פון פארטאג האט מען שוין ארומגעטראגן די מאביליזאציע־צעטלען צו אלע קאָלער איינוואוינער. ווען מען איז ארויס אין דער פרי, איז די גאנצע שטאט שוין געגאנגען אויף רעדער. פון ארבעטן איז געווען אפגערעדט. קינדער פון די שולן און חדרים זיינען ארומגעלאפן פארחידושטע, מענטשן האבן איבער־געגעבן אייגער דעם צווייטן, וועמען מען האט אלץ צוגעשיקט צעטלען, פרויען און מאמעס זיינען ארומגעלאפן פארווייגטע, די גערופענע אליין זיינען ארום־געגאנגען צעדרייטע, כדי זיך צו פארשאפן דאס נויטיקסטע אויפן וועג. דאס שטעטל איז געגאנגען כאדאראם... כאסקל איז געשטאנען אין מיטן גאס מיט א ברייטן כי־כי „מען האט מיר אויך אריינגעשיקט א חתונה־קארט, אן מיר וועט קיין מלחמה נישט זיין" — און ליידער, די מלחמה איז אן אים יא געווען.

עס איז געווען, דאכט זיך, נאך אידער מען האט געגעבן דעם ערשטן שאס, ביים איבערפירן פויליש מיליטער ערגעץ ביי טאמפאלא און שלעשין. כאסקל איז געזעסן אויף א טאבאר־וואגן אדער הארמאט. עס איז געווען ביינאכט, ער איז איינגעשלאפן, אראפגעפאלן אונטער די רעדער און דערהרגעט געווארן. א יידּ, וועלכער האט אים דערנאך אין יענעם קאנט מקבר געווען, לעבט ביזן היינטיקן טאג אין חיפה.

איבעראל איז כאסקל געווען דער ערשטער און ער האט אויך געמוזט זיין דער ערשטער מלחמה־קרבן פון קאָלאָ.

* * *

צווישן די פיל טויטן־לאגערן, וואס זיינען געווען אין פוילן, איז געווען אויך אייגער פון די נישט וויניק באריטע „סאביבאר". ער האט זיך געפונען ביים טייך וויעפש, לובלינער קרייז. און אזוי ווי דער לעצטער טראנספארט יידן, וועלכע זיינען געווארן אויסגעזידלט פון קאַלאַ קיין איזשביצא לובעלסקא אין סוף 1939, זענען טאקע די קאַלער יידן פארניכטעט געווארן דארט אין דעם סאַביבאַר אין יאר 1942. שפעטער, אין יאר 1943, האבן די יידן פון סאביבאר־לאגער, די פאכמנער און אנדערע ארבעטער געמאכט אן אויפשטאנד אין דעם לאגער, א גוט צוגעגרייטן אויפשטאנד. דער טויטן־לאגער איז געווארן מער וויניקער פארניכטעט און די מענטשן זיינען זיך צעלאפן, ליידער האט מען פיל יידן דערביי געשאסן. א קליינעם טייל איז געלונגען צו אנטלויפן אין די וועלדער אין יענעם קאנט. זיי זיינען געווארן פארטיזאנער און זיי האבן זיך נאך גאנץ געוג אנגעליטן פון די פוילישע און אפילו רוסישע פארטיזאנער. א קליינער טייל פון זיי איז לעבן געבליבן. צווישן זיי געפינען זיך צוויי קאַלער יידן **חאסקל מענכע** און **שלמה פאַדכלעבניק**.

דער אויפשטאנד אין סאביבאר איז פארגעקומען דעם ערשטן טאג סוכות תש"ד, 14.10.1943. געגנוי וועגן דעם געפינען מיר אין „לעצטן חורבן", צייט־שריפט פאר געשיכטע פון יידישן לעבן בעתן נאצי־רעזשים, ארויסגעגעבן דורך דער צענטראלער היסטארישער קאמיסיע פון די באפרייטע יידן אין דער אמערי־קאנער זאנע, מינכען, אויגוסט 1947, נומ׳ 6.

יעדעס מאל, ביי דערמאנען וועמען פון די באקאנטע קאַלער יידן, וועלכע מיר האבן געזען אויסהויכן זייערע הייליקע נשמות אין די פויזנער, אוישוויצער, אדער בוכנוואלדער לאגערן, קומט גלייך אויפן זכרון זייער קינדהייט, זייער לעבנס־ארט ביז דער מלחמה.

אט צוויי יידישע משפחות עמך־מענטשן:

אברהם ישראל טשיניאק, איך ווייס נישט, וויפל מענטשן אין קאַלאַ האבן געוואוסט, אז ער הייסט טשיניאק, אבער דעם קאשע־מאכער האט יעדער גע־קענט. פארוואס קאשע־מאכער, ווען ער האט גאר געהאנדלט מיט פעדערן? ער האט געוואוינט ביי **נתן מרדכי ביעזשינסקי** אין קעלער (א סימן פון אביו־נישקייט, נגידים האבן נישט געוואוינט אין קיין קעלער) א פייכטער טונקעלער קעלער, מיט פולע זעק פעדערן. זיין ווייב א דיקע, א קראנקע, איז שטענדיק געזעסן צווישן די זעק. די עטלעכע טעכטער זיינען נישט מיטגעגאנגען מיט דער צייט, נישט געווען קיין מאדערנע דאמעס און זיינען שוין לאנג געווען ראוי לחופה... זיי האבן זיך דארט אויך ארומגעדרייט צווישן די פעדערן. ער, טראץ זיינע פרנסה־דאגות, איז אויך געווען א גבאי ביים רבי, דעם גוטן ייד חיים איצעק שלמה ראטפעלד ז״ל, דארט אויבן ביים דאוונען שבת און ביים מכבד זיין מיט עליות, אדער דאוונען ביז שוכן עד, איז ער געווען ארויסגעטאן פון

דער גאנצער וואכעדיקייט. א חוץ דעם איז ער געווען א נאענטערער בן בית דארט אויבן, ביי מנשה וואנא אויפן צווייטן שטאק. דאכט זיך, אז ער האט פריער פארזארגט אן עוף מיט אייער אויף שבת פארן רבי, ווי פאר דער אייגענער שטוב.

איך געדענק, אמאל, ווען ער איז געשטאנען צו סליחות א פרייטיק פארטאג און ארויסגערופן יידן צום מנין, האט ער אין איין וועג איינגעהאנדלט פארן רבי אן עוף. און ארויפגעקומען איז ער אנשטאט מיטן צענטן ייד, מיט א ווייסן האַן אין דער האנט. די לעצטע יארן האט ער געהאט א וואגן מיט צוויי קליינע העל־ברוינע פערדלעך „קאשטאנעס". מיטן פערד און וואגן האט זיך פארנומען זיין זון יעקב לייב — א יונג א געזונטער, א שטארקער. ער האט אויך געקענט קלעבן מיט ליים אויוונס, ווי זיינע קוזינס, אבער מיט זיין לאקאמאציע איז ער ארומגעפארן אין די שטעטלעך ארום קאַלאַ און איינגעקויפט פעדערן. טיילמאל האט ער אויך מיטגענומען מארק־פארערס מיט זייערע בוידן. אט טאקע ווען דעם יעקב לייב וועל איך עפעס דערמאנען אביסל וויטער.

מינטשע עימאן, געהאנדלט מיט מילך, געוואוינט אויף דער וואַרשעווער גאס ביי אברהם קויפמאן אין קעלער (ווידער אמאל א קעלער — דער סימבאל פון יידישער ארעמקייט). אריינקומענדיק אין פאדער־קעלער, נאך איידער מען איז אריין אין אייגנטלעכן „פאלאץ", איז שוין געווען פינצטער, און אין די צוויי שטיבלעך, וואו זי האט געוואוינט, איז דען יאָ געווען ליכטיק? אז די קליינע פענצטערלעך ביים סופיט זיינען ארויס אויפן טראטואר פון דער וואר־שעווער גאס, ביים שויפענצטער פון נאטע יאקובאוויטשעס זייף און קאסמעטיק־געשעפט, אדער ביי אהרן באבורפקים גלאז און פארצעליי־געשעפט. א גאנצן טאג האבן זיך דארט געדרייט מענטשלעכע פיס און האבן פארשטעלט דאס ביסל ליכט, וואס האט זיך געקאנט אדורכרייסן דורך די פארבלאַטעטע שייבלעך. אין אט דעם קעלער, פון וועלכן עס האט זיך שטענדיק געפילט א טוכלער ריח, האט געוואוינט מינטשע מיט איר מאן מיט די געשפאלטענע ליפ, א ייד א רגזן, וועלכער האט קיינמאל נישט געערעדט, נאר געשריען, און זייערע דריי זין. דער טאטע מיט די דריי בנים האבן געהאט א פערד און א וואגן און האבן געפירט יידישע בוידן אויפן מארק ארויס, אדער מעל, נאפט, און פעקלעך פון דער באן פאר די יידישע געוועלבער. די דריי יונגען האבן געארבעט צוזאמען מיטן טונקל ברוינעם פערד, די גניאדע, און אפשר נאך מער ווי דאס פערד. דער יינגסטער זון האט געהייסן משה. אט דער משה בינדט מיך מיטן אויבן באשריבענעם.

דאס איז געווען אין יאר 1942 אין לאגער אייכוואלדאו — פויזן. דארט אהין האט מען געשיקט פון די לאגערן די אפגעשטאנענע מענטשן צום אפשטארבן. משה ערמאן איז געלעגן אויף א פריטשע מיט יעקב לייב טשיניאק צוזאמען, און אין זייערע לעצטע מינוטן האבן זיי זיך צוזאמענגענומען, צוזאמענגעקווטשט,

בכדי אין דעם פראָסט זיך אביסל צו דערווארעמען, און אזוי צוזאמענגעפלאַכטן זיינען זי אויסגעגאנגען און צוזאמענגעפרוירן געווארן אין איין שטיק. זיי זיינען נישט געווען די אייניציקע קאַלער יידן, וועלכע האבן דארט געענדיקט, אבער צופעליק זיינען זיי ביידע מיר שטארק אייngעקריצט אין זכרון.

זכרונות וועגן א געפאַלענעם אָפּטימיסט — א קדוש און א העלד

ביזן יאר 1939, האט אונדז מער נישט פאראייניקט, ווי די וואַרטא, וואס האט געשטראמט ארום דער קליינער שטאט קאַלאַ, און דער יידישער גורל. ער — דערצויגן אין די בונדיש־פראלעטארישע רייען, איך — ביי דער ציוניסטיש סאציאליסטישער יוגנט־ארגאניזאציע „פרייהייט", צו יענער צייט א זער גרויסער מהלך. היטלער האט אפגעווישט אלע קלאסן־דיפערענצן און אונדז ביידע אריינ־געבראכט אין פויזנער ארבעטס־לאגער „רעמו". דארט האבן מיר שוין געטיילט איין גורל. אמת, מיר זיינען נישט געווען אין איין צימער און נישט געארבעט אין איין קאלאנע, אבער דאך געגעסן, אויב מען קען עס אנרופן עסן, פון איין קעסל, און געכאפט קלעפ פון דער זעלבער שפיצרוט. בעצם נישט קיין אנ־זעעוודיקער, א קליינער, א שווארצער, א דארער, נישט געשטופט זיך מיט די עלנבויגנס, שטענדיק אין שאטן. אבער דאך, אז מען האט צייט און מוט אביסל צו אבסערווירן, האט מען אים געמוזט באמערקן. געלעבט אין שטובע 3, געארבעט אין קאלאנע 21. וועו די קאלאנע איז געקומען פון דער ארבעט, איז דער ערשטער וועג געווען צו דער קיך נאך די זופ. אפגעגעסן, האט זיך יעדער איינגעגראבן אין זיין נארע אויף דער פריטשע, אייngעגראבן אין זיינע צרות. דאן האט מען געקאנט באמערקן, ווי ער שלעפט עפעס ארויס א שטיקל פאפיר, א שטיקל צייטונג, וואס ער האט מיטגעבראכט פון דער בוישטעלע, היט זיך פאר אַ זייטיק נישט באקוועם אויג (אויך אזעלכע געווען) און נעמט זיך מיט זיין ביישלעפער — א שטיקל אינטעליגענט פון די לינקע פועלי־ציון — שטודירן דאס שטיקל צייטונג, בכדי מארגן ביי דער שווערער ארבעט קאנען דערציילן זיינע חברים אביסל גוטע נייעס. און שטענדיק האט ער געבראכט עפעס, וואס האט אביסל אויפגעפרישט, אויפגעמונטערט און געגעבן האפענונג. ווי האט מען געזאגט: זאל עס אפילו זיין א ליגן, נאר א גוטער ליגן. פון וואנען איז די צייטונג, פון וועלכע קוועלן די ידיעות — דאס האט קיינעם נישט אינטערע־סירט. אויף דער בוישטעלע, וועו אלע האבן זיך געדרייט צווישן די ציווילע שקצים און פאראבייטערס וועגן פארקויפן א העמד און שאפן א שטיקל ברויט, האט מען זיין קליינע פיגור אויך טיילמאל געזען ארומשמייען. האנדלען? א גרויסער ספק. אבער א שטיקל צייטונג האט ער שוין יא פון זיי געבראכט. די, וועלכע האבן געארבעט אין וואַרשטאט, אין קיך, אדער אין פאליציי, וועלכע האבן שוין יא אביסל מער צייט געהאט, עפעס מער געהאט צו עסן און ממילא שוין געקאנט עפעס מער טראכטן — האבן שוין געוואוסט צו וועמען זיך צו

וועגדן נאך א פאר גוטע ידיעות וועגן היטלערס מפלות אויף די מזרח־פראנטן. „זארגט נישט" — האט ער שטענדיק געזאגט — „מיר וועלן נאך עסן פון א גאנץ ברויט".

וועז עס האבן זיך אנגעהויבן די איבערזידלונגען פון איין לאגער אין צווייטן, איז ער געווען פון די ערשטע, וועלכע מען האט געשיקט אין די ערגסטע לאגערן. אבער דאך, א קליינער, א דארער, האט טיילמאל די בייטש אים נישט דערגרייכט. אביסל זיך איינגעזעסן אויפן נייעם פלאץ און ער ברענגט שוין ווידער גוטע נייעס. און אלץ שטראלנד, ווי מען זאגט: טויט הונגעריק, אבער מוטיק. ביז ער איז אריינגעפאלן אין לאגער קרייזינג ביי פויזן, ביים פלוגפלאץ. דארט האט שוין אפילו זיין בטחון נישט געקאנט אויסהאלטן. און אין א גאנץ קורצער צייט האט מען אים געשיקט למיתה אויף ריקטראנספארט קיין אוישוויץ.

אין עטלעכע מאנאטן ארום, וועז איך בין געקומען קיין אוישוויץ אין קא־מאנדא יאוואזשנא, איך גיב א קוק: ער איז דא א לעבעדיקער. איך וויל מאכן א ברכה: ברוך מחיה מתים (אין די ערגסטע צייטן איז טיילמאל געווען אביסל הומאר) לאכט ער פון מיר: „דו וועסט זען, מען וועט זיי איבערלעבן און שנידן פון א גאנץ ברויט". יא, אין דעם לאגער האט ער זיך גוט געהאלטן. ער האט געארבעט אין קוילן־גרובן. דער אמאליקער יידישער פראלעטאריער, וועלכער האט אין די גוטע צייטן געקעמפט פאר גלייכבארעכטיקונג, אז יידן זאלן קאנען ווערן מלוכהשע אנגעשטעלטע, ווי גאסן־קערער, מאגיסטראט־סטרוזשעס אדער עפעס ענלעכעס, איז געווארן אן ארבעטער ביי דער שווערער אינדוסטריע — אזוי האט ער זיך שטענדיק געוויצלט. אין אוונט, וועז זיין קאמאנדא איז גע־קומען פארשווארצט און פארפינצטערט ממעמקים, האט מען געקאנט זען זיין קליינע דארע פיגור, שווארץ פנים מיט לייכטנדיקע אויגן (עפעס אזוי משונהדיק האבן אויסגעזען די, וועלכע האבן געארבעט אין קוילן־גרובן), דארט אונטן אין שאכט, מיט די פארשידענע פויערים, שטייגערס, שאכמייסטערס און שיבערס, וואו א ס.ס.־אויג איז זעלטן דערגאנגען, האט ער געהאט דאס ריכטיקע פעלד. יא, ער האט אמאל געפירט עפעס צו פארקויפן, אן אייגן העמד, אדער פון די לאנגע גאטקעס געמאכט צוויי פאר קורצע — איינע פאר זיך און די צווייטע צו פארקויפן פאר א פאַר שניטן ברויט. אין 1944, וועז די דייטשע ארמייען האבן זיך צוריקגעצויגן אויף אלע פראנטן, איז ער ממש לעבעדיקער געווארן. גאט אין הימל, פון וואנען נעמט זיך צו אזא קליין דאר מענטשל אזוי פיל גלויבן? דעם 16־טן יאנואר 1945 האט מען אונדז אלע עוואקואירט פון לאגער. אזוי ווי די רוסן האבן אנגעהויבן די ווינטער־אפענסיווע, האבן די ס.ס. אונדז געגומען אויף די טרויעריק בארימטע טויטן־מארשן.

עטלעכע קאַלער האבן מיר זיך געהאלטן צוזאמען אין עטלעכע רייען. ער האט מיטמארשירט מיט אונדז מיט א גאנץ ברויט אונטערן ארעם (מיר האבן באקומען פארפלעגונג אויפן מארש צו עטלעכע ברויט). ער האט דאס ברויט

פעסט געהאלטן, עפעס אזוי ווי זיין טרוים וואלט געהאלטן ביים פארווירקלעכט ווערן, און אלע ווילע זיך אנגערופן: „חברים, האלט אייך, שוין נישט לאנג!". מיר האבן זיך געהאלטן ביז דער נאכט פון 19־טן אויפן 20־טן יאנואר 1945, ווען מיר זיינען ארויס פון די טיפע שנייען פון וואלד און מארשירט צום לאגער בלעכהאמער, אויבערשלעזיע. די ס.ס. האבן זיך פאר כעס געוואלט א שפיל טאן מיט אונדז, האבן זיי אנגעהויבן צו יאגן די עטלעכע טויזנט מאן און צו שיסן אין די רייען אריין. צווישן די פארשיידענע לעצטע אויסגעשרייען פון די גע־טראפענע האבן מיר אויך דערהערט זיין „אוי!". א מערדערישע קויל האט איבער־געהאקט דאס טרוימערישע לעבן פון אן אפטימיסט. ער האט געחלומט וועגן שניידן פון א גאנץ ברויט, און ער איז געפאלן מיט א גאנץ ברויט אונטערן ארעם.

אין א פאר טעג ארום, ווען עס זיינען געווארן צוזאמענגענומען די קנאפע 1000 טויטע און געבראכט אין לאגער אריין בכדי זיי צו באגראבן אין איין גרויסן ברודער־קבר, האט ווער פון אונדזערע אים דערקאנט.

זאלן די שורות זיין אן אנדענק נאך א פריינט, וועלכער האט געמוטיקט אין די ערגסטע צייטן פון לעבן.

זאל די ערד דיר גרינג זיין, ליבער חבר, **תנחום דאנילאוויטש**.

☆

געווען אין קאַלאַ א ייד, האט ער געהייסן **משה אבראמאוויטש** (משה רזאטשערע), אן ארעמער שוסטער. ער האט געהאט עטלעכע קינדער. איין זון האט געהייסן זונדל, געווען אן איידעם פון **מאיר שוויינ** (דער בלינדער מאיר), ער האט די לעצטע יארן פאר דער מלחמה געוואוינט אין קאנין, און פון דארט געווארן אויסגעזידלט קיין אסטראוויעץ ביי קעלץ, ביז 1944. דאן האט מען זיי צוזאמען מיט די לעצטע יידן פון לאדזש געשיקט קיין אוישוויץ. דער זעלבער זונדל איז אריינגעפאלן אין די קוילן־גרובן יאוואזשנא, און צוזאמען האט מען אונדז עוואקואירט.

עס איז געווען דאכט זיך דער דריטער טאג פון דער עוואקואציע. נאכן נאכט האלטן אין א סטאדאלע אויפן וועג, האט מען אין דער פרי אונדז אויס־געשטעלט אויפן פעלד ווייטער צו מארשירן. פלוצים זיינען אנגעפלויגן עטלעכע רוסישע אראפלאנען, אראפגעלאזט זיך נידעריק און באשאסן מיט מאשין־געווער די מאסע. די ס.ס. זיינען נישט אנטלאפן, נאר אויסגעלייגט זיך ארום דעם פלאץ און מיטן געווער געצילט גלייך צו אונדז, אז קיינער זאל נישט אנטלויפן. אויך מיר האבן זיך אויסגעלייגט אויף דער ערד. וועז די אראפלאנען זיינען אוועק, האט מען זיך דערוואוסט, דאס עס זיינען פאראן טויטע און פארוואונדעטע. די ס.ס. האבן גלייך ארויסגענומען מענטשן צו גראַבן גריבער און צוזאמענגענומען

די טויטע און פארוואונדעטע אויף איין פלאץ. צווישן די פארוואונדעטע האט זיך אויך געפונען דער אויבנדערמאנטער זונדל. ער האט געהאט א קויל אין דער קני. ער איז געלעגן און געווײנט: „וי אזוי וועל איך קענען ווייטער גיין?" די דייטשע מערדער האבן אים באפרייט פון די זארגן. זיי האבן אלע פארוואונדעטע דערשאָסן און צוזאמען באגראָבן. דאס איז פארגעקומען, דאכט זיך, דעם 17־טן יאנואר 1945.

• • •

ער האט געהייסן חיים, אביסעלע א שטומער. זיין פאטער האט געהייסן דער לאמער שמואל, געווען די לעצטע יארן פאר דער מלחמה דער טויטן־גרעבער אין קאָלאָ. זיין מוטער האט געהאנדלט מיט פרוכט. זיי האבן געווואוינט ביי יודל פאדכלעבניק אויף דער אקולנער גאס. איך ווייס נישט, ווי דער חיים איז געווען די גאנצע טראגישע צייט, נאר די לעצטע וואכן פאר דער באפרייאונג האט ער זיך געיאוועט אין בוכענוואלד. ער האט זיך זייער דערפרייט, ווען ער האט דערזען א קאָלער מענטש. א קורצע צייט שפעטער, ווען איך בין אמאל ארומגעקראכן ביי א צווייטן בלאק זוכן עפעס א זיארקע, האב איך דערזען צווישן דער קופע טויטע נאקעטע גופים, וואס מען האט ארויסגעווארפן אין דער פרי פארן בלאק (די וועלכע זיינען ביינאכט אפגעשטארבן) דעם נאקעטן קאפ פון חיימען. וואכן לאנג איז מיר דאס פיינלעכע בילד געשטאנען פאר די אויגן.

דער לעצטער טויטער ייד פון קאָלאָ, וועלכן איך האב געזען דאן, איז געווען מאיר דוד בראנד, א זון פון עוזר בראנד. ער איז אויסגעגאנגען נעבן מיר צוויי טעג פאר דער באפרייאונג. אן אלטער ס.ס.־מערדער האט מיט א טאג פריער אזוי פיל אין אים אריינגעהאקט, אז מער האט ער שוין אין זיין לעבן קיין קלעפ נישט באקומען. דער דאזיקער טויטער איז שוין נישט פארברענט געווארן. אין צוויי טעג שפעטער, ווען די אמעריקאנער ארמיי איז אריין, האט זי דאס ערשטע צוזאמענגענומען די טויזנטער טויטע גופים, וועלכע האבן זיך ארומגעוואלגערט אין בוכענוואלד, און זיי אלע באגראבן אין א גרויסן ברודער־קבר. דאס איז דער אייניציקער פאל, וואס איך בין געשטאנען ביי א קבר פון א קאָלער ייד, און א נאענטן (מיין שוואגער). דאס ארט געפינט זיך אין דייטשלאנד, טיריינגען, 8 קילאמעטער פון וויימאר, ביי דעם בארימטן דארט הינדענבורג־דענקמאל.

זאל דאס באשריבענע זיין א מצבה פאר די יעניקע קאָלער יידן, נאך וועלכע עס איז אפילו נישט געבליבן ווער עס זאל א טרער לאזן, פאר די אפגעמעקטע משפחות, נאך וועלכע עס איז קיין זכר נישט פארבליבן, פאר די דערמאנטע און נישט דערמאנטע.

לעולם יהיה זכרם!

דמויות וטפוסים מ־קולו היהודית

חאסקל בראם — קרבן המלחמה הראשון

הוא לא היה מרא־דאתרא. אף לא למדן. לא עסקן צבורי. לא בוחש בקדירה של קהל ואף לא מנהיג מפלגתי ובכל זאת — היה הוא אחד הטפוסים הפופולאריים ביותר ב־קולו. יליד של עמך, קצת פגום ברוחו, אך עם זאת נשמה תמימה והגונה. רוחו טובה עליו תמיד, הצחקוק לא מש ממנו ובכל מקום הוא הראשון: — כזה היה חאסקל דוד־איציקס, **חאסקל בראם**, או כפי שהיה מכונה וידוע לכל — חאסקל „ניה קז׳יטש״ (מפולנית: חאסקל „אל־תצעק״).

לויה ביום שלג של טבת. אחרי העגלה הולכים שלמה יוסף ואפרמן ו־גלברט מהחברה־קדישא, כמה קרובים וידידים של הנפטר ולידם כמובן — חאסקל בראם. ישנה להבדיל, חתונה בעיירה — את המוט הרביעי של החופה מחזיק ... חאסקל. הצגת־תיאטרון — חאסקל מוכרח להיות ביציע. הרצאה, אסיפת־מפלגה או תחרות כדורגל — בכל מקום תמצא את חאסקל. קרה פעם ששחקני־כדורגל נסעו — ל־טורק הסמוכה לתחרות ולא רצו לקחת עמהם את חאסקל על הכרכרה או העגלות — את חאסקל זה לא הבהיל. הוא יוצא לו ברגל כמה שעות לפני התחרות ומגיע למגרש יחד עם השחקנים.

אתה מגיע בשעות הבוקר לככר — השוק הישנה — והנך פוגש ליד ביתו של שאטאן, על המדרגות של חנות־המרקחת של טרושקובסקי, ב־חאסקל, כשהוא יושב חייכני ומתחכך. הולך פעם בלילה בשעה מאוחרת מישהו מתחנת הרכבת או מאיזו מסיבה והנה הוא נתקל בהתקהלות של אנשים ובתווך ... חאסקל. ככשהוא מראה איך הסוס פושט את רגליו. אם יש בחירות בעיירה — הרי מחזיקה כל מפלגה את חאסקל כבוחר שלה. יש לו כבר חבר מרעים שלו, אשר אוחזים בזרועו ומובילים אותו אל הקלפי. אין לאיש מאום נגדו — וגם לו אין דבר לאיש. כזה הוא חאסקל — פשוט, בן העם. אפיזודה קטנה אשר נחרתה בזכרוני: ב־11 בנובמבר 1934, ביום העצמאות של פולין החליטה הקהלה היהודית, אשר בראשה עמד שלמה גולדברג, לקבוע לוח זכרון. לכבוד החג הלאומי, בקיר של ה־„טאניה־קוכניה״ (מטבח זול). מקום שם היה גם בית־הספר „יבנה״. כאשר נסתיים המצעד החגיגי בככר ליד בית־העיריה, עבר כל הטקס לרחוב קושנירסקה. הקהל היהודי מילא את

הרחוב, תזמורת מכבי־אש נגנה, שני בחורים מארגון „ברית־החייל" הרביסיוניסטי עמדו כמשמר־כבוד ליד הלוח — ואילו ממול על גגו של מחסן־הפחם של אבוביץ — הנקודה הגבוהה ביותר — ניצב חאסקל. כשהוא מכורבל במעילים אחדים ואדרות, כדרכו תמיד. וכאשר הנואם למטה הזכיר את שמותיהם של הנשיא, של מרשאל הצבא או של ראשי המדינה — שמעו כולם את חאסקל צווח במלוא גרונו מעל הגג: יחי! על כולם הוא עלה בצעקתו. ואיזו תמימות הייתה שקועה בקריאותיו.

השנה היא 1939. שבועיים לפני פרוץ המלחמה. גיוס כללי בכל רחבי פולין. משעות הבוקר המוקדמות כבר חלקו את צווי־הגיוס לכל תושבי קולו. כשיצאו בבוקר לרחוב כל העיר הייתה כמרקחה. העבודה שבתה מכל וכל. ילדים מבתי־הספר וה„חדרים" יצאו בריצה תוהים ומשתוממים על הנעשה. האנשים מסרו מפה לאוזן למי נשלחו כבר „פתקים", נשים ואמהות התרוצצו בוכיות ואילו ה„קרואים" בעצמם התהלכו מבולבלים ונבוכים וניסו להצטייד בצידה לדרך.

העיירה הייתה על גלגלים... חאסקל עמד לו באמצע מכביש כשחיוך רחב נסוך על פניו והוא מכריז: „גם לי שלחו הזמנה ל„חתונה", בלעדי לא תהיה המלחמה." אך, למרבה הצער, הייתה המלחמה בלעדיו.

היה זה, דומני, עוד בטרם הספיקו לירות את היריה הראשונה, תוך כדי העברת יחידות הצבא הפולני ליד סומפולנו ושלשין. חאסקל היה ישוב על עגלת תובלה, או תותח. היה זה בלילה והוא נרדם. וכך הוא נפל אל מתחת לגלגלים ונהרג. יהודי אשר הביא אותו אח"כ לקבורה בסביבה ההיא, חי עד עצם היום הזה בחיפה העיר. בכל מקום היה חאסקל הראשון והוא גם הפך לקרבן הראשון של קולו במלחמת העולם השניה.

שני יהודים מ־קולו בין מורדי מחנה סוביבור

בין מחנות־המוות המרובים, אשר היו פזורים ברחבי פולין, היה אחד אשר זכה לפרסום לא מועט והוא: מחנה „סוביבור". המחנה הוקם ליד נהר בשם „וויאפש", במחוז לובלין. ומאחר והמשלוח האחרון של יהודים, אשר גורשו מ־קולו בסוף שנית 1939, הועבר ל־איז'ביצה לובלסקה, נפל בחלקם של יהודי קולו אלה להישמד שם באותו מחנה „סוביבור" בשנת 1942. מאוחר יותר, ב־1943, ארגנו היהודים במחנה „סוביבור", אלה בעלי־המקצוע ופועלים אחרים אשר נותרו שם, מרד שהוכן כהלכה. מחנה המוות נהרס כמעט כליל והאנשים התפזרו לכל עבר. למרבה הכאב נורו, תוך כדי מנוסה, יהודים רבים למוות. אך חלק קטן הצליח בכל זאת לברוח אל היערות שבסביבה. הם הפכו לפרטיזנים ועוד נפל בחלקם לא מעט סבל מידם של הפרטיזנים הפולנים ואפילו הרוסיים. מעט מהם נשארו בכל זאת בחיים. ביניהם שני יהודים מ־קולו: חאסקל מענכה ו־שלמה פודכלבניק.

המרד ב־„סוביבור פרץ ביום א׳ דסוכות תש״ד, ה־14.10.1943. פרטים על כך אנו מוצאים בחוברת „לעצטע חורבן״ („החורבן האחרון״), כתבי־עת לתולדות החיים היהודיים בימי המשטר הנאצי, אשר יצא לאור ע״י הועדה ההיסטורית המרכזית של היהודים המשוחררים באזור הכבוש האמריקני, מינכן, אוגוסט 1947.

אברהם ישראל טשייניאק ובנו יעקב־ליב

כל אימת שנזכרים במישהו מוכר, מקרב יהודי קולו, אשר לעינינו נפחו את נשמותיהם הטהורות במחנות פוזן, אושביץ או בוכנבלד — צפה ועולה בזכרוננו ילדותם, אורח־חייהם עד למלחמה.

הגה משפחה יהודית מאנשי־עמך: —

אברהם ישראל טשייניאק. אינני יודע כמה אנשים ב־קולו הכירו את האיש בשמו. אך את „עושה הגריסים״ (קאשע־מאכער) הכירו כולם. מדוע „עושה גריסים?״ הרי עסוקו היה במסחר נוצות ופלומה. דוקא הוא גר אצל נתן מרדכי ביז׳ינסקי, במרתף (סימן מובהק לאביונותו, כי הרי עשירים לא גרו במרתף). המרתף היה טחוב ואפל וכולו מלא שקי נוצות. אשתו מסורבלת, חלושה, הייתה ישובה תמיד על השקים. הבנות לא התקדמו עם הזמן, לא היו ריבות מודרניות ואף הגיעו מזמן לפרקן. גם הן הסתובבו שם בין הנוצות. ואילו הוא, למרות היותו טרוד בדאגות פרנסה, היה נוסף לכך גם גבאי אצל הרבי, האדמו״ר חיים איציק שלמה רוטפלד ז״ל. שם למעלה, בעת תפילת השבת או בשעת כיבוד בעליות לתורה. או בעברו לפני התיבה עד „שוכן עד״, הוא היה מופשט לחלוטין מהחולין. מחוץ לכך היה הוא מקורב ובן־בית שם למעלה אצל משה וירונה, בקומה השניה. דומה, שהוא היה דואג קודם לכל לספק עוף וביצים לשבת בשביל הרבי, מאשר לביתו הוא.

זכור לי פעם, כשהוא עמד לפני הסליחות ביום ששי לפנות בוקר והיה קורא ליהודים למנין ותוך כך התמקח עם אכר על עוף בשביל הרבי. ובמקום להביא עמו את היהודי העשירי למנין, הוא הגיע כשתרנגול לבן בידו. בשנים האחרונות הייתה לו עגלה עם שני סוסים קטנים בצבע ערמוני־בהיר. בסוסים והעגלה התעסק בנו יעקב־ליב — בחור גברתן ועז, אשר בנוסף לכך היה גם מאומן במריחת תנורים בחימר, בדומה לבני־הדוד שלו, אך עיקר עסוקו היה בנסיעות ב־„כלי־הרכב״ לעיירות הסמוכות ל־קולו לשם קניית נוצות. לעתים היה גם לוקח עמו תגרי־שווקים על סחורתם ודוכניהם. על אותו יעקב ליב עוד יסופר להלן.

מינטשה אימן — החלבנית

היא עסקה בחלוקת חלב. מקום מגוריה ברחוב הורשאי אצל אברהם קויפמן

במרתף (שוב־פעם מרתף — הסמל של העוני היהודי). בכניסתך לפרוזדור, עוד טרם הספקת לבוא אל ה„טרקלין", הייתה כבר אפעלה. ואילו בהיכנסך לשני הקיטונים הקטנים, שהיא גרה בהם — כלום שרר בהם האור? כאשר האשנבים הקטנים ליד התקרה היו יוצאים הישר למדרכה של הרחוב הורשאי, מתחת לחלון הראוה של החנות לסבון ותמרוקים של יוטע יעקובוביץ. ומעבר השני ליד החנות לזכוכית וחרסינה של אהרן בחורסקי. כל היום הסתובבו שם רגליהם של בני־אדם והסתירו את מעט האור אשר יכול היה לחדור מבעד לזגוגיות המרופשות. במרתף זה, אשר תמיד בקע ממנו ריח של טחב, גרה מינטשה ובעלה, ששפתו חצויה. יהודי רגזן, אשר מעולם לא דיבר, אך תמיד צעק. וגם שלושת בניהם. האב ובניו החזיקו בסוס ועגלה והיו מובילים לשוק את דוכניהם של תגרנים יהודים, או קמח, נפט וחבילות מתחנת הרכבת בשביל החנוונים היהודים. שלושת הבחורים עבדו בהלוך אחד עם הסוס החום־כהה ואולי אף יותר מהסוס. הבן הצעיר, אשר שמו היה משה, קושר אותי במיוחד עם המסופר לעיל.

היה זה בשנת 1942 במחנה אייכוואלדאו — פוזן. לשם שלחו אנשים נחשלים ממחנות אחרים למוות אטי. משה אימן שכב על דרגש ביחד עם יעקב־ליב טשיניאק וברגעיהם האחרונים הם נצמדו אחד לשני, נלחצו אחד לגופו של השני, כדי להתחמם קצת בקור העז וככה כשהם שלובים הוציאו את נשמותיהם והפכו לגוש קפוא אחד. הם לא היו היהודים היחידים מ־קולו, אשר נקטלו שם, אולם המקרה רצה, שדוקא שני אלה נחרתו עמוק בזכרוני.

זכרונות אודות אופטימיסט שנפל — קדוש וגבור

עד לשנת 1939 לא קשר אותנו מאום, מלבד בנהר ורטה, אשר זרם מסביב לעיר — קולו וכמובן — הגורל היהודי. הוא — חניך השורות הבונדאיות־פרולטריות ואני של תנועת הנוער הציונית־סוציאליסטית „דרור" („פרייהייט"). בזמן ההוא היה זה מרחק רב. היטלר טשטש את כל המחיצות והכניס את שנינו למחנה־העבודה „רעמו" ב־פוזן. שם נפל בחלקנו גורל משותף. אמת־נכון, לא היינו באותו חדר ולא עבדנו ב„גדוד" אחד, אך בכל־זאת אכלנו, אם אפשר לקרוא לזה אוכל, מדוד אחד. וגם חטפנו מכות מאותו שוט. בעצם, היה הוא לא בולט, הייתי אומר בלתי־נראה, בדמותו. קטן, שחרחר, צנום, לא פילס לעצמו דרך במרפקיו, תמיד כאילו בצל. בכל זאת, אם היה לך זמן ומצב־רוח קצת לעקוב — היה הוא כופה עליך את נוכחותו. הוא חי בחדר מס׳ 3, עבד בגדוד 21. כאשר הקבוצה הייתה חוזרת מהעבודה, היו הצעדים הראשונים מכוונים למטבח, לקבל את המרק. גמר לאכול, היה כל אחד עולה על הדרגש שלו ומתחפר במצעו, בצרותיו. אז אפשר היה לשים לב, שהוא מוציא איזו פיסת־נייר, פיסת־עתון, שהביא עמו ממקום העבודה. נזהר מעין צדדית, בלתי־נוחה (גם כאלה היו) — הוא נוטלה וביחד עם שכנו למצע —

בחור אינטליגנטי במקצת חבר פועלי ציון שמאל לשעבר — מעיינים וחוקרים בפיסת העתון, על מנת למסור למחרת לחבריו, בשעת העבודה המפרכת, קצת חדשות מעודדות. ותמיד הוא הביא משהו, אשר רענן, עודד והפיח תקוה. איך אמרו האנשים: יהא זה אפילו כזב, אבל כזב טוב. אין בא העתון, מאילו מקורות הידיעות — איש לא התענין. במקום־העבודה, עת כולם הסתובבו בין הגויים האזרחיים ומנהלי העבודה, על מנת למכור חולצה תמורת פרוסת־לחם, היו לעתים רואים גם את דמותו הדלה להתרוצץ. לשם מסחר? ספק רב. אך קרע של עתון הוא כן השיג אצלם. אלה שעבדו בבית־המלאכה, במטבח או במשטרה, אשר היה להם יותר פנאי, היה להם קצת יותר אוכל וממילא יכלו לחשוב יותר — ידעו כבר למי לפנות בכדי להשיג כמה ידיעות טובות על המפלות, אשר היטלר נוכח בחזיתות המזרח. „אל דאגה" — היה הוא נוהג לומר — „אנו עוד נאכל מככר להם שלמה".

כאשר התחילו ההעברות ממחנה למחנה, היה הוא מן הראשונים, אשר נשלח אל המחנות הגרועים ביותר. בכל זאת, בהיותו קטן וצנום, היה נדמה לך לעתים, שהשוט אינו משיגו. אך זה הספיק להתאזרח במקום החדש ושוב הוא מביא חדשות טובות. וכל זאת כשהוא כולו זוהר. כמו שאומרים: רעב עד מוות, אך מלא אומץ. עד שהוא נפל למחנה „קרייזינג" על יד **פוזן**, בסמוך לשדה־התעופה. שם אפילו בטחונו לא היה לו לעזר והוא לא החזיק מעמד. וכעבור זמן קצר הוא נשלח למוות ב„משלוח־לאחור" („ריקטרנספורט") ל־אושביץ. אחרי חדשים מספר, כשהגעתי גם אני לאושביץ ב־„קומנדו־יאבוז'נו" והנה אני רואה: הוא ישנו ועודנו חי! אני רוצה לברך את ברכת: ברוך מחייה מתים (אף בזמנים הקשים והגרועים ביותר היה פוקד אותך לעתים חוש ההומור שלך) והוא צוחק עלי: „אתה תראה, אנחנו נעבור אותם ועוד נחתוך מככר לחם שלמה". כן, במחנה הזה הוא החזיק את עצמו טוב, הוא עבד במכרה־פחם. הפועל היהודי משכבר, אשר נלחם למען שווי־זכויות, כדי שיהודים יוכלו להיות עובדי ממשלה כגון: מטאטאי־רחובות, שומרים מטעם העיריה או משהו בדומה לזה — הפך הוא בעצמו לפועל ב„תעשיה הכבדה" — כך הוא נהג תדיר להתלוצץ. בערב, כאשר הפלוגה שלו חזרה מפוּיחת ומזופתת ממעמקים, הכירו תיכף את דמותו הצנומה, הפנים השחורות והעינים הנוצצות (קצת משונים נראו כל אלה, אשר עבדו במכרה־פחם). שם למטה במכרה, בין האכרים השונים, החוצבים, מנהלי המשמרת ועובדי־ההעמסה, מקום לשם הגיע לעתים נדירות עינו של איש ה־ס.ס. הוא מצא לעצמו כר פעולה מתאים. כן, הוא הביא גם, לעתים, משהו למכור, חולצה מעל גופו, או שהוא התקין מתחתוניו הארוכים שני זוגות קצרים — אחד בשביל עצמו והשני למכירה בעד פרוסת־לחם. בשנת 1944, כש־הצבאות הגרמניים נסוגו בכל החזיתות, הוא הפך ממש לאדם חי יותר. אלי שבשמיים! מנין באה לו לאדם קטן ורזה כזה אמונה רבה כל כך?! ב־16 בינואר 1945 עקרו את כולנו מהמחנה. מיד עם תחילת אופנסיבת החורף של הרוסים, הוציאו אותנו ה־ס.ס. למצעדי־המוות הידועים לעגמה.

מספר אנשי **קולו**, התרכזנו ביחד בתוך כמה שורות. הוא צעד יחד אתנו,

כשהוא מחזיק ככר־לחם שלמה מתחת לזרועו (אנו קבלנו צידה לדרך כמה ככרות לחם). הוא אמץ הלחם בחזקה, משל כאילו עמד חזונו להתגשם ומפקידה לפקידה היה קורא: „חברים, החזיקו מעמד, לא רב הזמן"! אנו החזקנו מעמד עד הלילה מה־19 ל־20 בינואר 1945, כאשר יצאנו מהשלגים העמוקים של היער וצעדנו לעבר מחנה „בלכהמר", אשר בשלזיה העלית. אנשי ה־ס.ס. ברוב חמתם, בא להם פתאום החשק להתל בנו והם התחילו להריץ את אלפי האנשים ותוך כך לירות אל תוך השורות. בין הצעקות והאנחות האחרונות אשר פקעו מגרונותיהם של הנפגעים הגיעה לאזנינו גם זעקת ה־„אוי" שלו. כדור מרצחים שסע את פתיל חייו של החולם והאופטימיסט. הוא חלם לחתוך מככר־לחם שלמה והנה הוא נפל כשככר־לחם שלמה מתחת לזרועו. כעבור ימים אחדים, כאשר נאספו קרוב לאלף גויות והובאו אל המחנה, בכדי לקברם בקבר־האחים הגדול, הכיר מישהו מאתנו גם אותו. יהיו־נא השורות האלה נר־נשמה וזכרון לידיד, אשר אמץ ועודד בזמנים האפלים והאיומים ביותר של חיינו.

ינעמו לך רגבי עפרך, חבר אהוב, תנחום דנילוביץ

משה אברמוביץ

היה ב־קולו יהודי בשם משה אברמוביץ (משה דז'וטשערה, לפי כנויו). סנדלר עני. היו לו כמה ילדים. בן אחד בשם זונדל, אשר היה חתנו של מאיר שווייג (מאיר הסומא), גר בשנים האחרונות לפני המלחמה ב־קונין. משם הוא גורש ל־אוסטרוביץ ע"י קילץ. עד לשנית 1944. אז שלחו אותם, ביחד עם אחרוני יהודי לודז', לאושביץ. אותו זונדל נפל בחלקו לעבוד במכרות — הפחם „יבוז'נה" ואנו גם עברנו ביחד את האבקואציה מהמחנה. היה זה, דומני, ביום השלישי של האבקואציה, אחרי שעצרנו ללינת לילה באסם ליד הדרך ובבקר סדרו אותנו בשדה בשורות להמשך הצעדה. פתאום הגיחו כמה מטוסים רוסיים, הנמיכו טוס מעל לראשינו וירו ממקלעים אל תוך ההמון. ה־ס.ס. לא ברחו. אלא השתטחו מסביבינו וכיוונו את נשקם הישר אלינו, כדי שאיש לא יברח. גם אנו השתטחנו על האדמה. כאשר המטוסים הסתלקו, נודע לנו שישנם הרוגים ופצועים. ה־ס.ס. הוציאו מיד אנשים מתוכנו, כדי לחפור בורות ולאסוף את המתים והפצועים למקום אחד. בין הפצועים נמצא גם זונדל הנזכר לעיל. היה לו כדור בברך. הוא שכב ומרר בבכי:

„כיצד אוכל להמשיך ולצעוד?!" המרצחים הגרמנים שחררו אותו חיש מהדאגות. הם ירו למוות בכל הפצועים וקברום יחדיו. זה היה, נדמה לי, ב־17 בינואר 1945.

חיים כבד־הפה

שמו היה חיים. הוא היה כבד־פה במקצת. אביו, שמואל הפסח, היה בשנים האחרו־

נות לפני המלחמה הקברן של קולו. אמו עסקה במכירת פירות בשוק. הם גרו אצל יוֹדל פודחלבניק ברחוב אוקולנה. אינני יודע היכן היה אותו חיים במשך כל התקופה הטראגית, אך בשבועות האחרונים לפני השחרור, הוא הופיע פתאום ב־בוכנבלד. הוא שמח מאוד, כאשר ראה מישהו מ־קולו. זמן קצר לאחר־מכן כששרכתי את רגלי לעבר בלוק אחר, כדי לחפש איזה פרור, ראיתי בין ערימת הגופות אשר נזרקו בבוקר מתוך הבלוק (היו אלה האנשים אשר גוועו במשך הלילה) גם את ראשו החשוף של חיים. שבועות ארוכים עמדה לנגד עיני תמונת־העוותים זו.

מאיר דוד בראנד

היהודי המת האחרון, שראיתי אז, היה מאיר דוד בראנד, בנו של עוזר בראנד. הוא גווע לידי יומיים לפני השחרור. רוצח ס.ס. ותיק כילה בו את זעמו וחבט בו חבטות כה רבות ועזות, עד כי לא הוסיף יותר לקבל מכות בחייו. אותו מת לא נשרף עוד. כעבור יומיים, כאשר הצבא האמריקני נכנס למחנה, היה פעולתו הראשונה לאסוף את אלפי הגוויות אשר התגוללו בשטח מחנה בוכנבלד. הם הובאו לקבורה בקבר־אחים גדול. הייתה זו הפעם היחידה, שאני עמדתי ליד קברו של יהודי מ־קולו וגם קרוב שלי (גיסי). המקום נמצא בגרמניה הטמאה, ב־טירינגן, 3 קילומטר מ־וויימאר, לא הרחק ממצבת הינדנבורג המפורסמת שם. יהא־נא המסופר והמתואר לעיל מצבת־זכרון לכל אלה מיהודי קולו, אשר לא נותר אחריהם מי שיזיל דמעה, לכל המשפחות אשר נמחקו מתחת לשמי השם ולא נשאר זכר אחריהם. נר־נשמה לאלה שהוזכרו ולא הוזכרו.

יהי זכרם לעד!

„אזוי זענען זיי אומגעקומען"

איך האב שוין אויף א צווייטן פלאץ דערמאנט, אז אין מערץ 1943 איז אוועקגעשיקט געווארן פון די עטלעכע פויזנער לאגערן א טראנספארט פון העכער 8 הונדערט אפגעשטאנענע יידן, וואס איז דאס מאל אויסנאמספאל נישט געגאנגען גלייך קיין כעלמנא, אדער אויף א צווייטן פלאץ צום טויט, נאר דירעקט קיין לאַדזש אין געטא אריין.

רומקאווסקי, דער יידן־עלטעסטער פון לאַדזשער געטא, האט זיי געהאלטן אין א פארמאכטן פלאץ עטלעכע טעג און די, וועלכע זענען געבליבן ביים לעבן נאך די עטלעכע טעג, האט ער געשיקט קיין אוישוויץ, מסתמא מיטן וויסן, אדער לויט א באפעל פון דער דייטשער מאכט.

אין אוישוויץ האט מען דעם גרעסטן טייל געשיקט גלייך צו די גאז־קאמערן און א קליינעם טייל, יונגע און שטארקערע, איבערגעשיקט אין אן ארבעטס־קאמאנדא, פון וועלכע א קליינער טייל איז געבליבן לעבן און קאַנען דאס יעצט אפילו באשטעטיקן.

איך וויל, אבער, וועגן דעם אנהויב עפעס באמערקן און גלייכצייטיק מיט באדויערן דערמאנען עטלעכע קאַלער קדושים, מיט וועלכע איך האב זיך דאן געטראפן אין די לעצטע טעג פון זייער לעבן.

ביי אונדז אין לאגער „רעמו" איז געווען דער זאמל־פלאץ פון דעם ריק־טראנספארט צום אוועקשיקן. געדויערט האט דאס בערך 3 וואכן. לויט א באפעל פון דער דייטשער מאכט האבן די מענטשן באקומען די טעגלעכע צוטיילונג — א שטיקל ברויט און איינמאל אין טאג א ביסל זופ פון קאלאראבן.

מיר, די פארבליבענע פון אלטן „רעמו"־לאגער, 31 מאן, די ווערקשטעל־מענטשן, סאניטארן, דאקטאר, קוכאזשעס און עטלעכע לאגער־פאליציאנטן די אזוי גערופענע „אויפראמונגס־קאמאנדא", א נאמען, וואס האט אונדז דאן גערא־טעוועט. מיר האבן נאך פיגורירט אלס געזונטע, ארבעטס־פעאיקע מענטשן, האבן מיר געהאט דאס רעכט צו באקומען נארמאלע פארפלעגונג לויט יענע באדינ־גונגען, ד.ה. מער ברויט, מער זופ, א שטיקל מארגארין, א ביסל צוקער און מיר

האבן מער ווייניקער דיספאנירט מיטן קעלער קארטאפל. מיר האבן טאקע געהאט דעם שליסל, אבער ארויסנעמען קארטאפל האט מען געמעגט, ווען דער דייטשער קוכאוש איז געשטאנען דערביי. אבער יידן גיבן זיך דאך אן עצה. לויט א שטיקל געהיימען אפמאך מיטן דייטשן לאגער־פירער האבן די קוכאושעס געקאכט פאר אונדז, 31 מאן, עקסטרא עסן און 2 מאל טעגלעך — מיטאג און אוונט — א בע־סער עסן, געדיכט געקאַכטע קארטאפל, קרויט, האבערפלאקן, א שטיקל פלייש אויך. יעדער פון אונדז האט באקומען צו 2 מאל צו 2 און האלבן ליטער עסן. א העלפט דערפון און אפשר מער האט יעדער פארטיילט צווישן די מענטשן, די אפגעשטאנענע פון טראנספארט, באקאנטע, נאענטע. מיט וואס אייגנטלעך מער האבן מיר זיי געקאנט העלפן ?

וועך קען דען געדענקען די אלע קאַלער יידן, קראנקע, האלב־טויטע, וועלכע האבן זיך געשלייכט ביי די וועגט מיט אויסגעשטרעקטע טעפלעך, פושקעס און מאנאשקעס און געווארט מיט גיריקע אויגן אויפן ביסל זופ, וואס מיר האבן זיי אריינגעגאַסן פונעם טאפ עסן פון דער עקסטרא פאַרציע, וואס מיר האבן באַ־קומען און יעדער פון זיי האט זיך באמיט צו באהאלטן פארן צווייטן און יעדער פון זיי האט געוואלט זיין דער ערשטער ? שווער צו שילדערן דאס טראגישע בילד.

עטלעכע באקאנטע קאַלער יידן האבן מיר זיך איינגעקריצט אין זכרון מיט זייער גאנצער טראגישקייט, ווייל איך האב זיי געקענט, ווי בחורים געזונטע, שיינע, טייל רייכע, איינגעארדנטע, מיושבדיקע — און דא אזוי מוראדיק אום־באהאלפן און דערנידעריקט.

הערש רויטבארט, משה רויטבארטס (מלמדס) זון, אן איידעם פון הירש־נאטע קינסטלער, א לייטיש בעל־הביתל און א פאטער פון א קינד. געווען אן אנ־געשטעלטער מיט א גוטן געהאלט אין גאלאנטעריע הורט־געשעפט פון קויפמאן, אין יענע צייטן א בעל־פרנסה און דא — אן אויסגעדארטער, מיט א געשוואלן פנים, אין א פאר זאק־הויזן, צוגעבונדן מיט שטריקלעך, איז ער מיר נאכגעלאפן מיט א טעפל (געווען א שטיקל משפחה מיט מיר און דערפאר געפילט זיך א ביסל דרייסטער צו מיר). איינמאל האט ער זיך עפעס פארשפעטיקט. עטלעכע באקאנטע האבן מיך באגעגנט פריער און כ׳האב זיי צעטיילט דעם טאפ עסן. איך האב פשוט זיך פארטיילט און פאר אים נישט איבערגעלאזן. איז ער אוועק אין א זייט און זיך אזוי יאַמערדיק צעווויינט, אז איך האב אים גארנישט געקאנט בארואיקן. וועך ווייס, וואו זיין געביין איז אהינגעקומען ?

חיימל טשערניאק. זיי האבן געשטאמט פון וואַרשע. אין די אנהויב 20־קער יארן געקומען קיין קאַלאַ. א מאמע, אן אלמנה, א דיקע פרוי, 2 זין — יאנקל און חיימל און איין טאכטער, לאה. די צווייטע טאכטער האט געוואוינט אין וואַרשע און איז אפט געקומען קיין קאַלאַ. אין אנהויב האבן זיי געמאכט טרעפעס (סאנדאלן מיט הילצערנע זוילן) און פארקויפט אויפן מארק. שפעטער אביסל

האבן זיי געהאנדלט מיט בלוי געפעס (געשיר) געשטאנען אויפן מארק דינסטיק און פרייטיק און געפארן מיט סחורה אויך אויף די מערק אין דער סביבה. געוואוינט האבן זיי אויף דער אקולנא גאס, אינעם הויז פון דוד־איציק בראם, טיר ביי טיר מיט דער משפחה האנטוואורצעל.

אין די מיטן 30־קער יארן האבן זיי זיך ארויפגעארבעט און געקויפט דאס הויז פון לייביש שווארץ (באבע) אויף ווסכאדניע גאס (שול־גאס), נעבן די הייזער פון פשעדעצקי, וואסערמאן, פראזשעכע, גאצמאן. געווען איז דאס, ווען לייביש שווארץ איז עולה געווען קיין ארץ־ישראל. אין דעם הויז האבן זיי געעפנט א שיין מאדערן געשעפט פון בלוי געפעס, פאיאנס, פארצעלייי און גלאז־ווארג. אויפן ערשטן שטאק — א שיינע וואוין־דירה. דאכט זיך, אז די לעצטע צוויי־דריי יאר זענען זיי שוין אויף קיין מערק נישט געפארן.

די צוויי ברידער זענען געווען געזונטע, ארבעטס־פעאיקע און שיינע בחו־רים. דער עלטערער, יאנקל, א חבר אין „החלוץ" מיט אליהו ווילפרעט, אברהם יארמוש, סינע לעשטשינסקי. געווען איז ער א מיטל־וואוקסיקער, ברייט־פלייציקער און פעסט געבויטער, א פריילעכער און דערצו א זינגער. אלע מאל זיך געהאלטן זויבער, זיך שיין געקליידט. איז געקומען אין לאגער פויזן אייכוואלד־רעמו צוזאמען מיט אונדז און געארבעט אין דער 21־טער קאַלאַנע. ער איז שפעטער פארשוואונדן. איך געדענק אפילו נישט ווי אזוי.

דער יינגערער ברודער, חיימל, א נידעריקער, דיקער, ארבעטס־פעאיקער, מער היימישער און אפגעהיטן. געהאלטן בכבוד די מאמעשי. איך בין מיט דער משפחה געווען גוט באפריינדעט. געווען אמאל די זעלבע בראנזשיסטן. חיים איז פארשיקט געווארן אין פויזנער לאגער שטיינעק. דארט איז ער אפגעשטאנען פון דער ארבעט אוֹן מ׳האט אים פון דארט געשיקט אין דער אויבן דערמאנטער צייט צום ריקטראנספארט, צו אונדז אין זאמל־לאגער. אבער דאס איז שוין געווען א שאַטן פון א מענטש. ער איז געווארן א סך קלענער, איינגעשרומפן. א קליינער, דאַרער גוף מיט א גרויסן געשוואלענעם קאפ, מיט אויסגעלאשענע אויגן. ער איז שוין נישט געגאנגען, נאר זיך געוואקלט און ביי יעדע פאַר שריט זיך אנגעכאפט ביי דער וואנט. דאס איז דער לעצטער זכר פון דער אויבן דערמאנטער משפחה. ווער ווייס, צי עס איז ווער פארבליבן פון זיי?

מאניוש וואלקאוויטש, א זון פון מרדכי וואלקאוויטש. זיי האבן געהאנדלט מיט עופות און געוואוינט אין דעם געסל, וואס האט געפירט צו דער עלעקטראוועיע. געווען זענען דארט 3 קינדער — 2 זין און א טאכטער דער עלטערער זון איז געפארן אין די מיטן דרייסיקער יארן קיין אמעריקע וואו ער לעבט מיט זיין משפחה ביזן הייבטיקן טאג און קומט אפט קיין ישראל.

דאס יינגל מאניוש האט א יאר־צוויי פאר דער מלחמה געגעבן א וואקס ארויף

הויך, שיין, געזונט, ווי א בלום. איך האב מיט דער משפחה די לעצטע צוויי יאר געלעבט בשכנות און כ׳האב אים גוט געקענט. אויך אים האט מען פארשיקט אין שטייגעק לאגער. נאטירלעך, אז אזא יינגל, וואס וואקסט און אנטוויקלט זיך, האט געדארפט גוט עסן. צו אונדז אין „רעמו" צום ריקטראנספארט האט מען אים שוין געשיקט א האלב־טויטן.

איך האב אים דאן געזען: א הויך, דאר יינגל, מיט גלאנציקע אויגן פון פיבער, איינגעפאלענע באקן, וואס רויטלען זיך מיט סימנים פון טובערקולאז און ביי יעדן הוסט שפייט ער אויס א שטיק בלוט. ער שטייט אנגעלענט ביים ראג וואנט, אראָפ־געלאזן די אויגן, שעמעוודיק, עפעס ווי ער וואלט שולדיק געווען, וואס ער געפינט זיך אין אזא מצב. וואס האב איך געקאנט מיט אזא אומגליקלעך קינד, אונטער־געהאקט יונג ביימעלע שמועסן און מיט וואס האב איך אים געקענט העלפן אויסער מיט א ביסל זופ? וועד ווייס צי ער איז דערגאנגען לעבעדיק קיין אוישוויץ?

משה־מרדכי בראם, שלמה־ברוך דעם סגי נהור׳ס יינגסטער זון. געווען זענען דארטן 4 זין. איינער איז, דאכט זיך, אומגעקומען אין ווארשע, 2 זענען געווען מיט מיר אין פויזנער לאגער און דער יינגסטער — אין 2 לאגערן: אין פויזן „געוואנדערט". אן אויסנאמס־פאל, די פארטיילונג פון די געזעטישע משפחה־אייגנשאפטן איז עפעס נישט ריכטיק אויסגעקומען. די ערשטע דריי ברידער זענען געווען זייער קלוגע און זייער פעאיקע מענטשן און דעם יינגסטן, משה־מרדכין, האבן דווקא די צוויי אייגנשאפטן א ביסל געפעלט.

די 2 ברידער, אהרן (לעבט היינט אין אמעריקע) און יחזקאל (אומגעקומען) זענען געווען גוטע שניידערס און געארבעט פארן דייטשן לאגער־קאמענדאנט. זיי האבן אויסגעפועלט ביים לעצטן און איבערגעפירט זייער יינגסטן ברודער פון שטייגעק קיין „רעמו", כדי צו זיין צוזאמען מיט אים. ווי גליקלעך זענען געווען די 2 ברידער, וועו זיי האבן משה־מרדכין אריינגענומען אין ווארשטאט, וואו ער איז געזעסן אין דער ווארעמער שטוב, א ביסל געגייט און מער געזונגען. אבער דאס איז זיי נישט לאנג באשערט געווען. א „טראנספער" האט צונישט געמאכט די מי פון די ברידער און מ׳האט אים צוריקגעשיקט קיין שטייגעק. נאך עטלעכע חדשים זיין צוזאמען מיט די ברידער, אן אויסגעפאשעטן, אנגעטאן לייטיש און א פאר־זאָרגטן אויף א שטיקל צייט מיט פארפלעגונג. אבער לאנג האט ער נישט געקאנט אויסהאלטן אליין, דארט אין שטייגעק, און מ׳האט אים אויך געשיקט צום ריק־טראנספארט.

וועו ער איז געקומען צו אונדז צום זאמל־פלאץ האט ער שוין נישט געהאט קיין צורה פון קיין מענטש. ווי אזוי באדינגונגען קענען ענדערן א מענטש אין משך פון עטלעכע חדשים! ער איז געווען געשוואלן, דאס פנים דעפארמירט, האט נישט געוואוסט וואס מ׳רעדט צו אים. אזוי האב איך אים דאן געזען.

די ברידער האבן געטאן אלעס מעגלעכע אים צו ראטעווען, אבער ליידער. די 2 ברידער האבן אים אנגעטאן א ווארעם רעקל, הויזן און שיך. וועז זיי האבן אים דעם לעבעדיקן מת באגלייט צום אויטא, צום... טויט, האבן זיי געווויינט ווי קליינע קינדער.

ס'קאן זיין, אז א פרעמדן, נישט קיין שטאַטישן, וועט דאס באשריבענע אפשר נישט אינטערעסירן. מיר האבן אין משך דער צייט געלעזן וועגן אזוי פיל גרוילן, דאס מיר זענען שוין פארטעמפט און אפשר גלייכגילטיק געווארן צו דעם אלעמען. אבער פאר די נאענטסטע משפחות, קינדער, ברידער, אדער קוזינס, אויב עס איז וועד פארבליבן, זאל דאס דערמאנטע זיין אן אנדענקונג, א מצבה, א שטיין אויף זייער קבר, וואס עקזיסטירט נישט און זאלן זיי טראגן אין זכרון זייער אנדענק.

„אזוי זענען זיי אומגעקומען".

שמחה מארקאוויטש

און ווידער קומט מיר ארויף אויפן זיכרון א קדוש, א קאַלער ייד, וועמענס משפחה דוכט זיך איז אפגעמעקט געווארן. זאלן די פאר וועלטער זיין אן אנדענק־ליכט נאך די פארשניטענע לעבנס פון דער משפחה.

שמחה מארקאַוויטש, אדער ווי מען האט אים ביי אונדז גערופן אין דער אלטער היים חבריש, שמחה קאַקאַשקע. ער איז געווען א זון פון גבריאל און שארנע׳כע, וועלכע האבן געוואוינט ביי שויעל שורעק אין הויז אויפן אלטן מארק. ס׳איז געווען אין דער משפחה נאך א פארהייראטער זון, ישראל, פון פאך א שניידער. ער האט געוואוינט קעגן איבער, ביי משה זשולאווסקי מוהל אין הויז, אויפן ערשטן שטאַק. די צוויי טעכטער ראנע און שיינע זענען אויך געווען פארהייראטע. ראנע האט חתונה געהאט מיט אברהם ברענער פון די פיש (וועגן אים דערמאן איך אין א צווייטן פלאץ), און שיינע האט חתונה געהאט מיט אליעזר שקלאנאַווסקי.

גבריאל דער פאטער איז געווען א שניידער, האט געארבעט פאר פויערים און טיילמאל געשטאנען אויפן מארק מיט א טאנדייט־סטאראגאן. שמחה האט די גאנצע יארן געארבעט ביים פאטער שניידעריי. גבריאל האט ליב געהאט „דעם ביטערן טראַפן", געטרונקען 96־ער ווין אין קאַלאַ איז ער געווען א באוואוסטער ביר־טרינקער. מ׳האט דערציילט, אז אייגמאל פרייטיק צו נאכטס נאכן עסן, האט גבריאל זיך אוועקגעזעצט מיט א קליין פעסל ביר אנטקעגנאיבער דעם שפיגל, געטרונקען גלאז נאך גלאז און ביי יעדן גלאז ביר געזאגט צום שפיגל „לחיים, ר׳ גבריאל!"...

שמחה אליין איז ווארשיינלעך געווען א געבוירענער פון 1905—1904, אדער פון 1906 און די גאנצע יארן, וויפל איך געדענק אים, געווען אן אנפירנדער חבר פון די רעכטע „פועלי־ציון" ביי אונדז אין שטאט און א לענגערע צייט געווען פארזיצער פונעם פארטיי־קאמיטעט.

ער האט נישט געהאט קיין פאַרמעלע בילדונג, און אויך נישט געווען אזוי געבילדעט ווי זיינע חברים, אקטיווע אין דער פארטיי, ווי יוסף פאַגעל, מיכל האנדוואורצל, אברהם פיעטריקאווסקי און אים, צו לענגערע יארן, מיכאל־שמואל בערגמאן א.א. ער איז געווען אן „אנגעלייענטער" בחור, באהאוונט אין פארשידענע פאליטישע און סאציאלע פראבלעמען, דערצו א פשוטער, הארציקער חבר, א

קנאי אין זיינע אנשויאונגען און אין דער טאג־טעגלעכער פראקטישער פארטיי־ ארבעט. דער באוועגונג איז ער געווען איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן און פאר דער הייליקייט פון זיין אידעאל און אנשויאונגען געקעמפט מיט עקשנות.

אזעלכן פלעג איך אים שטענדיק זען בעת די ויכוחים אויף פארטיי־פארזאמ־ לונגען, וועו מען פלעגט באהאנדלען פארשידענע געזעלשאפטלעכע פראבלעמען, אדער אינערלעכע פראבלעמען פון דער פארטיי־ארגאניזאציע. אלע האבן געוואוסט, אז זיינע אַרויסזאגונגען און באמערקונגען זענען אויפריכטיקע, גוט אדורכ־ געטראכטע און געווען ווייט פון דעמאַגאַגישע טריקן. אלע האבן זיך באצויגן צו אים מיט רעספעקט, טראץ דעם וואס ער האט נישט אויסגעפירט קיין וויכטיקע פארטיי־שליחות, ווי זיין א דאזאר, אדער ראטמאן, האט מען זיך צוגעהערט צו זיינע קריטישע באמערקונגען און די פארטיי־דאַזאַרעס און ראטמענער האבן שטענדיק געפונען נויטיק זיך מיט אים צו בארעטן וועגן פארשיידענע געזעלשאפט־ לעכע ענינים.

יארנלאנג איז ער געגאנגען מיט א בעל־הבתיש מיידל, חייטשע סטאל, אן אייניקל פון אלטן סטאל, דער בעקער. (דוכט זיך מיר, אז זי איז זער יונג פאר־ יתומט געווארן נאך איר מוטער). די חייטשע צוזאמען מיט איר יינגערער שוועסטער מאניע (חתונה געהאט מיט ר׳ בער טרייבערס יינגסטן זון) זענען געווען בא־ קאנטע מאַדיסטקעס, (הוט־פוצערינס) ביי אונדז אין שטאט. זיי האבן געוואוינט אין נייעם מארק, ביי קאליסקי אין גרויסן הויז.

איך געדענק נישט צי שמחה האט חתונה געהאט מיט חייטשען פארן קריג, אדער שוין אין אנהויב פונעם קריג. מ׳האט אונדז צוזאמען געזומען אין לאגער דעם זעלבן שבת, דעם 21־טן יוני 1941 קיין פויזן, אייכנוואלד און שפעטער האט מען אונדז אויך צוזאמען איבערגעפירט קיין „רעמו״. שמחה האט געארבעט אין דער 21־טע קאלאנע און אויף וויפל איך געדענק, האבן צוזאמען מיט אים גע־ ארבעט זלמן און הערש ראטבארט, אליעזר שקלאנאווסקי — זיין שוואגער, שמחה לעווין דער טאפעצירער, תנחום דאנילעוויטש, אפרים קלעטשעווסקי, חיים׳ל טשערניאק, בצלאל ארקאוויטש און, אים צו לענגערע יארן, אבראמעק הארטשיק און נאך אנדערע. אזוי ווי אלע האט ער זייער שווער געארבעט, אבער ווי עס איז אדורכגעקומען. פיל פון די פריער דערמאנטע זענען אויסגעגאנגען אין משך פון די צוויי יאר פויזנער לאגערן און אים שמחהן איז פונדעסטוועגן געלונגען ווי עס אדורכצושטופן די צייט און האט זיך נאך אפילו דערשלעפט ביז בירקענאו, סוף זומער 1943, וואו אהין מ׳האט אונדז געבראכט פון פויזן.

שווער, זער שווער איז מיר דאס שילדערן דעם גיהנום־קוואראנטענע בירקענאו. נאך שווערער איז פאר מיר דאס איבערגעבן ווי אזוי עס האבן דאן אויסגעזען די קאַלער יידן, וועלכע איך האב דארטן געטראפן, געבראכטע פון אנדערע לאגערן. איך האב זיי דאך אין משך פון 2 יאר נישט געזען. די יידן זענען ארומגעגאנגען

בארוועס, אנגעטאן אין שמאטעס. די מלבושים, מישטיינס געזאגט, נישט צוגעפאסט צום וואוקס פון מענטשן. א רעקל, א פאר הויזן, אדער זיי זענען געווען צו גרויס, אדער צו קליין, דאס אלץ איז געווען אויסגערעכנט מער אויף חוזק צו מאכן פון מענטשן ווי צו באזארגן אים מיט אנטועכטס. חוץ דעם זענען אט די שמאטעס געווען באצייכנט מיט שטרייפן רויטע פון פארנט און פון הינטן. בארוועסע זיינען זיי ארומגעאפן אן א היטל, דאס פנים פארוואקסן, ווילד, די אויגן אויסגעדרייט, דאר, פארחושכט. דאס זענען פאקטיש געווען שאטנס פון מענטשן. צוערשט האט מען בכלל נישט געקענט דערקענען איינער דעם צווייטן. מ׳האט זיך גוט געדארפט אריינקוקן אין פנים פון א באקאנטן מענטשן, בכדי אים צו דערקענען. ס׳פלעגט אויך טרעפן אז מ׳פלעגט פלוצים דערקענען א באקאנטן, וועלכן מ׳האט געמיינט אז ער איז שוין לאנג טויט, פונקט ווי זיי וואלטן געקומען פון יענער וועלט. מ׳האט געזען צ.ב. ווי צוויי מענטשן האבן זיך ארומגעכאפט און זיך צעווייטן, דאס זענען געווען קרובים, אדער געווען נאענטע חברים; ווער קען אויסרעכענען די אלע, וואס איך האב דארט געטראפן? ווער קען שילדערן זייער טרויעריקן מצב? צוערשט פלעגט מען דיסקרעט פרעגן מיט שרעק איינער דעם צווייטן וואו געפינען מיר זיך? שפעטער, וען מען האט זיך שוין אביסל מער צוגעוואוינט צו די באדינגונגען, האט מען שוין אויפגעהערט אפילו צו פרעגן... ס׳איז שוין געווען אלץ פארשטענדלעך...

נאכן אדורכמאכן די ערשטע שרעק־פראצעדורן, ווי סעלעקציע ביי דער ראמפע, וואו מען האט ביי אונדז צוגענומען אונדזער „באגאזש", און שפעטער דורכלויפן א נאקעטער אין באראק בעתן אדורכגיין א פערזענלעכע רעוויזיע, נאך וועלכער מ׳איז געבליבן אינגאנצן בארויבט פון אלץ — פון געלט און פון זאכן. אפילו א גאלדענעם צאַן פלעגט מען זיך נישט פוילן ארויסצורייסן פון מויל. שפעטער פלעגט זיך אנהויבן דאס וואשן און רייבן זיך מיט ליזאָל, דאס אויסטא־טואירן פון דעם לאגער־נומער אויף דער האנט און צום סוף דאס באקומען די לאגער־מלבושים. דאס אלץ פלעגט זיך ציען אין משך פון א פאר טעג.

איך בין מיט מיין טראנספארט אייגלאקירט געווארן אין בלאק 6 מיט נאך אסאך קאַלער יידן. דאס איז געווען א בלאק נאר צום איבערשלאפן, ווייל 5 פאר־טאג ווען מען האט געהערט דעם גאַנג, וועלכער האט אזוי מוראהדיק אפגעקלונגען, האט מען אונדז שנעל ארויסגעטריבן פון באראק און דאן האט מען ערשט דערזען דערשיטערנדיקע סצענעס: מענטשן זענען געלאפן צו די קלאָזעטן, ביי וועלכע ס׳זענען געשטאנען אויפזעערס אויף ריינקייט, איבערהויפט זענען דאס געווען רוסישע קריגס־געפאנגענע מיט פאסקעס אין די הענט און געשלאגן מכות־רצח.

נאכדעם האט זיך שוין אנגעהויבן דער מאטערנדיקער „אפעל". מ׳האט אלעמען אויסגעשטעלט צו פינף אין איין ריי און יעדער קאפּאָ, יעדער שגץ, אדער סתם רוצח האט אונדז מושטרירט: „אכטונג", „רוע" און ביי דעם מושטירן באַגלייט מיט קלעפ. אזוי איז מען אפגעשטאנען טיילמאל ביז 10 אזייגער פרי, אדער שפע־

טער נאך, ביז דער ס. ס.־מאן, דער אזוי געוראפענער בלאק־פירער איז געקומען און האט אפגעצייילט די מענטשן, דערנאך האט מען אונדז צעיאגט גרופנווייז אויפן גרויסן פלאץ ביי די בראקן. טייל האבן לויפנדיק געטראגן שטיינער, אדער זאמד, טייל האבן געגראבן און געשאטן אין הויף. די וועלכע מען האט נישט געכאפט צו דער ארבעט, האבן זיך סתם ארומגעדרייט אזוי אויפן עולם התוהו. זיצן האט מען נישט געטארט, ליגן — געווים נישט, מ׳האט נישט געקענט געפינען קיין פלאץ וואו זיך אהינצוטאן. טאמער איז ווער פלוצלינג קראנק געווארן, איז געווען סכנות נפשות. וועו מען פלעגט אנזאגן „בלאק־שפערע", און דאס איז געווען נאר דאן וועו מען פלעגט אדורכפירן א סעלעקציע — ווער „לחיים" און ווער „למות" — דאן זענען די מענטשן געווען פארשפארט אינעווייניק. פארנאכט ווידער אן „אפעל" מיט דער זעלבער פראצעדור ווי אין דערפרי, אבער דאן האט דאס שוין אזוי לאנג נישט געדויערט. מען האט אלעמען אריינגעיאגט אין די בראקן. ביים אריינגיין אין בלאק, באלד ביי דער טיר, האט מען באקומען דאס שטיקל ברויט און דאס ביסל זופ. ס׳האט אויך אמאל געטראפן, אז מ׳האט באקומען א צולאגע א שטיקל מארגארין, אדער א שטיקל ווורשט. דאס גאנצע ביסל עסן האבן די קאפאָס אריינגעשיט אין א שיסל און יעדן געגעבן מיט א לעפל א שטופ אין מויל אריין... „כאפ אריין" — האבן זיי געשריגן. נו, און ווי אזוי דאס גאנצע עסן־פארנאנדערטיילונג איז צוגעגאנגען איז א קאפיטל פאר זיך. נישט אייגער וועלכער האט נישט געווואלט כאפן קיין קלעפ, האט טאקע דאס שטיקל ברויט און זופ נישט באקומען. מיט דעם האט זיך עס נאך נישט געענדיקט.

וועו מיר זענען שוין געלעגן אויף די פריטשעס, איז אנגעקומען דער בלאק־עלטסטער, אדער אן אנדער רוצח, און מ׳האט אונדז דאן געגעבן א „גייסטיקע" לעקציע. מיט גרויס פאסיע האבן זיי דערציילט וואס דאס איז פארא ארט אוישוויץ. דא פארגאזט מען לעבעדיקע מענטשן. נארמאל האלט דא אויס א מענטש נישט מער ווי 4 אדער 6 וואכן א.א.וו. נאך דער „לעקציע" האט זיך דעם רוצח פארגלוסט צו מאכן מיט אונדז א ביסל גימנאסטיק! ארויף און אראפ פון דער פריטשע און דאס אלץ שנעל אין משך פון איין מינוט, דערביי פלעגן זיי ביי דער „גימנאסטיק" באגלייטן יעדן אייגעם מיט קלעפ. דער ארויף און אראפ פון דער פריטשע פלעגט זיך איבערחזרן א לאנגע צייט, ביז זיי אליין די „אינסטרוקטאָרן" פלעגט שוין דאס מיאוס ווערן. אזוי האט אויסגעזען איין טאג אין לעבן פון קוואראנטענע בירקענאו.

אין בירקענאו, לאגער 3 („C."), דאס הייסט דער ארבעטס־לאגער, וועלכער האט זיך געגרענעצט מיט דעם דאפל שטעכל־דראט פון דער קוואראנטענע, איז געווען א קאָלער בחור דוד שמולעווסקי (דער שפעטער בארימט געווארענער לאָגער־פאטאגראף פון אוישוויץ). אים האט מען נאך פריער געבראכט אהער פון פראנקרייך. אדאנק זיינע שפראכן־קענטענישן האט ער דערגרייכט צו א לאגער־פאָסטן, ד.ה. לאגער־שרייבער ביי יוזעף צירענקעוויטשן (דעם פריערדיקן פרעמיער

פון פוילן), אדער אפשר געהאט אן אנדער פאסטן. דאס איז געווען א בחור, וועלכער האט ליב געהאט צו העלפן. דערוויסנדיק זיך, אז מען האט געבראכט קאַלער יידן, איז ער באלד געקומען צו דער קוואראנטענע, בכדי מיט עפעס צו העלפן. פארשטייט זיך אלס לאגער־יחסן האט ער אויך געהאט א מעגלעכקייט צו העלפן. גראד דעם טאג האט מען מיך געכאפט עפעס צו אן ארבעט און איך האב אים דאן נישט געזען. אמת ער האט זיך נאכגעפרעגט אויף מיר, (אזוי האט מען מיר שפעטער דערציילט), ווייל אין קאַלאַ זענען מיר געווען יוגנט־חברים און מיר ביידע האבן געהערט צו דער יוגנט־ארגאניזאציע „פרייהייט". די אלע קאַלער, וועלכע ער האט דאן געטראפן, האט ער באלד קודם־כל באזארגט מיט ברויט (און וואס האט נאך דאן געקענט זיין טייערער פון ברויט?).

נאך דעם ווי מען האט מיך פון דעם לאגער אוועקגעשיקט קיין יאוואַשנא, איז אנגעקומען קיין בירקענאו א פרישער טראנספארט פון די פויזנער לאגערן, אין וועלכן עס האבן זיך געפונען קאַלער יידן, און צווישן זיי שמחה מארקאוויטש, שמואל סטריקאווסקי און, אים צו לאנגע יאר, חיים אליעזר שולץ. שולץ האט מיר דערציילט אז שמולעווסקי, וועלכער איז אויך געווען דעם אלטן סטאלס אן אייניקל האט דאן געבראכט ברויט פאר זיין קוזין שמחה און אויך פאר די איבעריקע קאַלער. שמולעווסקי האט צוגעזאגט, אז ער וועט זיי אלע דריי ווי אמשנעלסטן אריבערנעמען אויפן ארבעטס־לאגער. און פאקטיש אין עטלעכע טעג ארום, האט ער טאקע אריבערגענומען צו זיך שמחה׳ן און סטריקאווסקין, ווייל שולץ איז שוין דאן מיט א טאג פריער אוועקגעשיקט געווארן קיין יאוואַשנא. ער האט דאן שמחה׳ן געגעבן צו עסן וויפיל ער האט נאר געוואלט און געקענט אויפעסן. אבער שמחה׳ס מאַגן איז שוין געווען אזוי פארדאַרבן, אז ער האט דאס פילע עסן נישט געקענט מער פארדייען און ער האט נישט אויסגעהאלטן; א געוויסן אַוונט האט זיך שמחה גוט אנגעגעסן און איז שוין מער נישט אויפגעשטאנען.

דרך אגב וויל איך באמערקן וועגן מיין טראנספאַרט.

נאך דער סעלעקציע ווען מען האט מיך מיט נאך פיל אנדערע יידן אוועק־געשיקט קיין יאוואַשנא צו דער ארבעט (די אלטע און שוואכע האט מען דאן פאראלעל געשיקט צו די גאז־קאמערן), א קליינעם טייל יינגערע מענטשן האט מען דאן אריבערגעפירט בלויז אויף ארבעט אין לאגער („C"), דאן האט דער זעלבער שמולעווסקי אויפגעזוכט ווידער באקאנטע קאַלער יידן, און צווישן זיי אהרון בראם און יצחק קינסלער, און ער האט זיי איינגעארדנט אויף גוטע ארבעט. אדאנק אים זענען טאקע די צוויי איבערגעקומען די שווערע לאגער־צייט און דערמאנען אים שטענדיק מיט גרויס דאנקבארקייט.

ישעיהו רעסלער

אין קאַלאַ איז געווען א גרויסע בריט־פארצווייגטע משפחה די „זשעלאז־ניקעס", פיל פון די קאַלער יידן האבן זיי געקענט, זיי האבן געהאנדלט מיט אלט אייזן און שמאטעס און געוואוינט האבן זיי אין דער קאלך־גאס, (סטארא ווארשאוסקא). איך האב געקענט בלויז אייניקע פון דער משפחה: די אלטע רעסלערין; די טאכטער מאכלע בוצקער און צוויי זין — ישעיהו (שאיע) און הערש רעסלער. טאקע וועגן אט דעם שאיע וויל איך עפעס דערציילן און טיילן זיך מיט מיינע זכרונות פון יענער תקופה.

ער האט געוואוינט, ווי איך האב שוין דערמאנט, אין דער קאלך־גאס ,געהאט אן אייגן הויז, וואס האט זיך געפונען בשכנות מיטן הויז פון זוויקעלסקי. דארט ביי זיין הויז, אין א גרויסן הויף, האט ער זיין אייזן־האנדל געשעפט. ער האט אויך שותפות מיט אייניקע יידן א שמאטע־רייסעריי אויף דער וואַרשעווער פארשטאט. „די שמאטשארניע", דארט זיינען די שמאטעס געריסן געווארן, סאר־טירט, געפאקט און אפגעשיקט געווארן אין די טעקסטיל־פאבריקן. אויב איך האב נישט קיין טעות, איז ער אויך געווען א שותף צו א געוויסער פאבריק אין אזארקאוו. זיין פרוי רויזע איז געווען א טאכטער פון גדליהו און הענדל פאד־כלעבניק, (הענדל, פון דערהיים קינסלער). שאיע און רויזע האבן געהאט איין טאכטער און צוויי זין. די טאכטער האט חתונה געהאט אין אנהויב פון די דרייסיקער יארן מיט רפאל־אהרון אגראדאווסקי פון סלופצע. א שטילער, איידעלער בחור, א געבילדעטער מענטש, וואס האט געהאט היתר־הוראה, אבער קיין פאסטן האט ער אין קאַלאַ נישט געקענט באקומען. נישט ווילנדיק זיין אויף דעם שווערס קעסט און ליגן אויף זייַנע פלייצעס, האט ער באשלאסן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. ער האט געקויפט א סערטיפיקאט און אין די דרייסיקער יארן איז ער מיט זיין ווייב און קינדער טאקע אוועקגעפארן קיין ארץ־ישראל.

ווייזט אויס, אז אויך דא אין לאנד האט ער נישט מצליח געווען אייני־צוארדענען זיך, נישט געקענט באקומען קיין פאַסטן און געלעבט בלויז פון דער שטיצע פון זיין פרויס עלטערן במשך פון עטלעכע יאר. נישט זעענדיק קיין שום מעגלעכקייט פון א מינימאלער עקזיסטענץ, איז ער געווען געצוואונגען צו פאר־לאזן ארץ־ישראל און זיך צוריקגעקערט מיט זיין משפחה קיין קאַלאַ.

ביי זיין רייכן שוער און שוויגער איז ער מיט פרנסה געווען טאקע פאר־זיכערט, אבער דער גורל האט געוואלט אנדערש: אין אנהויב פון קריג איז ער געווארן אויסגעזידלט קיין איזשביצא־לובעלסקא און ליידער, דארט צוזאמען מיט אלע אנדערע יידן אומגעקומען... איין זון וואס איז באלד פון אנהויב פון דער מלחמה אנטלאפן קיין רוסלאנד, איז געבליבן ביים לעבן און געפינט זיך דוכט זיך ערגעץ וואו אין דייטשלאנד. דאס יינגסטע יינגעלע איז אויך אנטלאפן קיין רוסלאנד, איז דארט ערגעץ פארשוואונדן און זיין גורל איז נישט באוואוסט. די מאמע מיט דער איבעריקער משפחה און שכנים זיינען אומגעקומען אין כעלמנא.

ישעיהו (שאיע) איז געווען א רייכער מענטש, זיך געפירט בעל־הבתיש, זיך פארנומען מיט געזעלשאפטלעכער טעטיקייט, און ווי עס פאסט פאר אזא טיפ מענטש, איז ער געווען אויסגעקליבן אין קאמיטעט פון דער גרויסער שול, און אין פארשיידענע אנדערע קאמיטעטן פון פארשיידענע חברות און געזעל־שאפטלעכע אינסטיטוציעס. ער האט געהאט אן אָפענע האנט און האט איבעראל געשטיצט מיט געלט.

טראץ דעם וואס איך בין מיט אים געווען א ווייטער קרוב (מיין שוויגער און זיין שוויגער זיינען געווען שוועסטער) און פלעג ביי אים פון צייט צו צייט קויפן פארשיידענע אייזנס, דראָט און בלעכן צו מיין ארבעט, האבן מיר ביידע נישט געשפירט קיין ספעציעלע נאענטקייט צווישן זיך, אונדז האט גארנישט געבונדן, איבעריקנס איז ער געווען א סך עלטער פון מיר.

שבת, דעם 21־טן יוני 1941 האט מען אונדז אלע צוזאמען אוועקגעפירט קיין פויזן אין לאגער. איך געדענק שוין נישט איצט אין וועלכער קאלאנע ער האט געארבעט אין דער ערשטער צייט פון זיין אין פויזנער לאגער. אבער שפעטער, אין דער צייט פון די ימים־נוראים, האב איך מיט אים און מיט משה־חיים געארבעט ביי דער באן. מיר האבן געזעגט האָלץ און אויסגעלייטיקט פון די וואגאנען די קוילן. איך געדענק, אז אין יענער צייט האט ער זיך גאנץ גוט געהאלטן, האט זיך נישט אפגעלאזט, געהאלטן זיך ריין און האט זיך זייער אפט געוואשן און געבאָדן. מן הסתם האט ער מיטגעבראכט מיט זיך פון דער־היים געלט און ער האט געהאט פארשטייט זיך א מעגלעכקייט זיך איינצושאפן עסן. א שטיקל צייט שפעטער איז אים געלונגען אריינצובאקומען זיך אויף א גוטן ארבעטס־פלאץ, דאס הייסט אין א קאָלאָנע פון דריי פערזאן. מיט אים האבן געארבעט פסח גאצמאן (פון די ברידער „פראזשעכע" דאָרפס־הענדלער, זיי האבן געוואוינט ביי סטאל אין הויז אויף דער בלאנקאָוואר גאס). צוזאמען מיט שאיע פסח גאצמאן איז דער דריטער אין דער קאָלאָנע געווען יצחק „גאפע", זאלאטניצקי פון איזשביץ, אויך א שטיקל בלעכער און פאר פסח איז ער געווען א מצה־בעקער.

יעדן מארגן זיינען אט די דריי געגאנגען צו דער ארבעט, צו דער „בוי־שטעלע", דאס איז געווען זייער ארבעטס־פלאץ, לעבן דער ראכאס בריק. דארט איז געווען א מאגאזין מיט ארבעטס־כלים פון דעם פויזנער מאגיסטראט. א הויף פול מיט שפאדלעס, רידלעס, לאפאטעס און אנדערע גראב־געצייג, וואס איז יעדן אינדערפרי ארויסגעגעבן געווארן די ארבעטער צו פארשיידענע עפנטלעכע ארבעטן, און נאכן פארענדיקן די ארבעט, פארנאכט, זיי צוריקגעבראכט. אט די דריי האבן געארבעט טאקע אין אט דעם מאגאזין אין הויף, און ווי מען קען זיך לייכט פארשטעלן, האט דארט קיין ארבעט נישט געפעלט. יעדן פארנאכט זיינען זיי צוריקגעקומען פון דער ארבעט (באגלייט פון א פוילישן וואכמאן). יעדער פון זיי האט פארשטייט זיך געהאט א מעגלעכקייט איינצושאפן זיך פארשיידענע עסנווארג ביי די צענדליקער ציווילע גויים, וואס זיינען אין משך פון טאג דארט אריינגעקומען. פלעגן זיי קומען אין לאגער מיט פולע טאָרבעס ברויט, קארטאָפל און אנדערע ארט עסנווארג, איז דעריבער נישט קיין וואונדער, אז האבנדיק אזעלכע מעגלעכקייטן און באדינגונגען האבן זיי אפילו אין לאגער געקענט לאנג אנהאלטן.

שאיע איז געווען א רעליגיעזער ייד און וואו ער האט נאר געהאט א מעג־לעכקייט, האט ער אנגעטאן דעם טלית און תפילין און געדאוונט. און אויב ער האט געהאט א פרייען שבת, אדער יום־טוב, האט ער ארגאניזירט א מנין צו דאוונען. (אין פיל פאלן פלעגט דאס אים געלונגען צו באפרייען זיך פון דער ארבעט מיט פארשיידענע „דריידלעך" דורך מיכאלאוויטשן, אדער דורך סאני־טעטערס).

איך געדענק איינמאל, ראש־השנה און יום־כיפור, דאס איז געווען אין יאר 1942. שאיע איז דאן באפרייט געווארן פון דער ארבעט און מיר, די לאגער־פאכמענער, האבן אייגעארדנט אין דעם ווארשטאט א גרויסן מנין, היות ווי א סך מענטשן זיינען דאן פארבליבן אין לאגער. מיר האבן צוגעראימט, גע־מאכט טישן, געשטעלט בענק, אבער קיין ספר־תורה האבן מיר נישט געהאט, האט מען די פרשה געלייענט פון א מחזור. שאיע און חיים שאלאדאָווסקי האבן געדאוונט, די ברידער אהרון, יחזקאל, משה־מרדכי בראם, סינע רויטבארד און איך האבן געמאכט א כאָר און זיי באגלייט מיט די חזנישע ניגונים אזוי ווי אמאל אינדערהיים אין שול. אדאנק דעם האבן מיר א צייט לאנג באקומען פון די קוכערס דאָפלטע פאָרציעס עסן.

חוץ דעם האט שאיע, וועו ער האט נאך געהאט א מעגלעכקייט, מבקר געווען קראנקע און אויך מתעסק געווען זיך מיט א מת. (אינדערהיים האט ער דאך געהערט צו דער „חברה־קדישא" און צו דער חברה „ביקור־חולים"). שאיע האט אויך געפירט דעם רעגיסטער פון די יידישע יום־טובים, ער האט געוואוסט

אפילו דעם טאג וועז עס פאלט אויס ראש־חודש. ער האט זיך געפירט זיין לוח אזוי פינקטלעך, אז ער האט זיך קיינמאל נישט טועה געווען.

אין מערץ 1943 האט מען אונדז צעשיקט אין פארשיידענע אוישוויץ־לאגערן. צוויי וואכן פארן ארויספירן אונדז קיין אוישוויץ האבן מיר זיך ווידער געטראפן מיט שאיען ביי דער פירמע „האמאן", אזא מין טיף־בוי ארבעט פון גראבן און גיסן בעטאָן א.א.וו. דעם לעצטן שבת אין דער פירמע זיינען מיר שוין צו דער ארבעט נישט געגאנגען, ווייל מ'האט אונדז שוין געגרייט צום טראנספאָרט. וואו אהין זיי האבן אונדז געוואלט פירן האבן מיר נישט גע־וואוסט. שבת פרי זאגט צו מיר שאיע: „דו ווייסט, היינט איז שבת נחמו, לאמיר מאכן א מנין און דאוונען צוזאמען, ווייל ווער ווייסט וואס עס וועט זיין מיט אונדז מארגן". אזוי האבן מיר געטאָן. שאיע האט דאן געדאוונט מיט אזוי פיל הארץ און געפיל, אז מיר האבן פארגעסן אינגאנצן וואו מיר געפינען זיך.

אין דעם טראנספאָרט זיינען מיר אנגעקומען מיט שאיען קיין בירקענאו און דארט געווען צוזאמען עטלעכע טעג.

וועז מען האט אונדז אויסגעשטעלט צו דער סעלעקציע, האט מען שאיען געשיקט אויף לינקס...

הונגער

נאך דעם ווי מ׳האט אלע אונדזערע משפחות פון קאַלאַ איבערגעשיקט קיין כעלמנאַ, וואו זיי זיינען אויף א טראגישן אופן דערמארדעט געווארן, איז שוין מער קיין פעקלעך מיט עסנווארג צו אונדז נישט אנגעקומען. ס׳האט אנגעהויבן מאטערן דער הונגער און יעדער האט אנגעהויבן צו פארקויפן פון זיך דאס לעצטע וואס ער האט געהאט איבערגעלאזט, די סאמע נויטיקסטע זאכן. (צו יענער צייט האבן מיר נאך געהאט די זאכן און אנטועכץ פון דערהיים). די זאכן האבן מיר פארקויפט מערסטנטייל אויף דער „בוי־שטעלע״ צווישן די ציווילע גויים, אדער פארקויפט טאקע צו די פוילישע וואכמענער, וועלכע האבן אונדז געהיטן, זיי האבן ביי אונדז די זאכן אפגעקויפט פאר ברויט, אדער פאר אביסל קארטאָפל, מיר האָבן נישט געהאט קיין אנדערע ברירה ווי אויסצופארקויפן פון זיך דאָס סאמע נויטיקסטע, בכדי צו שטילן כאַטש טיילווייז דעם הונגער.

און אז עס האט זיך געענדיקט דאס אויספארקויפן פון זיך די זאכן און דער הונגער האט אנגעהויבן מערדערלעך צו פייניקן, האבן די מענטשן אנגעהויבן פאלן ווי פליגן. די כוחות זיינען אפגעשוואכט געווארן פון שטענדיקן נישט דערעסן און פון דער שווערער פיזישער ארבעט. ווען מיר האבן געזען אז די כוחות פאר־לאזן אונדז און קיין רעטונג איז נישט צו דערווארטן, האט יעדער אנגעהויבן צו קאַמבינירן אויף זיין שטייגער, ווי אזוי צו פארטיילן די נעבעכדיקע „ראציע״ אזוי, אז דאס שטיקל ברויט, וואס מיר האבן באקומען איינמאל א טאג און דאס ביסעלע שיטערע זופ זאל קלעקן אויף עטלעכע מאל. אבער נישט אלע האבן געקענט זיך באהערשן בכדי צו פארטיילן דעם קליינעם און נישטיקן „ראציאָן״ אויף עטלעכע מאל. טייל מענטשן האבן בעסער געוואלט אויפעסן דאס ברויט מיט דער זופ באלד אויף איינמאל, בכדי זיי זאלן פילן אז זיי האבן עפעס געגעסן. (דאס ברויט האבן מיר באקומען פארנאכט נאך דער ארבעט צוואמען מיט דער זופ, אדער באָזונדער). פארשטייט זיך, אז די וועלכע האבן אויפגעגעסן זייער פארציע ברויט מיט דער זופ באלד אין אוונט, נאך דער ארבעט, האבן אויף צו מארגנס געמוזט זיך באגנוגענען מיט א ביסעלע ערזאץ־קאווע און אזוי א הונ־געריקער אָפארבעטן א גאנצן טאג כל עבודת פרך.

פארשיידענע „קאַמבינאציעס" האבן מענטשן אנגעוועגדעט ביים פארטיילן זייער קליינע פאַרציע ברויט און זופ. אייניקע האבן צעטיילט דאס ברויט אויף 2 חלקים בלויז. איין חלק באלד אויפגעגעסן צוזאמען מיט דער זופ און דאס צווייטע שטיקל ברויט געלאזט זיך אויף מארגן, בכדי עס אויפצועסן ביי דער ארבעט. דער הונגער איז אחזריותדיק און עס איז זייער שווער געווען בייצושטיין דעם נסיון, וויסנדיק אז אין דיין רשות, אין בוזעם, איינגעוויקלט אין א שמאטקעלע, ליגט נאך א שטיקעלע ברויט... האט מען אזוי זיך געטראכט: „איך וועל בלויז אויפעסן א קליין שטיקעלע ברויט פון דער מארגנדיקער פארציע.. בלויז א קליין שטיקעלע,.." און אזוי צו שטיקעלעך האט מען אויפגעגעסן די מארגנדיקע פארציע, נישט אפגעבנדיק זיך קיין השבון אז דעם מארגנדיקן טאג וועט ער א הונגעריקער מוזן אפארבעטן ביז ער וועט זיך דערווארטן צו דער נאכט, וען ער וועט באקומען די נייע „ראציאן".

טייל האבן אויך קאמבינירט, אז זיי האבן די „צולאגע" פארקויפט, (די „צולאגע" איז באשטאנען פון א קליין שטיקל מארגארין, אדער איינמאל אין א יובל א שטיקל וואורשט). די „צולאגע" פלעגן טייל פארקויפן פאר א זופ, טייל האבן אוועקגעגעבן דאס ביסל זופ פאר א שטיקל ברויט. יעדערן האט זיך געדוכט, אז דערמיט וועט ער שטילן אין א געוויסער מאס דעם מאטערנדיקן הונגער. טייל ווידער האבן פארקויפט זייער פארציע ברויט פאר עטלעכע קארטאפל, די קארטאפל פלעגט מען צעררייבן אויף א ריב־אייזן געמאכט פון א פושקע, די צערי־בענע קארטאפל אריינגעגאסן אין א טאפ וואסער, אריינגעווארפן אויך אין דעם טאָפ וואסער די צווייטע העלפט פון דעם שטיקל ברויט, אלץ צוזאמען צעמישט און אוועקגעשטעלט אויפן פייער צו קאכן. און אז עס האט זיך שוין אויפגעקאכט האט זיך באקומען א געדיכטע שווארצע זופ, וואס מיר האבן עס אנגערופן „יאפציק". אבער די אלע קאַמבינאציעס זענען בלויז געווען א זעלבסט־נארעריי. יעדער האט פארשטאנען, אז פון דעם פארשידענעם „מאניפולירן" מיטן נישטיקן „ראציאָן" וועט מען זאטער נישט ווערן... אבער דער דמיון האט געארבעט ביים מענטשן, אים האט זיך שטענדיק געדוכט, אז „אזוי" וועט זיין בעסער...

ס׳איז געווען אויך אַ צייט, אין די פויזנער לאגערן, וועו מענטשן האבן געקויפט אין געהיים ביי די וואכמענער אויף דער „בוי־שטעלע" ערזאץ־קאווע. דאס איז געווען אזא מין ברוינער פראַשעק (ווער ווייסט פון וואס ער איז גע־מאכט געווארן?). דעם פראַשעק פלעגט מען אויסבייטן פאר א שטיקל ברויט פארשטייט זיך, מען האט עס אויסגעמישט מיט אביסל צוקער, אדער מארמעלאדע, וואס מיר האבן באקומען איינמאל א וואך, און אזוי געגעסן... א שטיקל צייט נאך אזא „דיעטע" האבן מענטשן באקומען איינגעפאלענע באקן, געשוואלענע פיס אוו אויך ארום די אויגן איז אלץ געשוואלן געווארן. פון אזא מצב ביזן טויט איז שוין נישט געווען קיין גרויסער מרחק...

ס׳האט מיר זיינער צייט דערציילט ראובן פוקס פאלגנדעס:

נעבן אים מיט זיין ברודער אויף איין פריטשע זענען געלעגן די צוויי ברידער כלעבאווסקי, ישראל און יצחק. מיט זיי צוזאמען איז אויך געווען, דוכט זיך, מיינער א חבר גרשון כהן. אלע האבן זיי געארבעט אין דער זעלבער קאָלאָניע. איינמאל נאך דער ארבעט, ווען ראובן האט שוין געהאט אויפגעגעסן זיין שיסל זופ, האט ער געזען ביי זיינע שכנים, אז זיי עסן עפעס זייער א געדיכטע זופ. ער האט געשטוינט: פונוואנען האט זיך עס ביי זיי פלוצלינג באוויזן א געדיכטע זופ? ער האט דאך באשיינפערלעך געזען אז אלע באקומען צוזאמען מיט זיי א שיטערע זופ אין דער קיך, און אפשר, האט זיך אים געדוכט, האבן זיי א שטיקל „פראטעקציע" ביים קוכער, וואס שעפט ארויס פון דעם דנאָ פון קעסל ספעציעל פאר זיי א געדיכטע זופ? אזוי האט ער זיי אָבסערווירט אין משך פון עטלעכע טעג און יעדעס מאל דאס זעלבע. ער האט באשלאסן אז פאר יעדן פרייז מוז ער דערגיין דעם „סוד". (מען דארף פארשטיין, אז אין א מצב פון א פערמזענעטן הונגער איז דאס גאנצע טראכטן ביים מענטשן קאָנצענטרירט נאר אין דער ריכטונג פון עסן).

איינמאל, גלייך נאך דער ארבעט, האט ער זיך ביי דער רייַ אין קיך ספעציעל געשטעלט נעבן זיי, כדי צו זען פון דער נאענט וואס פאר א זופ זיי באקומען פון קעסל. און דא זעט ער ווידער, אז זיי באקומען די זעלבע שיטערע זופ ווי ער. ער האט זיי אבער נאכגעשפיאנירט און ער זעט, אז זיי זיינען אוועק מיט זייער זופ, ארויף אויף זייער פריטשע און ער זעט ווי אזוי זיי נעמען ארויס פון צווישן די קאָצן און שמאטעס שטיקער פאפיר פון צעמענט־זעק, וואס זיי האבן געבראכט פון דער „בוי־שטעלע", צערייסן דאס פאפיר־זעקל אויף קליינע פי־צעלעך און ווארפן אריין דאס צעריסענע פאפיר צוזאמען מיטן צעמענט, וואס האט זיך ארויסגעשיט, אין די שיסל זופ, אויסגעמישט ווי געהעריק אלץ ביז עס האט זיך באקומען א געדיכט געמישעכטס און זיי האבן עס אזוי אויפגעגעסן.

א צייט שפעטער, זייענדיק אין אוישוויץ, אין יאוואָזשנער לאגער, און צוריק־קומענדיק פון דער „בוי־שטעלע" אין לאגער האט מען געזען ליגן ביים טויער די טויטע, אדער האלב־טויטע, וועלכע מען האט צוריקגעבראכט פון דער ארבעט און אוועקגעלייגט זיי ביים טויער צום אפעל, צום ציילן, כדי די צאל זאל שטימען. (ביי די ס.ס. האט די צאל העפטלינגען געמוזט שטימען — טויטע צי לעבעדיקע). דאס הייסט: די צאל וואס איז ארויסגעגאנגען פון לאגער האט געדארפט שטימען מיט דער צאל אריינגעקומענע אין לאגער. איך האב באמערקט, אז צווישן די ליגנדיקע טויטע געפינט זיך איינער פון די ברידער כלעבאָווסקי, דוכט זיך ישראל. דער גורל פון דעם יינגערן ברודער איז מיר נישט באוואוסט.

ר ע ב

אחרי חיסול משפחתנו מקולו במחנה ריכוז בחלמנו, לא קבלנו יותר חבילות מזון מהבית ונאלצנו למכור את הבגדים שהבאנו אתנו תמורת חתיכת לחם, או תפוחי אדמה, כדי להרגיע את הרעב. „הקונים" היו גויים, בדרך כלל, שעבדו במקום. אלה שלא היה להם מה למכור, סבלו חרפת רעב. אנשים נפלו ממש כתוצאה מהרעב ומהעבודה הקשה. כל אחד מאתנו חשב לו: איך לחלק את מנת הלחם הקטנה ואת מעט המרק הדליל שקבל כדי לא להגיע לאפיסת כוחות ולהשאר בחיים. היו מקרים שאנשים בזמן שקבלו את מנת הלחם שלהם אכלו אותה מיד בבת אחת, כדי להרגיש הטעם שאכלו מנה שלמה של לחם. למרות שאף פעם לא שבעו. במשך כל היום הצטרכו להחזיק מעמד מהקפה מלאכותי ששתו הבוקר ולעבוד יום שלם בעבודת פרך. היו גם כאלה שחילקו את מנת הלחם שלהם והמרק לשתי מנות: מנה אחת של לחם ומרק אכלו מיד ואת המנה השניה השאירו למחרת בבוקר. קשה היה לעמוד בנסיון הזה. כאשר הרעב מציק כל הלילה וכשאתה יודע שיש עוד פרוסת לחם בתיק. אלה שבשום אופן לא יכלו להתגבר על הרעב, חתכו מפעם לפעם חתיכות קטנטנות מהמנה שנשארה למחר ובבוקר מהמנה לא נשאר כלום וכך רעבו למעשה כל היום.

חלק מהאנשים במחנה העדיפו, למשל, למכור את החתיכה הקטנה של המרגרינה שקבלו תמורת מרק, או שהחליפו את החתיכה הקטנה של הנקניק שקבלו פעם ביובל תמורת המרק, או גם פרוסת לחם תמורת מרק, או להפך: מרק תמורת לחם. כל אחד עשה את החשבון שלו וכל אחד רצה באיזה שהיא צורה להרגיע את הרעב. היו גם כאלה שמכרו חצי מנה לחם תמורת כמה תפוחי אדמה, פוררו אותם בפמפיה (עשויה מקופסת פח), לזה הוסיפו את חצי מנת הלחם השניה שנשארה, הוסיפו מים ושמו על האש. „לתבשיל" כזה קראו משום מה „יאפצוק". ספק גדול אם הודות ל„תבשיל" הזה שברו את רעבונם.

היו זמנים שהגרמנים חילקו במחנה איזו אבקה הומה, קראו לאבקה הזו „קפה". מי יודע ממה עשו את האבקה הזו? אבל תמורת ה„קפה" נתנו האנשים את מנת הלחם שלהם, ערבבו אותה עם קצת סוכר, או מרמולדה וככה אכלו את זה. יש לציין שזמן קצר אחרי „דיאטה" כזאת נעשו העיניים נפוחות, פנים נפולות, אזניים ארו־

כות ורגליים נפוחות. כשאדם כבר הגיע למצב כזה, אז הוא כבר ראה את המות לפניו.

הנה סיפורו של ראובן פוקס:

על ידיו ואחיו שכבו שני האחים חלבובסקי ישראל ויצחק. כנראה שגם גרשון כהן שכב על ידם, הם עבדו ביחד באותה קבוצה. פעם, אהרי גמר יום העבודה ואחרי שראובן פוקס גמר לאכול את המרק הדליל שלו הוא פתאום הבחין ששכניו אוכלים צלחות מלאות מרק סמיך. הוא התפלא לראות את זה, והוא לא יכול להבין מניין הם לקחו פתאום מרק כזה סמיך כאשר כולם מקבלים יחד, יום־יום אותו מרק דליל. ראובן פוקס החליט לעקב אחריהם במשך כמה ימים, עמד על ידם בתור בזמן קבלת המרק, אבל הוא לא גילה שום דבר השוד; הם קבלו אותו מרק כמו כל האסירים. הוא הלך אחריהם בלי שהם הרגישו בכך ופתאום הוא ראה שהם עולים עם צלחות המרק שלהם על משכבם („פריצ׳ה"), והם מוצאים שקיות ממלט שהם החביאו, קורעים אותם להתיכות קטנטנות ושמו אותם לצלחות המרק. ערבבו אותם עם המרק וכתוצאה מכך נעשה המרק סמיך.

אחרי כמה זמן בהיותנו במחנות אושוויץ, יבורז׳נה ראינו תמיד אחרי שחזרנו מהעבודה בכניסה על יד שער המחנה עומדים האסירים („הפטלינגים") בזמן המסדר („אפעל") ועל ידם שוכבות גויות על האדמה. בין הגויות האלה היה אחד מהאחים חלבובסקי. את גורלו של האח השני לא ידוע עד היום הזה.

אז עס איז באשערט צו לעבן...

שוין יארן לאנג פרעגן מענטשן, וועלכע האבן נישט אדורכגעמאכט די חורבן־תקופה, ווי אזוי איז עס מעגלעך געווען, אז איר האט זיך אפגעראטעוועט פון דעם מוראהדיקן גיהנום־אוישוויץ? דעם אמת געזאגט, פרעגן מיר זיך אליין טיילמאל: ווי אזוי איז דאס טאקע מעגלעך געווען?...

זער פיל טראגישע פערזענלעכע איבערלעבונגען זענען טאקע שוין פארגעסן געווארן, אבער דאך אז מען וויל זיין ערליך מיט זיך אליין, מוז מען מודה זיין, אז קיין שום חכמה, פארשטייט זיך, קיין שום גבורה און קיין שום אנדערע המצאות זענען נישט געווען אין דעם וואס עס הייסט איבערלעבן אוישוויץ. מ׳האט נאר געדארפט האבן אביסעלע מזל און אפשר אויך ווי גלויביקע יידן זאגן, אז דאס איז געווען אן „אצבע אלוהים״ און מער נישט. ווייל חוץ דעם וואס בלויז מינוטן און סעקונדן האבן דאן דעצידירט, אדער אפשר דאס שיקן: „רעכטס״ „לינקס״, וואס האט באדייט: ווער צום לעבן און ווער צום טויט.

אין די באדינגונגען פון אוישוויץ איז דאס עצם לעבן, די עצם עקזיסטענץ פון דעם מענטשן, וועלכער האט זיך געפונען אין דעם מוראהדיקן טויטן־לאגער, געווען אפהענגיק פון פארשידענע פאקטארן, פון פארשידענע צומאל ציפעליקע באדינגונגען און סיטואציעס, אין וועלכע דער מענטש האט זיך געפונען. ס׳האט דעצידירט דאס קענען אויסהאלטן פיזיש דעם שטענדיקן הונגער, אויסהאלטן פארשידענע אנשטעקנדע קראנקהייטן ווי ט׳פוס, דיזענטעריע און קענען געזונט ווערן אן קיין שום מעדיצינישע מעדיקאמענטן, אן די נויטיקע פלעגע. דאס איז ממש נישט געווען צו באגרייפן, ווי אזוי האט מען פארט טאקע געקענט אויסהאלטן און נאך מער: נישט פארלירן דעם צלם אלוקים? אט די אלע, וועלכע האבן יא אויסגעהאלטן אוישוויץ, זענען נישט מסוגל מסביר צו זיין די אויסטערלישקייט פון קענען אין יענע באדינגונגען געפינען די מאראלישע און פיזישע קרעפטן, וואס הייסט קיום הנפש. איצט שטייט פאר אונדז די פראגע: צי מעגן מיר לאזן דאס אלץ צו פארגעסן, צי האבן מיר דאס רעכט בכלל צו פארגעסן?

אין דער שול־גאס אין קאלא האט געווואוינט מיט זיין משפחה חיים כמיעלניק, אדער ווי מען האט אים ביי אונדז גערופן חיים שארנעכיעס, אדער חיים טייוול.

ער איז געווען א שניידער און יארן לאנג געפארן אויף ירידים מיט מענטל, אנצוגער א.א.וו. ביז די קינדער זענען אויסגעוואקסן און האבן אנגעהויבן צו פארדינען איז דארט געווען זער א שווער לעבן. נאכן חורבן זענען געבליבן דריי זין, וועלכע לעבן היינט אין חיפה, דאס רעשט פון דער משפחה זענען אומגעקומען אין כעלמנא און א טייל אין איזשביצא, אדער ערגעץ וואו אין אנדערע ערטער. די ברידער דערציילן זייער אומגלויבלעכע, אבער פאקטישע איבערלעבונגען פון יענער טראגישער צייט...

דער עלטסטער ברודער, שלמה, איז אלס פוילישער סאלדאט געפאנגען געווארן שוין אין די ערשטע מלחמה־טעג און איז פארשיקט געווארן קיין דייטשלאנד. וועז מען האט דארט סארטירט די יידישע קריגס־געפאנגענע באזונדער, אהיימצושיקן, אזוי צו זאגן, האט מען אים געשיקט מיטן צווייטן טראנספארט, צו זיין מזל, וויל דעם ערשטן טראנספארט, אין וועלכן עס האבן זיך געפונען 2 קאַלער יונגע־לייט: ברוקשטיין, שמואל בלעכערס זון, און משה פאַגעל, לייב פאגעל׳ס זון פון אייזן האנדל, האבן די דייטשן אויסגעשאסן אין די יאנאוועו וועלדער, לובלינער קאנט.

וועז דער צווייטער טראנספארט איז אנגעקומען קיין לובלין און די יידן דארט האבן דערציילט, וואס עס איז געשען מיטן פריערדיקן טראנספארט, איז ער, צוזאמען מיט זענעק פינקלשטיין און נאך אנדערע אנטלאפן פון טראנספארט. עס איז נישט אזוי לייכט געווען צו אנטלויפן, אבער וועז דאס לעבן שטייט אין סכנה, קוקט מען נישט און מען לויפט.

זיי זענען אנגעקומען קיין איזשביצא, וויל דאן זענען שוין דארט געווען די 1000 אויסגעזידלטע יידן פון קאַלא. דארט האט ער געטראפן זיין משפחה אהרון ראטבארט און זון יעקוש, צווי ברידער הערש און לייבוש אלבערט, משפחה גרינבערג, זייערע שכנים, משפחה סטעמפא, ד״ר שלאכטויב, ברודער קאסאווסקי, משפחה פאלץ, זיין פעטער היים הערש ברוקשטיין מיט זיין וויב און קינד, זיין שוועסטער געניא מיטן מאן פינקלשטיין און קינד רוזשקע, זיין ברודער זענעק פינקלשטיין, מיט וועלכן ער האט זיך געפונען אין געפאנגענשאפט, וי אויך די משפחה ישראל נוימאן, מיט וועמענס טאכטער פראניא ער איז געווען נאך פון פריער פארלאבט. לויטן פארלאנג פון איר פאטער האבן זיי אויף דער שנעל דארט חתונה געהאט און ביידע האבן זיך געלאזט א היים קיין קאַלאַ. אויפן וועג האבן די דייטשן זיי פארהאלטן אוז געוואלט שיסן, אבער צום גליק איז עס זיי געלונגען צו שפרינגען פון צוג און אנצוקומען בשלום קיין קאַלאַ. דארט ווידער האט זיך אנגעהויבן א פרשה פון צוואנגס־ארבעט, אליין און צוזאמען מיט די ברי־דער, ביז מ׳האט אים געשיקט מיט איין ברודער אין לאגער קיין פויזן. א דריטן ברודער האט מען פארשיקט נאך עטלעכע טעג פריער אין א צוויטן פויזנער לאגער.

וועגן דעם לעבן אין די פויזנער לאגערן איז שוין באשריבן געווארן אין דעם

בוך זער פיל, אבער יעדער האט זיך געהאט זיינע שווערע איבערלעבונגען, זיינע ליידן און פיין און זיין מזל צום איבערלעבן, און נאר מזל. אפילו אזא קלייניער פאקט צום ביישפיל: וועז דער דייטשער דאקטאר האט אדורכגעפירט דעם ערשטן „ריקטראנספאָרט", וואס האט געזאלט הייסן צו פארן א היים, און דער גרעסטער טייל מענטשן האבן געוואלט זיין קראנק בכדי אהיימפארן, האט שלמה זיך אויך געשטעלט צו דער אונטערזוכונג. גלייך ביי די ערשטע פאר ווערטער האט דער דאקטאר אים געגעבן צוויי פעטש און האט אים זאפארט ארויסגעיאגט פון דער ריי. ווי שטארק ער האט דאן מקנא געווען די מענטשן, וועלכע דער דאקטאר האט יא באשטעטיקט אהיימצופארן!... נו, ווי אזוי ס׳האט זיך געענדיקט דאס „אהיימ־פארן" האט מען זיך שוין דערוואוסט שפעטער.

אין א שטיקל צייט שפעטער האט מען די צוויי ברידער געשיקט אין לאגער לענצונגען. דער עלטערער ברודער באקומט עפעס א קלייניעם פאסטן אלס שטובן־עלטסטער, נישט קיין וויכטיקער פאסטן, אבער א דאפלטע פאָרציע זופ באקומט מען יא, און דאס איז שוין אין יענע באדינגונגען געווען זער וויכטיק. וועז זייער לאגע האט זיך שוין אביסל סטאביליזירט, דאס הייסט, וועז זיי זענען שוין געווען באקאנט מיט די ציווילע מייסטערס ביי דער ארבעט און זיך שוין געקאנט „ארגאניזירן" (אויפן לאָגער־לשון האט דאס באדייט קענען שאפן אביסל מער עסן), שיקט מען זיי ווידער אוועק מיט א טראנספארט קיין „שווייניגען", אויך אין פויזנער קאנט, דארט איז געווען ממש א קאטארגע — מ׳שלאגט, מ׳הרגעט אוועק און מען באקומט נישט צום עסן. דער לאגער־פירער, א דייטשער סאדיסט, בא־שטראפט פאר דער קלענסטער קלייניקייט, ווי צום ביישפיל משתין זיין ביינאכט הינטער א בוים, אדער ביים פארקאן. אט פאר דעם „פארברעכן" גראבט ער איין אין דער ערד, שטייענדיק ביזן האלדז, אויף א גאנצן טאג. זער ווייניק האבן דאס געקענט אויסהאלטן. דארט האט ער אויך בייגעווען דעם פאל מיטן טורקער שוחט, וועלכער האט זיך געשטעלט פאר א ציל צו אנטלויפן. וועז ער איז שוין אנטלאפן האט מען אים געכאפט גראד אין דער צייט וועז ס׳איז פארגעקומען אן „אנטלוי־זונג". דאן איז געשטאנען אויפן הויף א פארוואוקע וואגן, האט ער אים געבונדן די הענט, אריינגעווארפן אין קעסל און אים פארמאכט. אויף צומארגנס האבן זיי אים שוין פון דארט ארויסגענומען אן אפגעקאכטן, פון וועלכן עס זענען געפאלן שטיקער. (געניעיר וועגן דעם פאל ווערט דערציילט אין קאפיטל: די פויזנער לאגערן, עברית).

צו זייער מזל (אויב מען קען דאס אנרופן מזל) איז אויסגעבראכן אין דעם לאגער א טיפוס־עפידעמיע און מען שיקט די מענטשן צוריק קיין אייכוואלדאו און די קראנקע שיקט מען אין לאגער־שפיטאל, נישט ווייט פון דעם א.ד. לאגער. דארט, וועז ביידע ברידער ליגן שווער קראנק, קומט זייער חבר משה יודקעוויטש, וועלכער איז נאך פארהעלטענישמעסיק געווען געזונט און גיט זיי אוועק זיינע לעצטע הונדערט מארק, וועלכע ער האט נאך געהאט געבראכט פון דער היים. דאס

געלט האט זיי באדארפט נוצן צו באזארגן זיך מיט איינשפריצונגען דורך א וואכ־
מאן. זייער שכן פוו דער היים, חיים ראזנטאל, וועלכער איז געווען א לאגער־
שרייבער אין דעם לאגער, ברענגט זיי טעפלעך עסן און עס געלינגט זיי געזונט
צוווערן און ארויסצוגיין פון דעם שפיטאל. (די צוויי אויבן דערמאנטע זענען
שפעטער אומגעקומען אין אוישוויץ), אזוי קייקלען זיך די געשעענישן מיט זייער
אומנאטירלעכן און מוראהדיקן גאנג.

זיי ווערן געשיקט אין לאגער סטאדיאן גאלענטשין, דארט טרעפן זיך אלע
דריי ברידער ווידער צוזאמען. איינער ארבעט אין ווארשטאט אלס שלאסער, דער
צווייטער איז געהילף אין דער קיך, און עס דוכט זיך, אז עס וועט שוין זיין גוט,
צעשיקט מען זיי ווידער אוועק אין פארט ראדזיוויל, דערנאך קרייזונג צו בויען
א פלי־פעלד. דאס איז געווען זער א ביטערער לאגער: שווערע פיזישע ארבעט
און גרויזאמער הונגער. אמאל גלינגט דעם עלטסטן ברודער צו קלייבן עטלעכע
קארטאפל פון א פעלד. נישט ווייט וואו זיי האבן געארבעט, כאפט מען אים ביי
דעם „פארברעכן" און דער דייטש פסקנט קורץ: „הענגען". דער יינגערער ברודער,
וועלכער ארבעט אין קושניע אלס פאכמאן, לויפט צום דייטשן לאגער־פירער
און בעט אים רחמים. דער דייטש מאכט א „זשעסט" און שענקט אים דאס לעבן.
אבער די פיין ענדיקן זיך שנעל, ווייל מ׳שיקט אלע זומער 1943 אוועק קיין
בירקענאו־אוישוויץ. דארט איז שוין געווען דער אמתער גיהנום. (וועגן דעם
געניעער איז באשריבן אין קאפיטל שמחה מארקאוויטש).

איינמאל בעת א סעלעקציע איז זיי געלונגען צו גיין אויף רעכטס און מ׳האט
זיי געשיקט אין לאגער לאגישא אויף ארבעט, צוזאמען מיט נאך עטלעכע קאַלער
יידן. דארט זענען זיי געווען א קנאפ יאר. עס איז אויך געווען א שווערער לאגער
(נו, און וועלכער לאגער איז געווען א גרינגער?). דארט אין דעם לאגער זענען
אומגעקומען פון קאַלאַ: ביינוש וועקסלמאן און יוסף וואלף יארמוש. אבער פונ־
דעסטוועגן האבן די ברידער זיך אביסל איינגעארדנט דארט. איינער האט גע־
ארבעט אלס שלאסער אין ווארשטאט און דערמיט שוין לייכטער געמאכט פאר
די איבעריקע צוויי ברידער. און מערקווירדיק, כאטש אליין געפינען זיי זיך
אין א צרה, האבן זיי דאך אמאל גערעטעוועט, בעסער געזאגט, נישט דערלאזט, אז
די צוויי ברידער ליפנאווסקי זאלן גיין צו די גאז־קאמערן (די צוויי ברידער ליפ־
נאווסקי לעבן היינט אין קאנאדע). אין א שטיקל צייט שפעטער איז געקומען א
באפעל, אז מען מוז אלע יידן פון דארט ארויסנעמען. דער צוועק איז געווען מן
הסתם זיי צו פארניכטן, נאר אזוי ווי די רוסישע ארמיי איז שנעל געגאנגען פארויס,
האבן די דייטשן אין גרויס בהלה עוואקואירט דעם גאַנצן לאגער, און מען האט
זיי דאן געבראכט צו אונדז אין לאגער יאוואַשנא. דא זענען געווען שוין מערערע
יידן פון קאַלאַ און מיר האבן זיך פון צייט צו צייט געטראפן. שפעטער אין
יאַנואר 1945 האַט די עוואקואציע מיט די טרויעריק בארימטע טויט־מארשן ווידער
געבראכט זער פיל קרבנות. די שיסעריין אין וואלד, נישט דערגייענדיק צו

בלעכהאמער, האבן אוועקגעשניטן פיל הונדערטער יידן, צווישן זיי יידן פון קאַלאַ: ווי תנחום דאנילעוויטש און אברהם פרושנאַווסקי א.א. אויף צומאַרגנס האט מען די דריי ברידער כמיעלניק געשיקט ווייטער מיט א טראנספארט, און נאך עטלעכע טעג מארשירן זענען זיי אנגעקומען קיין גראס־ראזען. אין דעם לאגער גייט אלץ מיטן כאפן: מ׳כאפט א געלעגער אין בראק, מ׳כאפט דאס עסן און אויב עס געלינגט נישט צו כאפן, האט מען נישט. דערביי כאפט מען קלעפ ביד רחבה. אפזייענדיק דארט א קורצע צייט, געלינגט זיי ארויסצובאקומען זיך פון דעם לאגער. זיי ווערן געשיקט אויף ארבעט אין א לאגער אין סודעטן־לאנד „ציטא״. דארט ווערן די ברידער צעשיידט. איינער ווערט אוועקגעשיקט אין אז אנדערן לאגער, דאס איז שוין געווען נאענט צום סוף. אין דעם לאגער ארבעטן זיי ביי ראקעטן פאר דער דייטשער ארמיי. די דייטשן, וועלכע ארבעטן דארט, האבן אויך נישט גענוג צו עסן, אבער נאטירליך, אז די יידן האבן דארט זער ווייניק עסן באקומען. און כאראקטעריסטיש: פונקט ווי הונדערטער זענען אויס פארצווייפלונג געלאפן צו די עלעקטרישע דראטן און דערמיט א סוף געמאכט צו זייערע ליידן, האבן די ברידער כמעלניק דוקא געקעמפט פארן לעבן און זיך נישט אונטעדגעגעבן. עס געלינגט זיי זיך אריינצודרייען אין געהיים אין א מאגאזין פון ברויט, וואס איז געווען באשטימט פאר די ס.ס. און האבן מצליח געווען ארויס־צושלעפן פון דארט צוואנציק לעבלעך ברויט. אבער ווי קען מען זיך אן עצה געבן מיט אזויפיל ברויט און עס אויפעסן מיט איין מאל? איז נישט געווען קיין אנדער ברירה, ווי ברענגען די 20 ברויטן און פארבאהאלטן זיי אין א באהעלטעניש. פון דארט האט מען יעדע נאכט געקענט ארויסנעמען א ברויט און צעטיילן די הונגע־ריקע מענטשן אין בראק.

אזוי איז געפלאסן דאס געפיניקטע לעבן פאראלעל מיטן קאמף פארן לעבן. דער פראנט האט זיך שוין דערנענטערט און עס האבן זיך שוין באוויזן די רוסישע פארפאסטנס. די דייטשן האבן אנגעהויבן אנטלויפן אין גרויס פאניק און עס קומט שוין ענדלעך די אויסגעבענקטע שעה, אויף וועלכער טויזנטער האבן געווארט און נישט דערלעבט... און זייער מזל? זיי האבן יא דערלעבט. שפעטער האבן זיך די דריי ברידער ווידער געטראפן צוזאמען.

עס דערציילט דער צווייטער ברודער, משה, פאלגנדעס:

זייענדיק אין פויזנער לאגער האט לעבן זיי געארבעט דער דיריגענט יחזקאל אדלער. (וועגן אים ווערט דערמאנט אין א צווייטן קאפיטל). ער איז שוין געווען אן עלטערער ייד און איז נאטירלעך אפגעשטאנען אין דער ארבעט. זענדיק זיין שווערן מצב, האבן די ברידער אים געגעבן צוקערלעך, וועלכע זיי האבן זיך פארשאפט ביי א געווייסער געלעגנהייט. דער זקן האט זיך ממש דערקוויקט מיט זיי, און האט זיך אביסל דערמונטערט. אויס דאנקבארקייט האט ער זיך אנגערופן צו זיי און געזאגט פאלגנדעס: „איך האב שוין נישט קיין כוח אויסצוהאלטן, אבער

איר זייט נאך יונג און איר האט גוטע הערצער, איך בין איבערצייגט, און זיכער אז איר וועט איבערלעבן... און איר וועט אלע יסורים אויסהאלטן". אפשר איז די ברכה געזאגט געווארן אין א גוטער מינוט?...

זייער פאטער, מוטער, ברודער רפאל, שוועסטער עטקע, ווייב פראניא — אלע זענען אומגעקומען אין כעלמנאָ, ווי אויך זייערע שכנים, דוד זילבער און משפחה, משפחה גאצמאן „פראזשעכע", משפחה וואסערמאן, משפחה זאלקינד, יחיאל־מאיר ראזענטאל מיט זיין משפחה, אבא איילענבערג און משפחה. אלע זענען אומגע־קומען אין כעלמנא. די שוועסטער מיטן מאן פינקעלשטיין און קינד, ווי אויך די גאנצע משפחה פון ישראל נוימאן זענען אומגעקומען אין יאר 1942 אין מאידאנעק, אדער אין טרעבלינקע.

מעדיצינישע הילף אין לאגער

אין אייניקע קאפיטלען דערמאן איך דעם ווארשטאט פון לאגער „רעמו". וועלכער איז געווען א פלאץ, ווו עס האבן געפונען א מקום־מקלט מער ווי 20 יידן, פאכמענער, עלטערע און שוואכע מענטשן, ווי אויך אן אפרו פון דער שווערער פיזישער ארבעט אויף דער בוי־שטעלע.

חוץ דעם איז דער ווארשטאט אויך געווען א מין זעלבסט־הילף פאר די לאגער־מענטשן. דער ווארשטאט האט באדינט די לאגער־יידן מיט א גאנצן מלבוש, א פאר גאנצע שיך, אדער טרעפעס (הילצערנע שיך), געזארגט אז די כלים צום קאכן אין קיך זאלן זיין אין ארדענונג און גאנץ, די קאנאליזאציע און אפלויף זאל זיין ריין, די פריטשעס און בעטן זאלן נישט זיין צעבראכן און דער עיקר: אין ווינטער־צייט זאלן אין די צימערן זיין אויוונס און קיכן פון בלעך צו דער־ווארעמען די צימערן.

אין לאגער איז געווען נאך אזא מין זעלבסט־הילף, די אזוי גערופענע „סאני־טעטס־שטובע", אדער אמבולאטאריע. א גאר וויכטיקער מעדיצינישער פונקט, וועלכער איז אייגנטלעך געווען נישט נאר אין אונדזער לאגער, נאר דאכט זיך אין אלע לאגערן וועלכע די דייטשן האבן געשאפן פאר די יידן, האבן זיי דאס ערשטע באלד אייגעארדנט א „סאניטעטס־שטובע" מיט סאניטארן, און אין אייניקע פאלן זענען דארט אויך געווען אפילו דאקטוירים. (וועגן די מעדיצינישע מעדי־קאמענטן וואס מען האט דארטן געקעט באקומען און וועגן דער אמתער מעדי־צינישער הילף אין די אויבן דערמאנטע „שטובן" — דאס איז א קאפיטל אן און פאר זיך). און א מאדנער פאראדאקס: פון איין זייט פארניכטונג און פון דער צווייטער זייט מעדיצינישע הילף. אזוי פאראדאקסאל איז אויך געווען דאס פירן די קראנקע און שוואכע צו די גאז־קאמערן אין אויטאס־אמבולאנסן מיט דעם עמבלעם פון רויטן קרייץ.

אין דעם קאפיטל בין איך אויסן צו דערציילן הויפטזעכלעך וועגן די מעדי־צינישע הילף און געזונטהייטס־באדינגונגען אין אונדזער לאגער „רעמו", ווי אויך וועגן מעדיצינישע הילף אין אנדערע נאענטע לאגערן, וועלכע זענען געווען

נישט ווייט פון „רעמו". (די אינפארמאציעס האב איך באקומען פון די מענטשן וועלכע זענען דארט געווען און האבן גענוי געקענט די דאזיקע באדינגונגען).

איך קען זיך איצט נישט דערמאנען גענוי ווי אזוי דאס האט זיך ארגאניזירט, נאר דער אנפירער פון דער „געזונטהייטס־אינסטיטוציע" איז געווען א פעלדשער פאיענסקי, וועלכן מ׳האט געבראכט פון איזשביץ אין אונדזער לאגער אין דעם זעלבן טאג ווען איך בין אנגעקומען אין לאגער. דער פעלדשער פאיענסקי איז געבראכט געווארן צוזאמען מיט זיינס א יינגל פון 14—15 יאר און צוזאמען מיט נאך א געוויסע צאל יידן פון איזשביץ.

פאיענסקי איז געווען זער א באשיידענער, אנשטענדיקער מענטש, מיט א לאנגער, רייכער מעדיצינישער פראקטיק, און די איזשביצער יידן האבן אים אפילו גערופן „הער דאקטאר", ווייל ער פלעגט זיינע פאציענטן אויסהערן מיט א סטא־טעסקאָפ. ער פלעגט אויך אויסשרייבן רעצעפטן און תרופות, וועלכע די איזשביצער אפטייקן האבן צוגעגרייט.

א חוץ זיין זון האט ער גענומען אלס זיינע געהילפן מענטשן, וועלכע מ׳האט אים צוגעשטעלט, ווי צום ביישפיל: שלמה ביראך, אברהם ביראך שניידערס עלטסטער זון, אויך א שניידער, זיי האבן געוואוינט אין דער שול־גאס, אן איידעלער בחור, א חבר פון שלמה ביערזשווינסקי פון שרייב־געשעפט, ווי אויך משה קראקאווסקי, איינער פון די בעסערע יונגעלייט פון איזשביץ (ער איז געווען אן איידעם פון לוריע דעם מאנופאקטור־סוחר אין איזשביץ), ער איז געווען מיינער א גוטער חבר. שווער זיך פארצושטעלן וואס פארא מעדיצינישע אויסבילדונג ביידע האבן געהאט, אבער ביי אונדז אין לאגער האבן ביידע זייער אויפגאבע געווויסנהאפט אויסגעפירט. זיי פלעגן מאכן אייגשפריצונגען, באנדאזשירן וואונדן און אפילו געמאכט קליינע אויסערלעכע אָפעראציעס. אבער די הויפט־וויכטיקייט פון זייער מעדיצינשע הילף האט זיך אויסגעדריקט אין דעם, וואס האבנדיק די רעכט צו באפרייען א קראנקן פון דער ארבעט, א טאג צי צווויי, און טיילמאל אפילו מער, האבן זיי דאס זער גערן געטאן. און אויף אזא אופן האבן זיי זייער פיל געהאלפן די אומגליקלעכע לאגער־יידן. (און וואס עס האט באדייט אין לאגער צו באפרייען זיך כאטש אויף א טאג, צי צווי פון דער שווערער פיזישער ארבעט — אִיז זיך לייכט פארצושטעלן). חוץ דעם האבן זיי זייער פיל געהאלפן מענטשן אין אזעלכע פאלן, וועלכע זענען ווייט נישט געלעגן אין די ראמען פון זייער קאמפעטענץ. אזוי צ.ב. פלעגן זיי בעטן יודן־עלטעסטן ער זאל געבן א ווארעמען מלבוש א קראנקן, אדער בעטן אין דער קיך א ביסל מער עסן פאר א קראנקן; זיי האבן אפילו געהאלפן זאמלען עסנווארג פאר א צווייטן לאגער אין וועלכן ס׳האבן זיך געפונען מיידלעך און נאך פיל, פיל זייער וויכטיקע הילף, וועלכע מען קען נישט אלץ אויסרעכענען.

אנהויב 1942 האט מען דעם א.ד. פאיענסקי אריבערגעפירט אין אזוי גערופענעם

לאגער־שפיטאָל, וואו ס׳זענען געווען קאנצענטרירט די טיפוס־קראנקע פון אלע פויזנער לאגערן. קורץ נאך דעם ווי ער האט באדינט די טיפוס־קראנקע, האט ער זיך אליין אנגעשטעקט אויף טיפוס און איז געשטארבן.

למען האמת דארף מען זאגן, אז אין דעם שפיטאל איז געווען א סטאבילער דאקטאר, אליין א לאגער־מענטש, ד״ר קלעטשעווסקי, א דייטשער ייד (מ׳קען זיך לייכט פארשטעלן ווי אזוי זיין הילף האט אויסגעזען). דארט איז אויך געווען א יידישער פריזיער פון לאָדזש וועלכער האט זיך אויך פארנומען מיט „דאקטאריי״, ליידער האט ער אויף זיין געוויסן פיל לאגער־יידן. בלי שום ספק איז ער אויך געווען א שותף צו בארבעווען די האלב־טויטע און טויטע יידן מיט דעם געסטאפּאָ־דאָקטאר זיבערט. (מ׳שמועסט אפילו אז דער וועגער לעבט אין דייטשלאנד און איז אפילו דער איידעם פון דעם דאָקטאָר זיבערט).

זענען די הויפט „דאקטוירים״ ביי אונדז אין לאגער „רעמו״ געבליבן דער שניידער שלמה בייראך, משה קראקאווסקי און דאס יינגל פאיענסקי, וועלכער איז אין לאָגער שנעל אויסגעוואקסן. א צייט שפעטער איז צו אונדז אין לאגער געקומען א יידישער דאקטאר פון דייטשלאנד, וועלכער איז שוין מיט אונדז פארבליבן, ביז מ׳האט אים אוועקגעשיקט קיין אוישוויץ, קורץ פאר אונדזער אוועקשיקן, סוף זומער 1943. זעלבסטפארשטענדלעך, אז דער א.ד. געסטאפא־דאקטאר זיבערט פלעגט אויך אמטליך קומען באזוכן פון צייט צו צייט דעם לאגער. קודם־כל פלעגט ער אלע פאר חדשים אדורכפירן די סעלעקציעס. ער פלעגט אויסקלייבן די קראנקע און שוואכע צום ריקטראנספארט און אלע מאל מיט פארשידענע תירוצים און איבערצייגונגען אויפקלערן, אז מ׳פירט זיי „בלויז״ איבער אין א צווייטן לאגער.

איך געדענק, וועז מיין שוואגער עקיבא קארא מיט זיין ברודער אליהו, אנשל מלמדס איידעם, זענען אפגעשטאנען און זענען שוין געווען אינגאנצן געשוואָלן פון הונגער און פיין, האט ער זיי פארשריבן צום ריקטראנספאָרט. ער האט דערביי געפרעגט מיין שוואגער, וואס איז זיין פאך ? און וועז ער האט אים געענטפערט אז ער איז א שניידער, זאגט ער צו אים: „יא, שניידער וועלן איצט גוט האבן, זי וועלן געשיקט קיין פאביאניץ אין די שניידער־ווארשטאטן צו לייכטע ארבעט״. די צוויי נאיוע ברידער, דערהערנדיק אזעלכע דיבורים פון דעם „הער דאקטאר״, האבן זיך ממש דערפרייט. צי האבן מיר זיי דען געקענט דערציילן דעם אמת ?

ווי איך האב שוין אויבן געזאגט פלעגט דער ד״ר זיבערט קומען באזוכן דעם לאגער „אמטליך״ כדי צו העלפן די קראנקע, אבער פאקטיש פלעגט ער ביי יעדן באזוך באקומען פון דעם יודענעלטעסטן אדער פון דער יידישער אנפירונג „עפעס״ אין יד אריין, און בכדי יוצא צו זיין, פלעגט ער הייסן צושטעלן אביסל נעבעכדיקע מעדיקאמענטן. איך געדענק איינמאל אין א שווערן, קאלטן ווינטער־טאג וועז די

מענטשן זענען אריינגעקומען צו שלמה בייראך מיט אפגעפרוירענע אברים ביי דער ארבעט, כדי ער זאל זיי עפעס העלפן, איז גראד דארט געווען ד״ר זיבערט. ער האט געהאלפן באטראכטן די קראנקע. ער איז געשטאנען מיט א שער אין האנט, דעם האט ער אפגעשניטן א געפרוירן אויער, א צווייטן עטלעכע אפגע־ פרוירענע פינגער און געמאכט האט ער דאס אלץ אויף דער שנעל, נישט צוגרייטנדיק אפילו קיין דעזינפעקציע־מיטלען, בכדי צו פארהיטן פון א פארגיפטונג. די הארצרייסנדע געשרייען פון די אומגליקלעכע קראנקע האבן געקענט צעררייסן הערצער, אבער נישט זיין הארץ. יעדן האט ער נאך זיין ,,טיפול״ באטראכט און געהייסן אויף צו מארגנס שיקן צו דער ארבעט. אן אויסנאם איז געווען דער, וועל־ כער האט געהאט הויכע טעמפעראטור.

אין א צווייטן לאגער שטיינעק, וואו עס האבן זיך געפונען ביי א 200 קאָלער יידן, ווי אויך יידן פון דאַברע, קאוונעל א.א. זענען אויך עטלעכע קאָלער יידן געווען טעטיג אלס סאניטעטערס: אבא מינשטיין, שמואל באָציאן און לאכמאן. זייער טעטיקייט אין יענעם לאגער איז מן הסתם געווען פונקט אזוי ווי ביי אונדז אין לאגער.

אין א דריטן לאגער אייכוואלד, וואו עס זענען שפעטער נאך דער טיפוס־ עפידעמיע געווען אַ צאל קאָלער יידן, איז דארט געווען א שטיקל צייט סאניטעטער יוזשיא ראוך, דער זון פון יעקב ראוך, וועלכער האט געהאט א גרויס געשעפט פון פאפיראָסן, צוקער און אנדערע זאכן אויף דער וואַרשעווער פארשטאט, קעגנאיבער דער פאָליאנס־פאבריק פון פרוידענרייך.

יוזשיא איז געווען זער א טייערער און הארציקער בחור. ביי יעדער געלעגנ־ הייט האט ער זער פיל געהאלפן היימישע מענטשן. אפילו שפעטער ווען ער האט זיך שוין געפונען אין א צווייטן לאגער, וואו ער איז שוין געווען א פאליציי־מאן, האט ער זיך מיט אלעמען געחברט, ווייל אזא חבריישער איז ער געווען אויך אינדערהיים. אין קאָלאָ איז ער געווען א באקאנטער ספאָרטלער, איינע פון די בעסטע פוטבאליסטן, געווען זער פאפולער ביי דער יוגנט. ס׳איז נישט געווען אין זיין נאטור, אז ער זאל עמעצן שלעכטס טאן. וועגן אים איז כדאי איבערצוגעבן אייניקע פאקטן.

זייענדיק אויסערלעך זער א שיינער און שלאנקער בחור, קלוג און ראפינירט, האט ער דורך פארשידענע וועגן און מיטלען געשלאסן קאנטשאפט און געהאט פיל קאנטאקטן מיט פאָליאקן פון אויסערן לאגער. וועלכע האבן אים געזאגט, אז זיי געהערן צו אן אונטערערדישער ארגאניזאציע, וועמעס ציל איז צו קעמפן מיטן דייטשן אָקופאנט. מיר האבן וועגן אזא אונטערגרונט־באוועגונג נישט געווואוסט און נישט געפילט, אז זיי זאלן מיט עפעס העלפן, אדער פארלייכטערן די לאגע פון די יידן אין לאגער. נאר זומער 1943, ד.ה. קורץ פאר אונדזער אָפשיקן קיין אוישוויץ (דער נאמען אוישוויץ איז נאך דאן פאר אונדז געווען אומבאקאנט), האבן

די פאליאקן, וועלכע האבן, ווייזט אויס, יא געוואוסט וואס עס שטעלט מיט זיך פאר אוישוויץ, און וואס מען טוט דארט מיט די יידן, באשלאסן אים צו ראטעווען (און נישט אויסגעשלאסן פאר א גרויסער סומע געלט. ווייל ער האט נאך פון דערהיים מיטגענומען אין לאגער נישט קיין קליינע סומע געלט) און צוזאמען מיט אים נאך 2 פערזאן פון 2 אנדערע לאגערן, א ברודער מיט א שוועסטער, פייוויש פיעפשינסקי און פריידע.

אויף דער בוי־שטעלע, וואו די דריי פערזאן האבן געארבעט, איז אנגעקומען א דראַזשקע און בעת דער וואכמאַן האט נישט געזען (אדער אפשר זיך געמאכט נישט זעענדיק), זענען די דריי ארויף אויף דער דראַזשקע, מ׳האט זיי געגעבן דאקומענטן אלס פאַליאקן און לויט אלע סימנים האט מען זיי געזאלט אוועקפירן אין א באשטימטן פלאץ, וואו זיי וועלן זיין „פרייע" מענטשן. אזוי, יעדנפאלס, האט זיי דער שגץ פון דער דראַזשקע פארזיכערט. אבער אנשטאט צו פירן זיי צו דער פרייהייט, האט ער זיי גלייך געפירט צו די הענט פון דער געסטאפאַ אין פויזן. (אזוי האט אויסגעזען דאן די פוילישע הילף). אין אזעלכע פאלן האט די געסטאפא, די אנטלאפענע, אדער געכאפטע, באלד אויפגעהאנגען, אבער צו זייער מזל זענען שוין דאן געגאנגען קיין אוישוויץ טראנספאַרטן פון די קלענערע יידן־לאגערן, האט מען זיי גלייך צוגעשטעלט צו אזא טראנספאַרט.

אנקומענדיק קיין אוישוויץ האט ער דארט געטראפן דעם ד״ר וואלענטין, וואס איז געווען א האלבער ייד און איז געווען מיט אים נאך באפריינדעט, זייענדיק צוזאמען אין א לאגער אין פויזן. ד״ר וואלענטין האט אים באלד ארויסגענומען פון טראנספארט און האט אים געמאכט פאר א סאניטעטער אין אוישויץ. אויך אין אוישוויץ האט ער געהאלפן מיט וואס ער האט נאר געקענט. ער האט דארט געהאַלפן 2 קאַלער יידן שרעטער ז״ל און זעלמאנאוויטש (לעבט היינט אין קאנאדע), ער האט זיי ממש אפגעראטעוועט פון א טויטן־טראנספאַרט (א זעלטענע דערשיינונג אין יענע צייטן). (וועגן דעם זע ברייטער אין קאפיטל תחיית־המתים).

יוזשיא ראוך איז געבליבן אין אוישוויץ ביז דער עוואקואציע פון דעם טויטן־לאגער אין יאנואר 1945. בעתן מארש אין וועג, שוין קורץ פאר דער באפרייאונג האט אים א דייטשער קאפאַ דערהרגעט, (אזוי האט מען מיר שפעטער דערציילט.)

דאס יינגל פאיענסקי, האט א דייטשער בלאַק־עלטסטער, אן אלטער רוצח, דעם ערשטן, אדער דעם צווייטן אוונט אין בירקענאו, שטארק צעשלאגן מיט א שטעקן אין אלעמענס אנווענדהייט פאר דעם, וואס ער האט געוואגט א קרעכץ צו טאן בעת די איבונגען „ארויף און אראפ" פון דער פריטשע. דאס איז געווען אויף דער קוואראנטענע אין בלאק 6. דאס איז געווען א מוראדיק בילד, דאס יינגל איז געלעגן אן כוחות אויף דער פאדלאגע, אומבאהאלפן, און נישט געקענט רירן מיט אן אבר. מער האב איך אים שוין נישט געזען.

שלמה בייראך איז שפעטער אוועק אין א צווייטן לאגער צוזאמען מיט זיין ברודער הערש־לייזער. וואס מיט זיי האט שפעטער פאסירט און ווי אזוי זיי זענען אומגעקומען, איז מיר נישט באקאנט, אבער בלויז איין פאקט האב איך זיך דער־וואוסט, וואס האט קלארער געמאכט וועגן זייער טראגישן סוף.

אין דער מיט פון די זומער־חדשים 1943, ד.ה. עטלעכע חדשים נאך דעם ווי מ׳האט אונדזער לאגער „רעמו" אויפגעלעזט און די מענטשן צעשיקט אין פאר־שידענע לאגערן, האט מען אונדז כסדר געווארפן פון איין לאגער אין א צווייטן. צום סוף האט מען מיך מיט נאך עטלעכע קאלער יידן ווי אויך יידן פון אנדערע שטעט, צוזאמען 20 פערזאן, אוועקגעשיקט אין לאגער „האמאן", דאס איז געווען 2 וואכן פארן אוועקשיקן אונדז קיין אוישוויץ.

דער לאגער־קאמענדאנט האט געמאכט א רעוויזיע ביי אונדזער גרופע פון די 20 יידן, בעת מיר זענען געשטאנען אויסגעשטעלט אויפן הויף פון לאגער „סטאדיאן" און געווארט צום אפשיקן אונדז צום נייעם פלאץ. דער קאמענדאנט האט דאן געפונען צווישן מיינע זאכן א קעסטל מיט ווערק־צייג פון בלעכעריי און שלאסעריי, וועלכע איך האב מיטגעבראכט נאך פון דערהיים. אדאנק די ווערק־צייג האב איך זיך פארלייכטערט מיין לאגע, איך האב צוגעארבעט ביי פארשידענע געלעגנהייטן אין אלע לאגערן און דערמיט זיך געהאלפן אין דער חיונה. דער לאגער־קאמענדאנט האט באלד מיר באפוילן, אז איך זאל זאפארט דאס ווערקצייג איבערגעבן צום לאגער־מאגאזין. וועז איך האב אוועקגעטראגן דאס קעסטל ווערקצייג אין מאגאזין, האב איך דארט געטראפן א גוטן פריינט פון א געוויסן פריערדיקן לאגער, מיט וועלכן איך בין געווען באפריינדעט. דאס איז געווען אינזש. בערמאן, א טשעכישער ייד, וועלכער איז געווען דארט א מאגאזינער. ער האט פון מיר צוגענומען דאס קעסטעלע כלים און דורך א הינטער־טיר האט ער מיר ארויסגעטראגן א וואליזע און א רוקזאק מיט זאכן. (דער דייטש האט דאס, נאטירלעך, נישט געזען). איך מיט מיין פריינט שרעטער ע״ה האבן די וואליזע און דעם רוקזאק צוזאמען מיט אנדערע זאכן אוועקגעטראגן אויפן נייעם פלאץ. קומענדיק אין לאגער האבן מיר אויפגעפאקט די וואליזע מיט דעם רוקזאק און דערשטוינט זענען מיר געווארן, וועז מיר האבן אויף די זאכן איבערגעלייענט אן אויפשריפט, אז זיי געהערן צו שלמה בייראך און זיין ברודער. ס׳ווייזט אויס, אוז אין דעם קען נישט זיין קיין ספק, אז מ׳האט זיי פריער געשיקט צום טויט אוז די זאכן ביי זיי, ווי ביי אנדערע, צוגענומען אוז איבערגעגעבן אין לאגער־מאגאזין. זייערע 2 פאקעטן צוזאמען מיט אונדזערע זאכן, ווי אויך מיר אליין, זענען שוין אין צוויי וואכן שפעטער אוועק קיין אוישוויץ.

וואס ס׳האט פאסירט מיט משה קראקאווסקי ווייס איך נישט. איך האב זיך אויך פון קיינעם נישט געקענט דערוויסן וואו אוז ווי אזוי ער איז אומגעקומען. זיינע שפורן זענען ערגעץ פארווישט געווארן.

אזוי האט אויסגעזען די „מעדיציניש הילף" אין די יידישע ארבעטס־לאגערן אין פויזן, וואו קאַלער יידן האבן זיך געפונען. אזוי האט אויך וואַרשיינליך אויסגעזען די מעדיציניש הילף אין די פיל אנדערע לאגערן פון פויזנער געגנט, וואו יידן האבן זיך געפונען. אזא איז אויך געווען דער ביטערער סוף פון די יידישע סאניטעטערס פון די דאזיקע לאגערן.

כבוד זייער אנדענק!

יזכור

די לעצטע צוויי יאר פארן קריג אויסברוך איז אין קאַלאַ אויסגעוואקסן א שיינער דור יוגנטלעכע יינגלעך און מיידלעך. זיי זיינען געוואקסן שיין און געבליט ווי די רויזן. שבת נאך מיטאג, אין די ווינטער־טעג, פלעגט זיך דאס יונגווארג ארויסלאזן אויף א שפאציר איבער דער שטאט. די יינגלעך אנגעטאן אין שיינע ברוינע פאלטנס, גענייטע ביי די בעסטע שניידער ווי בראם, שולץ, אדער הימעל (פאַמפּע), פארווארפן אויפן האלדז מיט רויטע שאליקעס, אויף די הענט לעדערנע הענטשקעס און אויפן קאפ נייע קאפּעלושלעך. די מיידלעך זיינען געווען אנגעטאן אין גראנאטענע געפאסטע מענטעלעך מיט שווארצע פוטער־קעלנערלעך, פון פאַקן, אויף די קעפ ווייסע, אדער העל־בלויע פילאַטקעס און אויף די פיס גלאנציקע „שניעגאַווצעס" (שני־שטיוועלעך). אזוי פלעגט זיך דאס קאַלער יוגנט ארויסלאזן אויף די שפאצירן מיט צעפלאמטע בעקלעך און מיט יוגנטלעכער פרישקייט.

זומער־צייט זיינען די יינגלעך געווען אויסגעפוצט אין העלע געפאסטע אנצוגן, ווייסע העמדער מיט הארטע קראגנס, די האַר פארקעמט מיט ברילאנטין, און אזוי האט מען זיי געזען ארומשפאצירן אין שטאט. די מיידלעך, ווידער, זיינען געווען אנגעטאן אין העל־געבלימטע קליידלעך (געפאסטע, אדער „קלאַ־שאַווע), אויף די פיס זומער־סאנדאלקעס („טרעפקעס"). אזוי האבן זיי שפאצירט לאכנדיק און שטיפעריש אויף יאשווינסקיס טראטואר, אויף דעם אזוי גערופענעם „דעפטאק".

האט טאקע דער עלטערער דור געשעפט נחת פון דעם יונגווארג און אפשר זיך אויך דערמאנט מיט נאַסטאלגיע וועגן זייער אייגענער פארגאנגענער יוגנט, וועלכע איז אפשר גארנישט געווען אזוי לוסטיג און פריי.

ווען ס׳איז אויסגעבראכן די מלחמה דעם 1־טן סעפטעמבער 1939, זיינען די ערשטע פאר וואכן פון קריג אלע יידן געזומען געווארן צו צוואנגס־ארבעט. אין א שפעטערדיקער צייט איז דער ענין צוואנגס־ארבעט רעגולירט געווארן דורך דער נייער יידישער גמינע צוזאמען מיט דער דייטשער פאַליציי און זשאנדארמעריע. פאר א גוטן פרייז זיינען די עלטערע מענטשן באפרייט געווארן

פון דער צוואנגס־ארבעט. אויך א קליינער טייל יונגע פארהייראטע מענער און אויך אזעלכע, וואס האבן געארבעט ביי דייטשע פירמעס אלס פאכמענער, זיינען געווען באפרייט פון דער צוואנגס־ארבעט. פארבליבן זיינען בלויז די יינגלעך און א טייל מיטליעריקע, וועלכע זיינען סטאביל געגאנגען צו צוואנגס־ארבעט אויף פארשיידענע אביעקטן, און איבעראל האט מען געארבעט אויף שווערע שמוציקע ארבעטן, נישט באקומענדיק פאר דער ארבעט קיין שום אָפצאָל. (אין א טייל פריערדיקע קאפיטלען דערמאָן איך געווי וועגן דעם).

א חוץ די אזוי גערופענע אפיציעלע צוואנגס־ארבעטן, האבן די יידן זיך געמוזט צושטעלן יעדן פרי 6 פארטאג אויף דעם נייעם מארק אנטקעגן דער טעאטער־געביידע, און אויסגעשטעלט זיך אין גלייכע רייען, דאן פלעגן אנקומען פארשטייער פון מיליטערישע און האלב־מיליטערישע ארגאניזאציעס, סטאציאנירטע אין דער שטאָט, ווי אויך פארשיידענע אנדערע דייטשן און אפילו פוילישע מיטהעלפערס און אונטערלעקערס פון די דייטשן, און יעדער האט זיך אויס־געקליבן זיין גרופע יידן צו זיין ארבעט. די ארבעט איז באשטאנען פון רייניקן, שלעפן, גראָבן, שיטן, ארבעטן ביי די בריקן, צעלייגן הייזער א.א.וו.

עס האט אויך געטראפן אז א פריוואטער דייטש האט פלוצלינג אין מיטן טאג געדארפט עפעס מאכן א געוויסע ארבעט ביי זיך אין שטוב, אדער אין זיין געשעפט, (א „געירשטן" פון א יידן), וועלכן עס האט זיך פלוצעם פארגלוסט א דייטש אריבערטראגן מעבל, אדער אויסשיטן דאס מיסט, אדער ברענגען פאר אים וואסער פון די פלומפן, איז ער אויס אין גאס און טרעפנדיק דעם ערשטן ייד, האט ער אים באלד צוגערופן צו זיך און אים באפוילן צו אויספילן אלע זיינע פארלאנגען. ס׳פלעגט אויך טרעפן אמאָל, אז א דייטש האט א יידן עפעס באצאָלט פאר זיין ארבעט, אדער עפעס געגעבן, פלעגט דאס בדרך־כלל זיין אן אויסטערליש געשעעניש. אין אזא לאגע האבן יידן געזוכט פארשיידענע עצות, ווי אזוי נישט געכאפט צו ווערן פון דייטשן אויף ארבעט.

איך אליין, צום ביישפיל, אז איך האב געדארפט ארויס אין גאס, האב איך שטענדיק מיטגענומען מיט זיך אין האנט ארבעטס־געצייג: א האמער, א צוואנג, א זעג, א שטיק בלעך, אדער א ברעט. אין פאל וועו א דייטש האט מיך געכאפט, האב איך באוויזן מיינע ארבעטס־כלים, און אים דערקלערט אז איך גיי צו דער ארבעט, דאס איז פארן דייטש געווען איבערצייגנד, אבער ס׳פלעגט פאסירן אז דער דייטש, וואס האט מיך געכאפט, פלעגט פון כעס מיר געבן א קאָפּע מיטן פוס און באפוילן שנעל זיך אפצוטראגן, און גיין צו „מיין" ארבעט.

אויך יונגע מיידלעך האבן די דייטשן געזומען צו צוואנגס ארבעט, ווי שיילן קארטאָפל אין די מיליטערישע קיכן אין קאָלאָ, ווי אויך אין די דערבייאיקע ערטער וואו מיליטערישע איינהייטן האבן סטאציאָנירט. מ׳פלעגט זיי צווינגען אויך צו וואשן און רייניקן עפנטלעכע געביידעס, מאכן אומעטום זויבער א.א.וו.

דאס איז אויך געווען אין פארשטענדעניש צווישן דער יידישער גמינע מיט דער דייטשער ארטיקער מאכט. אבער אחוץ דעם זיינען געווען זייער פיל פאלן וועו די דייטשן האבן אינמיטן גאס געכאפט יונגע און דוקא שיינע מיידלעך און זיי געשיקט וואשן די פאדלאגעס, אדער רייניקן די קלאזעטן פון מאגיסטראט, אדער פאליציי־בנין. ס׳זיינען געווען פאלן וועו די מיידלעך האבן נישט געהאט מיט וואס צו וואשן די פאדלאגעס און האבן געבעטן שמאטעס, האט דער זשאנדארם שמידט, (מיר האבן אים געוואפן „שמיעטניק״) זיי סארקאסטיש געענטפערט: „טוט אויס אייערע אונטערווועש און רייניקט מיט זיי די קלאזעטן״. זיי האבן נעבעך נישט געהאט קיין אנדער ברירה און טאן אזוי ווי דער דייטש שמידט האט זיי געראטן.

וועו מען האט אנגעהויבן שיקן אין די לאגערן, זענען ווידער די יינגלעך און מיידלעך (באזונדער, נאטירלעך) געגאנגען אויפן ערשטן פייער. דעם 19־טן יוני 1941 וועו ס׳איז אפגעגאנגען דער ערשטער טראנספארט פון איבער 200 פערזאן קיין פויזן־שטייענק, איז דער גרעסטער טייל פון דעם טראנספארט באשטאנען פון יוגנטלעכע, טייל אפילו קינדער. אהין זיינען זיי נאך אנגעקומען ווי שלאנקע בוימער, אבער זייער גיך האבן זיי אנגעהויבן צו פאלן. שווער אויסצורעכענען די אלע, וועלכע זיינען דארט אומגעקומען.

איך, פערזענלעך, בין נישט געווען צוזאמען מיט זיי און די פאר על פי נס גערעטעוועטע פון יענעם לאגער געדענקען, ליידער, זייער ווייניק. אבער פון צייט צו צייט וועו איך בין געקומען אליין אדער מיט יעקב שולץ מאכן אן ארבעט אין אייכנוואלד־לאגער, אדער לאגער־שפיטאל, וועלכע זיינען באדינט געווארן פון אונדזער לאגער „רעמו״ (מיר ביידע זיינען געווען לאגער־פאכמענער, האבן מיר עמיצן פון דעם דערמאנטן לאגער שטיינעק געטראפן אפגעשטאנענע, וועלכע האבן געווארט אויפן ריקטראנספארט. דארט אהין האט דער געסטאפא־דאקטאר זיבערט צוזאמענגעפירט פון אלע לאגערן די אפגעשטאנענע און אז עס איז שוין געווען דארט א פולע צאל „קאנדידאטן״, זיינען געקומען אהין לאסט־אויטאָס פול מיט ס.ס. און געסטאפא און זיי געפירט צום טויט. דער גרעסטער טייל פון די יידן האט געוואוסט וואס פאר א סוף עס דערווארט זיי.

איינמאל האב איך דארט געטראפן עטלעכע מיידלעך אפגעשטאנענע פון א מיידל־לאגער. אייגנטלעך האבן די דייטשן קאטעגאָריש פארבאָטן, אז אין א לאגער זאלן זיך געפינען מענער און פרויען צוזאמען. די דייטשע געזעצן האבן עס בפירוש פארווערט. אפילו א מאן פון איין לאגער איז געווען שטרענג פארבאטן צו ריידן מיט א פרוי פון א צווייטן לאגער, (צופעליק פלעגט מען זיך טרעפן ביי אן ארבעט). אין דעם פאל, אבער, האבן די דייטשן שוין קיין מורא נישט געהאט.

צווישן די דאזיקע מיידלעך האב איך דאן צופעליק געטראפן מיידלעך פון

קאַלאַ. דאס זענען געווען טאבע שמערלאווסקא (מאניע שמערלאַווסקיס א טאַכטער, פון גלאַזווארג), און די צווייטע שמייע קוטשינסקיס א טאכטער. מ׳האט זיי אהער געבראכט פון מיידל־לאגער לוקלאנד ביי אבארניק, קרייז פויזן.

עטלעכע טעג שפעטער איז אהין אין דעם לאגער געשיקט געווארן יעקב שולץ צו רעפערירן די וואסער־לייטונג, דאן האט ער שוין דארט געטראפן פיל קאַלער יידן, שוין האלב־טויטע, וועלכע זיינען געשטאנען אויסגעשטעלט אויפן הויף. נעבן זיי זענען געשטאנען עטלעכע לאסט־אויטאס, מיליטערישע, פארדעקט מיט פלאנדעקעס. עטלעכע געסטאפאווצעס האבן געציילט, געסדרט, פארשריבן, און אייניקווייז באפוילן זיי ארויפצוגיין אויף די אויטאס. שולץ האט מיר דאן דערציילט, אז ער האט געמוזט העלפן די קראנקע ארויפשטייגן אויף די אויטאס און וועז אלע זענען שוין געווען אויף די פלאטפארמעס, האבן די געסטאפאווצעס אויך אים געוואלט מיטנעמען, אבער דער לאגער־קאַמענדאנט, וועלכער איז געווען דערביי האט באלד שארף רעאגירט און אויסגערופן: „ער איזט נאך געזונד און קען ארבייטן״! דאס האט אים מציל געווען פון טויט. וועז די דייטשן האבן שוין פארקלאפט די הינטער־טירן און פארדעקט די פלאנדעקעס, האט דער עלטסטער פון דער געסטאפא געזאגט מיט א סארקאסטישן שמייכל צו זיינע מענטשן: „זיי זענען מער נישט די זון״!

איך מוז אונטערשטרייכן, אז אין אלגעמיין האט מען געוואוסט וואס מען טוט מיט די מענטשן, מ׳איז געווען זיכער אז מען פירט זיי צום טויט, כאטש קיינער פון אונדז האט דאס אליין נישט געזען און אויך די דייטשן האבן קיינמאל נישט געזאגט אַפן, אז זיי טויטן די קראנקע. אבער איצט איז געווען דאס ערשטע מאַל, וועז מ׳האט געהערט פון זיי דירעקט, אז זיי פירן די מענטשן צום טויט.

שולץ האט דאן געזען צווישן די מענטשן, ממש אין די לעצטע שעהן פון זייער לעבן, 2 באקאנטע יידן פון קאַלאַ: די ברידער מענדלזאן. אין דערהיים זענען זיי געווען 2 שיינע יונגעלייט און דא זענען זיי שוין געווען שאַטנס פון מענטשן. זיי האבן אזוי ביטער באווויינט זייער סוף: „מיר האבן דאך נאך גארנישט געגאַסן פון לעבן, פארוואס קומט אונדז אזוי יונג צו שטארבן?...״ האבן זיי געהאלטן אין איין שרייען. לויט ווי שולץ געדענקט און דערציילט, האט ער דאַרט נאך געטראפן יהודה שיקע פון קאלאניאל־געשעפט, הלל לעווקאַוויטש, פאלקע שולצ׳ס איידעם צדוק שורעק.

ווי איך האב שוין אין אן אנדערן פלאץ באמערקט, זיינען געווען די צוויי לאגערן „רעמו״ און „שטיינעק״, ווי אהין מ׳האט געשיקט די קאַלער יידן (מענער) דירעקט פון קאַלאַ. שפעטער האט מען די מענטשן שוין צעשיקט אין פארשיידענע אנדערע לאגערן און איבעראל האט דער גרעסטער טייל קאַלער יידן פארענדיקט דארט זייערע לעבנס. ווייל איך ביי דער געלעגנהייט דערמאַנען מיט א פאַר ווערטער אייניקע יידן, חברים מיינע, יוגנטלעכע און פריינט פון אנדערע לאגערן

ווי שטייגעק, וועלכע זענען אומגעקומען, שטיצנדיק זיך לויט דער אינפארמאציע פון אייניקע על־פי נס געראטעוועטע פון יענע לאגערן.

אין דעם לאגער שטייגעק איז געווען מיינער א חבר גאדל קאטאווסקי. ווער האט אים אין קאַלאַ נישט געקענט ? ער האט געהאט א קליין קאַלאַניאל־געוועלב, חוץ דעם איז ער אויך געווען א פאַטאַגראפיסט, טעאטער־שפילער, עלעקטריקער און ספאַרט־אינסטרוקטאָר. אין אַנהויב פון דער מלחמה האט ער חתונה געהאט מיט פאַגעלס טאַכטער (די וואס האבן געהאנדלט מיט עופות, פון דער וואַרשעווער פאַרשטאַט). די ערשטע צייט ווען ער איז פארשיקט געווארן אין שטייגעק לאגער, האט ער זיך נאך גאנץ גוט געהאלטן און געווען אפילו קאַלאַנע־פירער פון אן ארבעטס־גרופע און זיי געהיטן מיט זייער גוטער ארבעט, שפעטער האט מען אים מיט זיין גאנצער קאַלאַנע אריבערגעפירט קיין גוטענברון און דארט האט ער שוין אויסגעהויכט זיין נשמה צוזאמען מיט אנדערע קאַלער יידן.

צווישן די פיל חברים מיינע, פארטיי־חברים פון די רעכטע „פועלי־ציון" און „פרייהייט", וועלכע זיינען אומגעקומען אין לאגער שטייגעק, איז אויך געווען דוד הארטשיק — דעם אלטן סטאל'ס אן אייניקל, און געווואוינט האט ער טאקע ביי זיין זיידן אין הויז, עק בלאנקאַווא גאס. מ'האט מיר דערציילט, אז אין אנפאנג האט ער זיך דארט גוט געהאלטן, ער האט דארט אפילו פארפאסט לידער און אלע האבן זיי געזונגען, די לידער זיינען פארשטייט זיך געווען אויף דער לאגער־טעמאטיק. ביי וועלכע אומשטענדן און אין וועלכן לאגער ער איז אומגעקומען איז נישט באוואוסט.

משה מארקאַוויטש — דעם לעכער־נייערס א זון, א ברודער פון אברהם מארקאַוויטש. אייניער פון מיינע נאענטסטע חברים, אומגעקומען ערגעץ־וואו אין רוסלאנד, אדער אנדערשוואו.

משה קוטשינסקי — איציק־הערש דעם לענטשיצערס א זון, און שלמה גאצמאן פון דער וואַרשעווער פאַרשטאַט. דאס לעצטע יאר פאר דער מלחמה האט ער חתונה געהאט מיט הענדל פאַדכלעבניקס טאכטער — און פיל, פיל אנדערע...

אין אייניקע פריערדיקע קאפיטלען האב איך ברייטער באשריבן וועגן צענדליקער קאַלער קדושים, אבער טויזנטער זיינען דאך אומגעקומען. פון די קארגע טויזנט יידן, וועלכע זענען פארשיקט געווארן אין די ארבעטס־לאגערן, האב איך ליידער נישט קיין מעגלעכקייט וועגן זיי ברייטער באשרייבן. וויל איך הייליקן זייער אנדענק מיטן דערמאנען בלויז זייערע נעמען, אויף וויפל איך געדענק און אויף וויפל אנדערע לעבנגעבליבענע קאַלער יידן פון די לאגערן געדענקען, און זיי האבן מיר איבערגעגעבן זייערע נעמען און אנדערע פרטים וועגן זיי.

איזראלעוויטש אביגדור־לייב און זיין ברודער משה

ארקאוויטש בצלל פון פינפטער געסל

איזראלעוויט ראובן, א זון פון מרים, פון די פיש

ברוקשטיין ישעיהו, א שניידער

בראם יחזקאל, שלמה ברוך׳ס זון

ברוקשטיין וואלף־לייב, א שניידער

ברענער אברהם־בער, פון די פיש

בייראך הערש־לייזער און שלמה סאניטעטער

באַציאן שמואל

בער־מאיר־פרץ, יוסף מרדכי און א שוועסטער

באַרנשטיין משה

בראנד מאיר־דוד, זון פון עוזר

געשטארבן אין בוכנוואלד, צוויי טעג פאר דער באפרייאונג

גאלדבערג נאטע

גנאציק דוד, א זון פון אברהם שניידער

גוטמאן משה, היים בער׳ס זון

גרינפעלד, אן אנגעשטעלטער אין דער יידישער קאַאָפעראטיווער באנק.

גאצמאן פסח, און זיין ברודער יצחק

גאצמאן רפאל־מאיר

גאלדבערג יהושע פון הייון־האנדל

גליקסמאן, צוויי ברידער, זייער פאטער האט געהאלטן א מאנגל צו וועש

גאצמאן כאקע מיטן יינגערן ברודער, זייער פאטער משה פון מאנופאקטור

גאַצמאן יוסף חיים, זון פון גבריאל

דיאמענט אלוש

דונקעלמאן נאטעק, משפחה מיט וואלקאוויש, געווינט ביז דער מלחמה אין פויזן

דאבזשינסקי הערש, פארדאנסקיס איידעם

דיאמאנט דוד

דונקעלמאן, פשעדעצקיס איידעם
ווילטשינסקי ישראל
ווייס חיים
וואַלקאַוויטש אייזיק, געוואַרן עפּנטלעך אויפגעהאנגען
וועקסלמאן ביניש
ווילטשינסקי דוד
זשולאווסקי אריה, זון פון משה ברוך מוהל
זילבערבערג לייזער, זון פון אברהם
זאיאַנץ יחזקאל, אויפגעהאנגען געוואַרן אין פויזן.
חיים משה
חיים מאכע
חנניה, א יינגל, יצחק רובין דעם שמש׳ס אן אייניקל
חיים ראובן
טשאפלינסקי ישראל
טויבע, שמואל־יוסף שולץ׳ס איידעם
טרייבע יהודה פון אלטן מארק, חיים׳ס משפחה
יודקעוויטש משה, חיימ׳ס איידעם
יאקובאַוויטש יעקב, פאַגעלמאנס איידעם
יודקעוויטש פישל, לייב שאלעקס איידעם
יאכומאוויטש, זקן, פרידעס שוואגער, זיין קערפער איז צעשניטן געוואַרן.
יארמוש יוסף־וואלף.
יאכימאוויטש, זעליגס איידעם,
באגראבן אין פויזן אויף א פוילישן צמענטאזש דורך לייבל לוקסנבורג
כהן שלום, פון די רויע לעדער
כאנאכאוויטש, פון נייעם מארק
כהן גרשון אוו ברודער מאיר
כהן יוסף, קצב
כהן פישל, ברודער ראובן, יואל קצב׳ס זון

לעוין שמחה, טאפעצירער, פארדאנסקיס משפחה
לענטשיצקי איציק, שמואל שניידערס א ייִנגל
לעווין משה, ברודער מאיר, זון פון מרדכי, פון די רויע לעדער
ליפשיץ נתן, דער פשיסכער, געפארן מיט פערד און וואגן
לענטשיצקי חיים
לעווין לייב, פון אויבסט (טויגער)
ליפנאווסקי דוד, א שוסטער, זון פון הערמאן
לאכמאן הערש־נאטע, זון פון חיים מיכאל קצב
לענטשיצקי אדאם, איידעם פון משולם טשערניאק
ליפשיץ וועווע, א ייִנגל, משפחה פון משה לייב לעווין
לעווקאוויטש הלל, א זון פון דוד איצעק
לעווקאוויטש דוד און ברודער, דער ברודזעווער שוסטער
לוקסנבורג לייבל, איידעם פון ליסאק
מיטלמאן דניאל, דער געלערער
מענכע, דריי ברידער: גרונעם, יחזקאל, יעקב, ביינישׂ זין
מארקאווסקי סענדער
מיכאלאוויטש קויפמאן, געווארן עפּנטלעך אויפגעהאנגען אין פויזן.
מארקאוויטש משה, זון פון גדליהו (לעכער־נייער).
מילשטיין אבא
נוימאן נאטע
ניעדבאלסקי נעכע, איטעס אייניקל
פוטער דוד, פון מאנופאקטור־געשעפט
פיזיצקי איטשע
פעלצנער לייב
פוקס, געצלס זון, פון תבואה־האנדל
פאזנאנסקי אברהם
פראנקאווסקי טוביה
פאזנאנסקי פאלעק
פאגעל, צוויי ברידער, געהאנדלט מיט עופות, וואַרשעווער פארשטאט
פאגעלמאן מענדל

פינקלשטיין זענעק

פרוזשנאווסקי אברהם, פון פאיאנס־האנדל

קאראַ עקיבא־יוסף

קאראַ אליהו, זיין ברודער, אנשל מלמדס איידעם

קלעטשעווסקי אפרים

קינסלער הערש־נאטע, א בלעכער

קוטשאראוויטש שבח, קאלאשן־מאכערס איידעם

קוטשינסקי, פריזיער

קאַנינסקי, יאשעס שוואגער, פון קאליש

קעניג בעריש, זיינע זין משה, יחזקאל, דוד

קעמפינסקי לייבוש, א שטעפער

קראטאווסקי ברוך פון פויזן, א שוואגער פון יוסף כהן

קאפעלושניק אידל, געהאלפן חברים אין לאגער

קרייער מרדכי און גרשון

ראטבארד הערש און ברודער זלמן

ראזענטאל הערש

ראזענטאל זישע, זעליג און לייבוש, 3 זין פון הערש

רוף דוד־לייב שאלקעס זון, געשטארבן קורץ נאך דער באפרייאונג.

ראטבארד סינע

רויף משה, א יינגל, חיים בער׳ס אייניקל

רוסאק קלמן, געהאלפן ביי די סאניטעטער׳ס

ראזענטאל חיים, יחיאל מאיר׳ס זון

רויף פון טארטאק מיט א יינגל, גוטמאנס אייניקל (פון דער מיל).

שקלאנאווסקי אליעזר

שיקע יהודה און איציק, פון קאלאניאל־געשעפט און נאך א ברודער

שטייער, דער וואורשטן־מאכער און זיין זון מאיר.

שאפשעוויטש שבתאי, זון פון משה מאטע

שווארץ, דעם קאלאשן מאכערס איידעם, געשטאמט פון קלאַדאַוואַ

שטאכלבערג אבא, פון האלץ־האנדל

שווארץ אבראמעק, זון פון שלמה, זיך אליין אויפגעהאנגען אין יאוואזשנא.

יידן פון איזשביץ, וועלכע זיינען געווען מיט אונדז אין די לאגערן.

חיים שווארץ
הערש לייב ראזענטאל
בעאטוס
דער אלטער גימפל
טורזשעווסקי, צוויי ברידער
גרינבוים, צוויי ברידער, געהאנדלט מיט אויבסט
לובינסקי שלמה און מאיר
שפערלינג
מענכע, צוויי ברידער
שלאמאוויטש, צוויי ברידער
זיבער הענעך
זלאטניצקי יצחק (גאפע)
טאפינסקי משה יוסף, אויפגעהאנגען.

יידן פון טורעץ

וויזאווסקי
גאָלעוויטש, צוויי ברידער
ענגעל יצחק, געווארן עפנטלעך אויפגעהאנגען
קאט אברהם
אברהם ראזנפעלד, שניידער
דער קליינער קאפל
קנאפ, א טרעפע־מאכער
פואסעק הערש
לעוויק לייב, געזונגען אין לאגער
מאיר בוים

יידן פון אוניעיוו

יאקובאוויטש, א פאטער און זון
דער אלטער קארא מיט זיין זון, געהאט א רעסטאראן אין אניעוו
גרוידאנץ
גדליהו פאדכלעבניק

יידן פון פשייטש

חיים אהרון אויערבאך
רוך.

קאלער מיידלעך אין די לאגערן

צעשיא ווייגבוים
דאשיא שטיינבערג
רבקה בראנד
לוסיא בלום
געניא פאגעל
שרה וואלקאוויטש
חנקה גאצמאן
מאדזיא קירשבוים
טשיניאק, 2 שוועסטער
גאצמאן (געוויקלט צוקערלעך)
פראניא שיקע, גאדלס שוועסטער
בלומע און רעניא וואלקאוויטש
כייטשע סטאל
אירקא ליסאק
פעפא גאטליבאווסקא
חנקה לעווין
מיניא לאנדוי

חיה גראדוס, דעם אלטן גראדוסס טאכטער
געניא ליפשיץ
זאשיא ברוקשטיין, ישעיהו ברוקשטיינס טאכטער
זלאטקע סקאווראנסקי
שרה־איטע ברוקשטיין
הינדזיא שווארץ, מאטלס שוועסטער
רבקה זשעמיאק
ליבע זשעמיאק
שוועסטער גרינבוים (פאטער אברהם גרינבוים)
ליבא פאגעל, טשולענט בעקערס טאכטער
הענע, געוואוינט אין קעלער ביים בית־המדרש
כאווטשע הימעל, טאכטער פון שמואל
חייקה הימעל, טאכטער פון אהרון שניידער
סטעניא און לאלא גליקסמאן, פון נייעם מארק.

טאפטשא יאדזשא

געווען לערערין אין פינסק און אין לאדזש, געווען אויך א געוויסע צייט ראטמאן אין לאדזש פון די לינקע פועלי ציון; עטלעכע יאר פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה געקומען קיין פראנקרייך (פאריז) און פארנומען א פאסטן אלס לערערין פון קינדער־היים קיים „ארבעטער־היים"; בעת דער דייטשער אקופאציע אנטיילגענומען אין דער וויידערשטאנד־באווועגונג, און ווען די דייטשן האבן ארויס־געפירט די קינדער פון דעם אנשטאלט צום פארניכטן — איז זי מיט זיי מיטגעגאנגען זייער לעצטן וועג... פונקט ווי אין וואַרשע — יאנוש קארטשאק...

די אלע אויסגערעכנטע נעמען אין דער רשימה, ווי אויך די אלע נעמען דערמאנטע אין די פריערדיקע קאפיטלען, וועלכע זענען אומגעקומען אין די פויזנער און אין אנדערע לאגערן, אויך די וועמענס נעמען איך געדענק נישט... די אלע וועלן מיר, די לעבנגעבליבענע, אייביק געדענקען און הייליקן זייער אנדענק.

יזכור.

רשימה פון קוילער לאנדסלייט, געשטארבענע
נאך דער 2-טער וועלט-מלחמה
אין פארשידענע לענדער

לויטן באשלוס פון ועד יוצאי קולו בישראל איז צוזאמענגעשטעלט געווארן די רשימה. מיר האבן זיך באמיט ווי ווייט מעגלעך אריינצונעמען אין דער רשימה אלע קוילער לאנדסלייט, געשטארבענע אין משך פון דער צייט, נאר אויב מיר האבן וועמען על פי טעות נישט אריינגענומען אין דער רשימה אדער נישט ריכטיג אנגע־ געבן א נאמען פון פאטער, בעטן מיר סליחה, נישט האבנדיק דערביי קיין שלעכטע כונות.

מיט דער רשימע האבן מיר צוגעגעבן נאך א רינגעלע אין דער קייט וואס הייסט באערן דעם אנדענק פון אונדזערע קאלער לאנדסלייט, סיי אומגעקומענע טראגיש בעת דער 2־טער וועלט־מלחמה, סיי נארמאל נפטר געווא־ רענע נאך דער 2טער וועלט־מלחמה.

ביי היינט צו טאג האבן מיר א מצבה אויפן קבר פון די געבראכטע ביינער פון די אומגעקומענע אויפן בית־קברות אין חיפה ;

א אַנדענקונגס־טאָוול אויפן הר־ציון אין ירושלים ;

א חורשה פון טויזנט ביימער א.נ. קדושי קולו אויפן

וועג נאך ירושלים אין יער הקדושים ;

ארויסגעגעבן א יזכור־בוך א.נ. „500 יאר יידיש קאָלאָ" ;

אדאפטירט א שולע „תיכון מוזיקאלי ע״ש קדושי קולו״ ;

געעפנט א קולטור־ווינקל פאר אונדזערע חיילים אין בסיס פון חיל־האויר א.נ. קדושי קולו ;

געהאלפן ארויסגעבן דאס בוך פון אונדזער לאנדסמאן פריינד האראפ א.נ. **„אזוי זענען זיי אומגעקומען״** וואס מיר רעקאַמענדירן יעדען קוילער לאנדסמאן זיך איינצו־שאפן דאס בוך.

און צום סוף די רשימה פון נארמאל געשטארבענע. אונדזער וואונטש איז, אז דאס זאל זיין באמת דאס לעצטע.

הירשביין חנוך, ישראל

שמות אנשי קולו שנפטרו אחרי מלחמת העולם השניה

השם ושם המשפחה	שם האב	ארץ הפטירה
איזביצקי	איזידור	ישראל
ארגקוביץ מנדל	אברהם	אמריקה
ברנד ראובן	ישראל	אמריקה
ברנד צבי	יוסף וולף	ישראל
ברודזיאק	יוסף	ישראל
ברנד מאיר	נתה	ישראל
בהרב	איטשע מאיר	ישראל
ברנשטיין זלמן	בר נחמן	ישראל
ברגמן מיכאל		ישראל
ברנד פריידה ביילה	נתה ליב	ישראל
ברנד חנה	מנדל	ישראל
ביזינסקי יהודה	יעקב	ישראל
ביזינסקי משה	יעקב	ישראל
גוברקובסקה		ישראל
גרדוס יעקב		ישראל
גליקסמן אברהם	יצחק	ישראל
גליקסמן רחל	יצחק	ישראל
גולדמן משה	אריה ליב	אוסטרליה
דובזינסקי חדוה	אברהם	ישראל
דובזינסקי אפרים		ישראל
הירשביין נתה	יוסף עקיבא	אמריקה
הירשביין רבקה	משה	אמריקה
הנפטוורצל מאיר		
ולקוביץ יקותיאל	אברהם	ישראל
וכולדער יעקב	יחזקאל	צרפת
זילברברג מאיר	טראטיל	ישראל
זביקלסקי רבקה	איצעק	ישראל
זילברברג (לוין)	הירש	ישראל
זששבסקי ליזר		ישראל
זלקינד שיינה	יצחק	ישראל
חיים בנימין	איצעק	אמריקה
טרייבער שלמה	ישראל	ישראל
טרייבר צבי	שמואל	ישראל
טובנפליגל	בנימין	

שמות אנשי קולו שנפטרו אחרי מלחמת העולם השניה

השם ושם המשפחה	שם האב	ארץ הפטירה
טרייבר רוזה	יוסף וולף	ישראל
יפה שמואל	לפמן מנדל	ישראל
ירמוש אבל	יעקב	ברזיל
יפה שרה	ראובן	ישראל
לשצינסקי פנחס	אברהם	ישראל
לנצמן ראובן	למיל	ישראל
לנשוצקי גדליהו	שמואל שמעון	ישראל
לוונברג שמואל דוד	איטשע זליג	ישראל
לסק אליעזר	מאיר ליב	
כהן אברהם		ישראל
מסינג פרידה פריימן	חיים	ישראל
מוכורובסקי בצלאל	מנדל	אמריקה
הרב מרגוליס סנדר	הרב חיים דוד	ישראל
מוכורובסקי	ישראל	אמריקה
מרוז סטניה	אברהם	ישראל
מרוז אברהם	אהרון	ישראל
מרוז חנה	מנחם מנדל	ישראל
מרוז יהושע	אברהם	ישראל
מרוז ברוניה	שלמה	ישראל
מוטיל אברהם		ישראל
מוטיל מלכה		ישראל
מיכאלי יצחק	ראובן	ישראל
מיכאלי חנה רחל		ישראל
מיכאלי משה	יצחק	ישראל
נשלסקי אהרון	צבי	ישראל
נוימן בריש		ישראל
נוימן חיים הירש	בריש	ישראל
פודכלבניק יעקב	אפרים	אמריקה
פודכלבניק שלמה	בצלאל	אמריקה
פודכלבניק מיכאל	בצלאל	ישראל
פוגל משה	לייב	צרפת
פודכלבניק משה	יעקב	ישראל
פרידלנד שרגא	אליהו	אנגליה
פורדונסקה	דוד	רודזיה

שמות אנשי קולו שנפטרו אחרי מלחמת העולם השניה

השם ושם המשפחה	שם האב	ארץ הפטירה
פשדצקי אהרון	אברהם דוד	ישראל
פלס אברהם	יעקב	ישראל
קוגינסקי אברהם ליביש	מנשה	ישראל
קוגינסקי ברטה	יעקב	ישראל
קינצלר דוד	כתריאל יהודה	ישראל
קרוקוצקי בצלאל	נחמיה	ישראל
קראוזהר שמואל	בנימין	ישראל
קרייצמן טוביה	יצחק	ישראל
קרמהר עמיקם	לומיס	ישראל
קרושינסקי יונה		
קוטובסקי יונה		
קולסקי רחל רות	יוסף	
קורן משה	ישראל צבי	
קולסקי אליה	אלכסנדר	
רויך זיב	שמואל	ישראל
רוזנטל אביגדור	שמואל	ישראל
רסלר משה	אברהם	ישראל
רויף פישל	ליב	ישראל
רויך אסתר	יצחק שלמה	ישראל
רויך פרץ	שמואל	ישראל
רוזנטל לייביש	שמואל	ישראל
שאלאדובסקי דורטשה	אברהם	ישראל
שלדובסקי מאיר	כתריאל	ישראל
שטר שרה גולדה	סינה שטרן	ישראל
שרעטער מיכאל	יואל	ישראל
שורץ יצחק	אברהם מאיר	ישראל
שורץ רבקה	שמואל	ישראל
שולריכטר צבי	יעקב	ישראל
שלדובסקי כתריאל	בן זאב	ישראל
שיקה יהודה	שיע	ישראל
שורצמן אברהם יצחק	עוזיאל	ישראל
פוקס־שורעק סאלא	משה	ישראל
מושקוביץ שלמה		ישראל

The last murderers were the commanders of the Gestapo Battman, assistant — Fieler, chief cashier — Bermeister, in charge of supplies — Leitnant, disposal of gold and valuable articles — Gehrlich, in charge of the ovens — Ring and Kletscher, head of the canteen — Schmidt, in charge of saleable materials — Richter."

marked : Andzei Misczak"

So ends this document.

After reading the document, I went to see the gas- auto standing in a lot at Ostrowski's factory, and then rode out to Chelmno, following the route on which our fathers, mothers, wives and children made their last journey. At the place where their lives had been cut off, all was still, quiet. Half-charred trees not far from where the ovens had stood. If those trees could speak ! Long rows of common graves, one row after another ; pieces of bricks from the demolished crematorium ; iron gratings similar to the grating of the Buchenwald crematorium, on which the corpses were cremated while their fat dripped down fat from which "Rif" soap was made ; burners ; old rags ; torn shoes ; scattered boxes of wire that once were used as eating utensils by the living dead ; the remains of a people.

I searched among the refuse for some remains of a life that was here cut off. There was a child's one shoe from tens of thousands of slaughtered children, and bones, so many human bones !

And in front, in the first clearing, a small common grave topped by a wreath laid by the few surviving KOLO Jews, and next to the wreath a cane that must have belonged to an old man who had perished.

After a lonely hour there, I left, with a single question in my mind : Why ?

All that has remained with me from that visit is the document, a Jews human bones that I gathered at a grave and a great agony that will not leave me.

Abraham Moshe Harap.

cupied by laborers, tailors, locksmiths, shoemakers and others. They then built two barracks — one to hold the gold and valuable articles and the other for the effects of the victims of the mass murder. In the forest there were three barracks and two ovens for the cremation of the victims. One of the barracks was the reception point where the arrivals were to remove their clothes, the second was to be a shower — facility ; and on the third was written "Ambulance" or "Infirmary". In June of 1944, the exterminations of the Jews resumed in Chelmno. This time everyting occured within the forest. People arrived on the railroad from KOLO and were brought to the church, where they were kept all night without food or drink. On the following morning they were taken by truck to the forest, where they were forced to undress and write letters to their families (there were still some who had left families in Lodz, or elswhere), stating that they had arrived in Munich or elswhere, that they were to begin work, and that they lacked nothing. They were then forced into the gas-autos and later cremated in the ovens. There were cases in which the Gestapo boiled people alive, stripped the flesh from their bones and sent the skeletons to Berlin. These horrible acts were stopped when the Red Army reached the vicinity of Warsaw."

As the Red Army drew near, the Hitler murderers quickly liquidated their operations, and left 87 Jews. By the end of the liquidation they killed 40 of these 87 — leaving only 47, all of them pack-carriers. On the 16th and 17th of January, 1945, as the Red Army occupied Lodz and continued its advance, the Gestapo quickly collected the 47 jewish carriers, ordered them to lie on the ground and began to shoot them in the head. When 20 already lay dead the remainder, seeing what was happening, attacked the murderers with their bare hands, killing two Gestapo-men. But they were autummbered by the Gestapo, who forced the remaining Jews into a barn, which they set a fire. One of the Jews, Mieczyslaw Czurowski of Wloclawek, managed to flee. A 15-year-old boy from Lodz, Simon Srebrenik, also managed to escape through wounded. The boy stayed with the Pole mentioned above, Andzei Misczak, and received medical attention from him."

"After accomplishing their work, the Germans left Chelmno on the 17th of January, 1945, at 10 a.m.

You will have it very good here, on condition that you carry out all my commands without opposition. All must work so that Germany will win the war".

"After this speech all were brought into a large hall in the Palace and were told to undress completely, all men, women and children together, because they would be transported to another building to shower. Each was to put his things in a different place, avoiding mixing his things with those of others, so that he could find his pack upon returning from the showers. The people were taken naked to the exit, where the gas-auto, manned by half — drunken Gestapo men, was waiting for them. The Gestapo drove them pitilessly, with rifles and sticks, into the wagon, where they were stood close together. The auto was locked and began mooving. After several minutes the people inside began to die from the effects of the gas. Screams and groons were heard for several minutes, and then all became silent."

"The auto drove off quickly towards the forest, where the graves had been prepared in advance. The burials went quickly. The autos made a trip every half hour."

In this way it continued until June, 1942, when a moratorium was declared because the buried corpses began to ferment. Two large graves were dug, and the gassed corpses began to be cremated. This took 3 months. Afterwards, transports of Jews and non-jews from Hungary, Rumania, Czechoslovakia, Germany and France were brought for extermination. Somewhat later, Polish intelectuals, clergy, teachers, former officers and Polish children were added to the victimes. The operation ended at the close of 1942. After remooving the crime, and seeded the area with grass, on the 7th of April, 1943, they demolished the Palace as well as the ovens and the instruments of murder. On the 11th of April, the murderers left. On the basis of an approximate calculation, one million three-hundred thousand people of various nationalities, most of them Jews, perished in Chelmno. The names of the murderers who took part in the crime are the following- Gestapo-Leader Lauge, subsequently — Batman, assistant-Otto, transport commander — Biem, collector of gold and valuable objects — Bristinger, doctor — Letz, supplies officer — Heiphele.

In March of 1944 the Gestapo returned to Chelmno. They occupied the storehouse of a former farm and arranged rooms in it to be oc-

sent off to work camps in Posen. At Yom-Kippur- time, 1941, Jewish girls were sent out to work in the Posen district. There still remained some women, children, older men and the sick, local officials and police.

We men, who were then in the Posen work camps, thought, that our families would remain undisturbed until the danger would pass, and that we would muddle through the bad times one way or another.

At the end of 1941, we in the camp received the news that every single Jew of KOLO was evacuated to Chelmno to work there. We could find out nothing more specific, for we were under guard, in a wired compound. We refused to take seriously the skimpy reports, passed to us by Poles, that all the Jews had been killed, and when a Jew from KOLO by the name of Michal Podchlebnik escaped and secretly travelled among the villages describing what he had seen done to Jews, we considered him a lunatic. Only time revealed the sad reality.

In the summer of 1945 I returned to my hometown of KOLO, and there I met 40 Jews who had been saved-orphaned, alone, without any home, without any tomorrow. From them I received a document regarding Chelmno, written by a Pole by the name of Andzei Misczak. This document I want to pass on here word for word :

"At the end of November 1941 the Gestapo arrived in Chelmno and took possession of the church, the Zamina Palace, and many private homes. Seeing the preparations and not knowing the reason why all this was being done, the local population became very frightened. On the 10th of December, 1941, the first transport of Jews from KOLO arrived — 700 people each day — followed by transports from **Dombie, Klodawa,** and other neighboring towns. Towards spring, the transports became larger reaching a size of 2000 people each day. The atrocities occurred in the following way : The Gestapo took over an area of the forest 3 kms. out of Chelmno (between Chelmno and KOLO) and placed a guard around it. Civilians who entered the area faced death as punishment. At the center of this wooded area they cleared space of one square kilometer and dug long graves, 6 meters wide and sufficiently deep. The arriving transports discharged people in front of the Palace, where a Gestapo officer dressed as a noble delivered the following speech : "Here you will all work on the land.

CHELMNO

Chelmno was the first camp in Poland for the extermination of Jews and others. A horrid document of the history of Jewish extermination in Warthegau. Was revealed in the "Landxberger Lager-Zeitung" (Organ of the Sherith Hapleita in Germany), Rosh-Hashana number, 1947. What was revealed made a deep impresion in the Jewish world.

A great deal has already been written about the extermination camps at Treblinka, Auschwitz, Maidanek and others. These soreowful names make their appearance whenever the destruction of Polish and European Jewry is mentioned. But there exixts a place in Poland of which very little is spoken, which has been little, if at all, described. The place is Chelmno, 12 kilometers from KOLO, in the direction of Lodz. In this place, Hitler began the gassing of men. This was, in fact, the first experiment in mass extermination, and on this Treblinka, Auschwitz and Maidanek were later constructed.

First, something of KOLO . . . KOLO was a town of about 16,000 people of whom 5,000 or so were Jews, It is situated on the Warta River, on the main rail-line connecting Warsaw and Posen (Posen district). Until the war broke out, the Jews made a living as merchants and craftsmen. Jewish religious and cultural life pulsated with schools, meeting rooms, political parties, institutions, kibutzim, theater, cafes, etc.

With the beginning of the war, as soon as the German boots marched in, the tribulatons of Jews began. The number of Jews began to decline. Whatever happened at the time to all the towns and cities of the so-called Warthegau was not avoided by KOLO either. The first evacuation occured at the end of 1939, and encompassed over a thousand people, who were transported to Izbica Lubelska.

At the time of Rosh-Hashana, 1940, 150 families were sent off to the village of Bugaj, 20 kms. from KOLO. In June, 1941, men were

As fate would have it, Motl was the first to enter the kiosk. He greeted the owner and handed a munber of bread-coupons that he owed her (he was already able to get bread from her on credit). Suddenly her husband jumped on him wildly, grabbing his arms and said in German, "Come with me to the Gestapo".

Motl was bewildered. He didn't know what to say, and finnaly stutterde, "Come first to the construction sight".

He thought that the German builder, who knew him well, would save him from his mix-up. The Pole, went with him to the construction sight, but the German builder thought this Pole was a pure German. Otherwise he certainly would have told the Pole off and saved Motl. But the Pole spoke German well, so the builder also got frightened and kept still, fearing for himself.

The Pole told several people to guard Motl, while he himself ran for the Gestapo. The Gestapo came for Motl, and his fate was already sealed.

Several weeks later, on a certain Sunday, in June of 1942, the sun shone, the sky was clear, and Motl was brought into the stadium to be hung. Motl stood proud, erect, with his shoulders high and his hands tied behind his back. One could see signs of torture. He asked for something to eat and then for a cigarrette. The Gestapo officer in charge of the execution wondered at his proud bearing and composure. He turned to us (we had to view the sorrowful scene) and said, "A shame, this fellow."

When Motl was brought to the gallows he asked for another cigarrette. Someone lit the cigarette and put it between his lips. When the Gestapo officer asked him whether he wanted anything more, Motl turned his face towards us, his eyes sad, full of sorrow, as if to ask, "Why do I deserve this ?"

He spit the cigarette into the Hussak's face and shouted, "The Jews will outlive you dogs."

The rope went taut. Motl breathed his last breath. Deep sorrows flowed from our hearts and our lips said Kaddish in the stillness for our dear comrade, whose young life had so horribly been cut off by these murderers.

His memory will always be recalled by us with reverance and awe.

Motl Schwartz died with honor.

Though he was unfortunately not a skilled butcher himself, he quickly obtained from Chief Neumann an order for two Jews, trained butchers from the camp. One of them was one of the Cohen brothers, who was a merchant in our Stetl. What such a position meant at that time ! Not to be at the construction sight and work with a shovel in your hand, but to sit under a roof indoors, to be certain of eating to one's fill ! Not only did they eat all they wanted but they even brought back cuts of meat for friends, to say nothing of bread. All thanks to the dear Motl.

I recall, in the summer months of 1942 when I barely managed to survive the Typhus epidemic that had spread through the camps, how comrades, cooks and policemen, out of pity, gave me a little more food and potatoes. They also gave me vegetables from the field which I would cook by myself, (as camp-craftsman, I did not work outdoors). It may be that this saved my life. Once Motl came by and had a look at what I was stirring in the pot. Seeing what I was making, he immediately threw in a glass of cooking-fat and pieces of meat. When I finished cooking the food and wanted to give him some, he refused saying, "I have enough, you need it more than I do."

Motl supplied our camp with dozens of loaves of bread each day, and when we reminded him that he was endangering his life, he only laughed answering calmly, "I am so secure, so calculating, that nothing can happen to me."

And hard as it may seem to believe, it was only because of a triviality that Motl lost out.

Next to our construction-sight (In the course of the day, Motl would be at several construction-sights) there was a kiosk, where bread and cigarettes and other things were sold. Motl was a regular customer. Nearby there were blocks of houses where Poles lived.

It happened one day that a certain Jew got himself into the kiosk and stole a booklet of bread-coupons that a Polish woman had forgotten on the table. When the owner's husband returned home and the woman told of the theft, which a Jew had surely commited, the Pole decided that he had to teach the Zhid a lesson. The following day he lay in wait next to the kiosk for the first customer who would try to buy bread with the stolen bread-coupons.

ABRAHAM HARAP

NOT LIKE SHEEP TO THE SLAUGHTER

In our Stetl, KOLO, there was a little Jew, a fast working, efficient little man with glasses and a little black beard, dressed like a Chassid, who made his living as a grain merchant. He lived on Grodzka Street and was called Chaim Schwartz. He was known as a respectable, worthy Jew. His son, Josef, was an elderman. His wife was Cohen's daughter the Cohen who had a booth in the market.

This Chaim Schwartz's had two sons and two daughters. The youngest son, Motl, was a good-looking fellow, though, he was a few years younger than I, I didn't know him well in those days. But when we arrived in the REMO camp, near Posen in 1941, all the "Campniks" from our Stetl got together, became friends, brothers really and companions in misfortune.

Motl, the efficient, lively fellow, was our leader in group 24. This group was occupied in building houses for Neumann, who was known as another Haman. He was the leader and chief of all the Jewish camps in the Posen region. Everyone shuddered before the Gestapo-man Neumann, but Motl, in his awareness and understanding, made ours the best costruction station of all, so much so that the Gestapo-chief Neumann made him responsible for all the Jews there, for inspecting and regulating their work. In one word, he was liked by the bosses.

Motl, with his slimy little boots, fine fur collar and a good cigarette in his mouth, was on the best of terms with Neumann. Motl began to make business deals with all the civilian Gentiles who lived and worked there. And when Motl found out that men were needed in Sczezin (the Posen slaughterhouse), he would make every effort to obtain work there through his business contacts.

A. M. HARAP

THIS IS HOW THEY PERISHED...

Authenntic Memoirs About the Jews from Kolo and Vicinity who Perished in the Poznan (Posen) and Other Concentration Camps During the Years of the Nazi Holocaust.

Published by:
The Memorial Book Commitee and the Author

Israel 1974